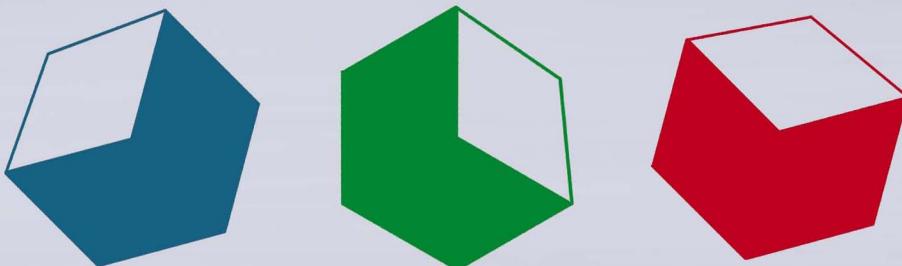

समावेशी लोकतन्त्रका आधारहस्त

सम्पादन
मोहन मैनाली

समावेशी
लोकतन्त्रका
आधारहरू

समावेशी लोकतन्त्रका आधारहरू

सम्पादन
मोहन मैनाली

◎ सोसल साइन्स बहा:

प्रथम संस्करण : सन् २००४

पुनर्मुद्रण : सन् २००५, २००६

वेब संस्करण : सन् २०११

प्रकाशक

सोसल साइन्स बहा:

हिमाल एसोसिएशन

पाटनढोका, ललितपुर, नेपाल

फोन : ५५४८९४२

ईमेल : baha@himalassociation.org

वेबसाइट : www.himalassociation.org/baha

वितरक

हिमाल किताब

हिमाल एसोसिएशन

पाटनढोका, पो.ब.नं. १६६, ललितपुर, नेपाल

फोन : ५५४२५४४ • फयाक्स : ५५४९९५६

ISBN 99933 43 63 3

प्रकाशकीय

२०४६ सालमा प्रजातन्त्रको पुनर्बहाली भएलगतै हरेक नेपालीमा उल्लास र सुन्दर भविष्यको आशा जागेको थियो । त्यति बेला काठमाडौँको टुँडीखेलमा भएको आमसभामा यस्तै उल्लासले भावविभोर भएकी एउटी युवतीको तस्विरले त्यस बेलाको जनभावनालाई प्रतिनिधित्व गर्दछ । तर त्यो आशा चाँडै नै निराशा, आक्रोश र चिन्तामा परिणत भयो किनभने प्रजातन्त्रले आशाअनुरूप परिवर्तन ल्याएन, जनआकाङ्क्षा पूरा गर्न सकेन । सीमित सुविधाभोगीवर्गले बाहेक अरूपे प्रजातन्त्रको फल उपभोग गर्न पाएनन् । राजनीतिक दल र सत्तामा बसेको खानदानीवर्गले यस्तो सोचेछै लाग्दै – संसद् छ, चुनाव हुन्दै, स्वतन्त्र न्यायपालिका छ, जनताले विभिन्न प्रकारका स्वतन्त्रता उपभोग गर्ने पाएका छन्, यहाँबन्दा बढी उनीहरूले के आशा गर्ने ?

जनताले अझ बढी समतामूलक, बहुलवादी, स्वतन्त्र र समृद्ध समाज चाहेका छन् । उनीहरूले व्यापक, चौतर्फी, गहन र समावेशी प्रजातन्त्र खोजेका छन् । छोटो र सजिलो सङ्घर्षबाट प्राप्त भएकाले होला नेपालको प्रजातन्त्र वास्तविक अर्थमा गहन तथा समावेशी हुन सकेन । अझ बढी समतामूलक र बहुलवादी समाजको निर्माण हुन सकेन ।

प्रजातन्त्रिक संस्था र कलीन शासकवर्गले जनजाति, दलित, धार्मिक अल्पसङ्ख्यक, मधेसी, महिला, गरिब आदि समुदायका आवाज सुनेनन् । उनीहरूका समस्या बुझे प्रयास गरेनन् । उनीहरूका मागमध्ये थोरै पनि पूरा गरेनन् । माओवादी आन्दोलन राज्यको यस्तो उपेक्षाबाट आहत मानिसहरूको एउटा प्रतिक्रिया हो जो अन्यायमा परेको धेरै मानिसहरूको गुनासो र प्रजातन्त्रले आफूलाई केही दिएन भन्ने भावनामा फस्टाएको छ । नेपालीहरू अहिले पृथ्वीनारायण शाहले अर्को सन्दर्भमा प्रयोग गरेको रूपकमा भनिएजस्तै माओवादी र दरबार-सेना साँठगाँठका दुई ढुङ्गा बीचमा चैपिएका तरुल बनेका छन् । अहिलेको अवस्थामा सीमित प्रजातन्त्रका लागि पनि थोरै मात्र ठाउँ छ ।

कमजोर तथा सतही प्रजातान्त्रिक संस्थाहरू आफ्नो अस्तित्व जोगाउनका लागि लडाइँ लडिरहेका छन्। त्यसैले, अहिले नेपालमा प्रजातान्त्र, प्रजातान्त्रिक संस्था र समाजमा रूपान्तरणको खाँचो छ। नेपाली समाजमा कस्तो किसिमको परिवर्तन आवश्यक छ भन्ने विषयमा राष्ट्रव्यापी छलफल हुनु पनि उत्तिकै आवश्यक छ।

सोसल साइन्स बहाले यस्तै विषयमा छलफल गर्न अप्रिल २००३ मा आयोजना गरेको द एजेन्डा अफ ट्रान्सफर्मेसन : इन्क्लुजन इन नेपाली डिमोक्रसी नामक तीनदिने सम्मेलनमा भाग लिन ख्यातिप्राप्त नेपाली र विदेशी विद्वानहरूलाई आमन्त्रण गरेको थियो। सम्मेलनमा प्रस्तावित परिवर्तनका विषयसँग सम्बन्धित अवधारणा र सिद्धान्तहरूका बारेमा विद्वत र प्राज्ञिक तहमा प्रस्तुति तथा छलफल भएका थिए। सम्मेलनमा प्रस्तुत अड्योजी भाषामा लेखिएका कार्यपत्रहरूको सँगालो पुस्तकाकार रूपमा प्रकाशित गरिनेछ।

सम्मेलनमा छलफल भएका विषयवस्तुका बारेमा आम नेपाली पाठकलाई जानकारी गराउने उद्देश्यले त्यहाँ प्रस्तुत कार्यपत्रका सारसङ्क्षेप कठिन प्राविधिक शब्दहरूको सकेसम्म प्रयोग नगरीकै सरल नेपाली भाषामा रूपान्तर गरेर यो सँगालो तयार पारिएको छ। यस पुस्तकले नेपाली समाजसापेक्ष विषयहरूमा थप छलफलका लागि विचार, अवधारणा र सैद्धान्तिक आधार प्रदान गर्नेछ भन्ने आशा गरिएको छ। साथै यस पुस्तकले तर्कका लागि तर्क र भावावेशमा आएर गरिने छलफल होइन विवेकपूर्ण र विषयवस्तुका बारेमा स्पष्ट भएर गरिने छलफलका लागि सहयोग पुऱ्याउने आशा पनि राखिएको छ।

यस पुस्तकमा संलग्न कार्यपत्रका विद्वान् लेखक तथा सम्मेलनमा प्रस्तुत कार्यपत्रका सारसङ्क्षेप खिच्ने र त्यसको व्यवस्था मिलाउने इमर्सन कोर्स अन कटेम्पोररी इस्युका विद्यार्थी तथा संयोजक अमर गुरुडलाई म सोसल साइन्स बहालका तर्फबाट हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छ। यस्तै गरी, कार्यपत्र अनुवाद गरिदिने प्रदीप अधिकारी, डमिन्द्र दाहाल, रीता मैनाली र शिवमाया मैनाली, पाण्डुलिपिको अध्ययन गरी परिमार्जनका लागि सल्लाह र सुझाउ दिने मुकेश लामा, दीपक थापा अनि भूमिका लेखिदिने हस्त गुरुड तथा पुस्तक प्रकाशनमा अथक सहयोग पुऱ्याउने हिमाल एसोसिएसनका पुष्प थापा र चिरन घिमिरेलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छ। पुस्तकको सम्पादनको जिम्मेवारी पूरा गर्ने मोहन मैनालीलाई विशेष धन्यवाद छ। यस पुस्तकको प्रकाशनका लागि आर्थिक सहायता जुटाइदिने स्वीस डेभलपमेन्ट कोअपरेसन (एसडिसी) प्रति सोसल साइन्स बहालका आभारी छ।

आशा छ, यो पुस्तक पाठकहरूका लागि उपयोगी, जानकारीमूलक र

प्रेरणादायी हुनेछ । यस पुस्तकले यहाँ समेटिएका विभिन्न विषयमा विवेकपूर्ण छलफललाई बढावा दिन सकेमा, ती विषयमा भएका शड्का निवारण गर्न सकेमा र पाठकलाई आफ्ना माग, शड्का र अपठ्याराहरू अभिव्यक्त गर्न सहयोग पुऱ्याएमा यो पुस्तक आफ्नो उद्देश्यमा सफल भएको मानिनेछ ।

राजेन्द्र प्रधान
अध्यक्ष
सोसल साइन्स बहाः

प्राक्कथन

सोसल साइन्स बहाःले वैशाख २०६० मा काठमाडौँमा द एजेन्डा अफ ट्रान्सफर्मेसन : इन्क्लुजन इन नेपाली डिमोक्रसी नामक अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनको आयोजना गरेको थियो । सो सम्मेलनमा नेपालका जलदाबल्दा विषयमा स्वदेशी तथा विदेशी विद्वान्‌हरूले तीसभन्दा बढी प्रस्तुति गरेका थिए । ती प्रस्तुतिमा निजी विचार र विश्लेषण अनि तिनका बारेमा गरिने सार्थक बहसले वर्तमान नेपालको समस्या समाधानका लागि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छन् । त्यसैले, यस्तो छलफललाई आम नेपालीसम्म पुऱ्याउनुपर्छ भन्ने ठानेर यो पुस्तक निकाल्ने प्रयास सुरु भएको थियो ।

सुरुमा हरेक प्रस्तुतिको छोटो सारांश खिच्ने सोचाइ थियो । तर काम गर्दै जाँदा छोटो सारांशले ती विषयमा आवश्यक जानकारी प्रदान गर्न नसक्ने ठानेर यसलाई अलि विस्तृत रूपमा निकाल्ने निर्णय लिइयो । कार्यपत्रहरू स्वभावैले लामा थिए । अधिकांश कार्यपत्रलाई तिनको मूलप्रतिमा भन्दा छोटो पारिएको छ । कुनै कुनै कार्यपत्रको त दुईतिहाइभन्दा बढी अंश यसमा समावेश गर्न सकिएको छैन । आम पाठकको चासो र आवश्यकतालाई ध्यानमा राखेर प्राञ्जिक कार्यपत्रलाई लेखका रूपमा प्रस्तुत गर्ने सोचाइ राखिएकाले यस्तो हुन गएको हो । यसो गर्दा प्राञ्जिक कार्यपत्रमा हुनुपर्ने गुणहरू समावेश गर्न सकिएका छैनन् । यसबाट कार्यपत्रको प्राञ्जिक मूल्य घट्न गएको भए हामी लेखक तथा पाठकसँग क्षमायाच्ना गर्दछौं । सम्पूर्ण कार्यपत्र हेर्न चाहनुहुने पाठकलाई तिनका मूलप्रति हेर्नुहुन अनुरोध गर्दछौं जुन सोसल साइन्स बहाःद्वारा अड्गेर्जी भाषामा प्रकाशित हुन लागेको किताबमा समावेश गरिनेछन् । सो सम्मेलनमा प्रस्तुत कार्यपत्रहरूको विवरण यसै पुस्तकको अन्त्यमा दिइएको छ ।

सम्मेलनमा प्रस्तुत सबै कार्यपत्रलाई लेखका रूपमा नेपाली भाषामा प्रस्तुत गर्न हाम्रो सामर्थ्यले भ्याएन । यसमा समावेश गर्नका लागि कार्यपत्रको छनोट गर्न निकै गाहो भयो । यसका लागि केही आधारहरू तय गरिएका थिए ।

पहिलो, यो पुस्तक गैरप्राज्ञिक नेपाली पाठकलाई लक्षित भएकाले त्यस्ता विषयलाई समावेश नगर्ने भनियो जो आम छलफलभन्दा बढी प्राज्ञिक छलफलका विषय हुन् । यस क्रममा साहित्यजस्ता विषयमा लेखिएका कार्यपत्रहरू हटाइए । दोस्रो, आम चासोका विषय भईकन पनि विशुद्ध प्राज्ञिक वर्गलाई लक्ष गरेर लेखिएका, सैद्धान्तिक पाटोमा बढी जोड दिइएका कार्यपत्रलाई पनि हामीले यसमा समावेश गर्न सकेनौं । अनुवादक र सम्पादकले तिनलाई बुझ्न कठिन भयो । बुझिसकेपछि तिनलाई नेपालीमा छोटो लेखका रूपमा अभिव्यक्त गर्न श्छ कठिन भयो । यस्तो अवस्थामा तिनलाई पुस्तकमा समावेश गर्न दुस्साहस हामीले गर्न सकेनौं ।

तेस्रो, स्थानीय तहमा प्रयोग भइरहेका समावेशी नीतिका विषयमा लेखिएका कार्यपत्र पनि यसमा समावेश छैनन् । चौथो, एकै खालका विषयमा एकभन्दा बढी कार्यपत्र पनि प्रस्तुत गरिएका थिए । यस्तो अवस्थामा हामीले प्रतिनिधिमूलक कार्यपत्रको छनोट गर्नुपर्ने भयो । यस क्रममा बुझ्न र पुनः प्रस्तुत गर्न सजिला कार्यपत्र छनोट भए ।

आशा छ, विद्वान् कार्यपत्र प्रस्तोता तथा पाठकले कार्यपत्र छनोट गर्ने क्रममा हामीले भोगेका कठिनाई र सीमालाई बुझिदिनुहुनेछ ।

सारांश खिच्दा र अनुवाद गर्दा मूल कार्यपत्रको मर्म यथावत् राख्न हरसम्भव प्रयास गरिएको छ । उल्टो अर्थ नलागोस् भनेर अनुवाद र सम्पादनपछि कार्यपत्रका लेखकसमक्ष प्रतिक्रियाका लागि प्रस्तुत गरिएको थियो । उहाँहरूमध्ये अधिकांशले ध्यानपूर्वक अध्ययन गरेर त्यसमा परिमार्जन गरिदिनुभएको छ । यति सतर्कता अपनाउँदाअपनाउँदै पनि कतै अन्यथा पर्न गएको भए कार्यपत्र प्रस्तुतकर्ता तथा पाठकसँग क्षमा चाहन्छौं ।

यो पुस्तकलाई यस रूपमा निकाल्न धेरै जना मानिसहरूको सिर्जनशील परिश्रम खर्च भएको छ । सबैभन्दा पहिले त कार्यपत्र प्रस्तोताहरूले आफ्ना प्राज्ञिक कार्यपत्रलाई छोटा लेखका रूपमा नेपाली भाषामा प्रकाशित गर्ने अनुमति दिनुभयो । दोस्रो, अधिकांश प्रस्तोताले नेपालीमा यसरी तयार पारिएका आफ्ना कार्यपत्रको अध्ययन गरी सुधारका लागि महत्त्वपूर्ण सुझाउ दिनुभयो । यसका लागि हामी उहाँहरूप्रति कृतज्ञ छौं ।

हरेक कार्यपत्रको छोटो सारांशको सङ्कलन निकाल्ने सुरुको सोचाइअनुसार कार्यपत्रको सारांश नेपाली भाषामा खिच्ने काममा संलग्न प्रपन्ना मास्के, रूपा पौडेल, विवेकराज मौर्य, अनमोल राणाको गुण पनि विर्सिनसक्नु छ । यस्तो कामको संयोजन गरिदिने अमर गुरुङप्रति आभार व्यक्त गर्दछौं ।

यहाँ संलग्न एउटाबाहेकका सबै कार्यपत्रहरू अड्ग्रेजी भाषामा तयार

गरिएका थिए। तिनलाई यस रूपमा अनुवाद गरिएकोमा डमिन्द्र दाहाल, प्रदीप पराजुली, रीता मैनाली र शिवमाया मैनालीलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु।

यस्तै गरी, यस सङ्कलनको पाण्डुलिपि हेरेर त्यसमा आवश्यक सुधार तथा परिमार्जनका लागि महत्त्वपूर्ण सुझाउ दिनहुने दीपक थापा, हस्त गुरुड र मुकेश लामाको योगदान विस्तिरित छ। हस्त गुरुडले यसमा सङ्कलित लेखहरू अध्ययन गरेर ‘जनताको शासनको खोजी’ शीर्षकको भूमिका लेखुभएको छ।

लेआउट र शुद्धाशुद्धिमा धेरै काँचुली केरेपछि मात्र यो पुस्तक वर्तमान स्वरूपमा आइपुगेको हो। यस्तो छन्दटिलो काममा हिमाल एसोसिएसनका चिरन घिमिरे र पुष्प थापाका कुशल हातले प्रशंसनीय भूमिका निर्वाह गरेका छन्। नेपाल र नेपालीको भविष्यसँग गाँसिएका महत्त्वपूर्ण विषयमा लेखिएका कार्यपत्रहरूको सङ्कलनको सम्पादन गर्ने अवसर दिएकोमा म सोसल साइन्स बहाःका दीपक थापाप्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु। हिमाल एसोसिएसनका सदस्य-सचिव तथा पत्रकार कनक दीक्षितले बेलाबेलामा उत्साह नथपिदिनुभएको भए यो सङ्कलन बीचमै तुहिने थियो होला।

मोहन मैनाली

जनताको शासनको खोजी

नेपाल सङ्कटमा फसेको छ । नेपाली जनता अन्यौलमा छन् । अन्यौलको वातावरण लगातार लम्बिदै जाँदा सामाजिक अनुशासन छिन्नभिन्न भइरहेको छ । राज्ययन्त्र इतिहासको साक्षी मात्र बन्न पुगेको छ । राजनीति द्वैध चरित्रमा देखापर्दै छ । राजा समाधान दिन सबैने स्थितिमा छैनन् । आम नागरिकहरूको अवस्था वर्सात्को बेलामा छानो नभएको घरमा बसेको जस्तो छ ।

अर्थात्, देशमा पूर्णतया सङ्कट छ । तर यस्तै सङ्कटका बेलामा ज्ञानको खोजी गर्नु, तर्क-वितर्क वा बुद्धिको परीक्षण गर्नु अनि विवेक र सरल समाधानका उपाय खोज्नु मानवीय स्वभाव हो । जो ज्यादै सकारात्मक लक्षण हो । सङ्कट परेपछि चेत्न खोज्ने प्रवृत्तिले व्यक्तिलाई, समाजलाई सुधार्छ । अहिले नेपाल र नेपालीको भविष्यका बारेमा प्रत्येक नेपाली नागरिकले चिन्तन र मनन गर्न थालेका छन् । यो मानवीय स्वभाव वैयक्तिक परिधिमा सीमित भए पनि यसले बृहत् सामाजिक स्वभाव लिने सङ्केत देखापरेको छ जसले अन्ततः एउटा अभियानको रूप लिने मौका पाउनेछ । त्यस्तो परिवर्तित सामाजिक स्वभावले राजनीतिलाई पनि नयाँ मोड लिन सघाउ पुऱ्याउनेछ ।

प्रस्तुत पुस्तक नेपाल र नेपालीको भविष्यका बारेमा चिन्तन गर्न स्वदेशी र विदेशी विद्वानहरूका विचार र विश्लेषण समेटिएको एउटा गहकिलो सन्दुक हो, जसमा प्रजातन्त्र, संविधान र शासनप्रणालीलाई गहिराइमा बुझन सघाउ पुर्ने जानकारी समेटिएको छ । यसले आज नेपाल र नेपालीले भोगनुपरेको सङ्कटको उत्पत्तिका कारण र त्यसबाट परेका प्रभावलाई चिन्न मदत पुऱ्याउने प्रयास गरेको छ । प्रत्येक नेपालीको अन्यौल र द्विविधा हटाउन अति आवश्यक केही तत्त्वहरूमा प्रकाश पार्ने कोसिस गरेको छ ।

यो पुस्तकले आम नेपालीको प्रजातन्त्रप्रतिको द्विविधा हटाउन केही आधारभूत परिभाषालाई प्रस्तुचाउने कोसिस गरेको छ जो आजको सङ्कटका सन्दर्भमा अति नै आवश्यक छ । नेपालमा प्रजातन्त्रको नारा लगाउन थालिएको फन्डै

सात दशकसम्म पनि प्रजातन्त्र के हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन सकेको छैन। यो द्विविधा र अन्यौल प्रत्येक नेपालीको राजनीतिक तिर्खाजस्तो भइसकेको छ। यो तिर्खा मेटाउन पुस्तकले सानो वैचारिक कुवा खनिदिएको छ।

उदाहरणार्थ, प्रजातन्त्र भनेको जनताको शासनप्रणाली हो? संसदीय वा बहुदलीय प्रणाली नै विश्वको सबैभन्दा राम्रो र एकमात्र प्रजातान्त्रिक व्यवस्था हो? लेखक डेभिड गेल्नरले यिनै प्रश्न उठाएर विश्लेषण गर्नुभएको छ। यसबाट हामीले अहिले मानिआएको, भोगिरहेको प्रजातन्त्रलाई बुझन मद्दत पुगेको छ।

हामीले भोगिरहेको प्रजातन्त्रका बारेमा अनुप पहाडीले विभिन्न आयामहरू देखाउनुभएको छ। उहाँले प्रश्न उठाउनुभएको छ – २०४६ सालको आन्दोलन प्रजातन्त्रका लागि थियो? त्यस आन्दोलनको प्रतिफलस्वरूप आएको नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ प्रजातान्त्रिक संविधान हो? त्यसको परिणाम किन प्रजातान्त्रिक भएन? यिनै प्रश्नहरू तै त हुन्, जसले नेपालीलाई प्रत्येक पल सताइरहेको छ। नेपालीले नेपालको प्रजातन्त्र बुझन नितान्त आवश्यक छ। सत्तामा दुईदलीय वर्चस्व, राजालाई विशेष अधिकार (धारा ११५, १२७ र ११६), केन्द्रीकृत शासनव्यवस्था, हिन्दू अधिराज्यको पहिचान, विवादास्पद अदालत, शासनमा प्रधानमन्त्रीको एकाधिकार र पञ्चायती शैलीको राजनीति तै आजको यथार्थ हो। २०४६ सालको आन्दोलन यस्तै प्रजातन्त्र प्राप्तिका लागि थियो त? आम नेपालीले विचार-विमर्श गर्न खोजेको प्रश्न यही तै त हो। नेकपा (एमाले) ले संसदीय व्यवस्था स्वीकार गरेकै आधारमा बहुदलीयता कायम भयो त? त्यसो भए अरू साना कम्युनिस्ट पार्टीहरूले किन राजनीतिक उपेक्षा बेहोर्नुपर्यो? पञ्चायती शक्तिको उदय हुनु, दलित, मधेसी र जनजाति शक्तिहरू पाखा पर्नु अनि बेलामौकामा काड्ग्रेस र एमालेको हातेमालो देखेर दड्ग पर्न पाउनु तै प्रजातन्त्र हो त? यस्ता प्रश्न उठाएर पहाडीले प्रजातन्त्रको चल्तीका परिभाषामा अलमलिनुभन्दा पनि ‘जनताको शासन’ को परिभाषा खोजन सघाउनुभएको छ।

हरि रोकाले ‘लोकतन्त्र’ खोजनुभएको छ। उहाँले ‘दलतन्त्र’ लाई नकार्नुभएको छ र त्यसबाट उत्पन्न विकृतिहरूको लेखाजोखा गर्नुभएको छ। ‘लोक’ अर्थात् ‘जन’ को वास्तविक प्रतिनिधित्व गर्न नसक्ने ‘प्रजातन्त्र’ भन्दा ‘लोक’ द्वारा नेतृत्व गरिएको ‘तन्त्र’ तै ‘लोककल्याणकारी’ हुन सक्ने तर्क छ उहाँको। दलको अहंकारका कारण पीडित नेपालीहरू ‘दलपीडा’ बाट मुक्त हुन चाहन्दैन नै। तर कसरी? जँ वेल्पटनले चिन्ता देखाउनुभएको छ। भ्रष्टाचार, संरक्षणवाद, एकाधिकारवाद, उपेक्षावादले न्याय र समानतालाई कहाँ ठाउँ दिन्छ?

नेपालीको आकाङ्क्षा न्याय, समानता र प्रगतिको छ, तर शासनप्रणाली बहुमतको अहंकारमा चल्दछ भने कसरी 'प्रजातन्त्र' हुन्छ ।

कार्त हाइन्ज क्रेमरले नेपालको प्रजातन्त्र 'कुशासन'को चपेटामा परेकोमा चिन्ता देखाउनुभएको छ । उहाँको मत छ - 'प्रजातान्त्रिक संरचना खराब भएकाले होइन, यसको प्रयोग र व्याख्या गलत भएकाले हालका समस्या उत्पन्न भएका हुन् ।' देशमा पार्टीको शासन अनि जिल्ला र गाउँमा पार्टीका कार्यकर्ताहरूको शासन हुने मान्यतामा प्रजातन्त्रलाई व्याख्या गरेको त सारा नेपालीले सुनेकै र बेहोरेकै हुन् । यसैकारण राजाले केही समय सार्वभौमसत्ता पनि खोसे । प्रजातन्त्रको गलत व्याख्याले कतिसम्म नकारात्मक प्रभाव पार्दै रहेछ भन्ने कुरा प्रत्येक नेपालीले बुझ्नु नै पर्थ्यो, यो पुस्तकले त्यो मौका दिनेछ ।

कृष्णबहादुर भट्टचन्तले भन्नुभएको छ - नेपालमा प्रजातन्त्र कहिल्यै आएन । प्रजातन्त्रको नारा मात्र आयो । हुन पनि हो, आज सबै नेपालीको एउटै प्रश्न सुनिन्छ 'खै त प्रजातन्त्र ?' । यहाँ फाइदा पाउने केही सीमित मानिसहरूले 'प्रजातन्त्र छ' भनेर भन्ने गरेका छन्, तर त्यो स्यालको सिडजस्तो छ, भ्रष्टाचारी र नेताले बाहेक अरूले नदेख्ने । त्यसो भए प्रजातन्त्र देख्न सबै नेपाली भ्रष्ट हुनुपर्ने पो हो कि ? जनजाति, दलित, गरिब, उत्पीडित र शोषित-पीडित वर्गले किन देख्न पाउँदैनन् प्रजातन्त्र ? भट्टचन्तको जवाफ छ - बाहुनवादका कारणले । उहाँको रायमा बाहुनवादविनाको प्रजातन्त्र अर्थात् सङ्घीय प्रजातन्त्र चाहिन्छ । यही कुरामा जोड दिनुभएको छ - महेन्द्र लावतीले । उहाँ नेपाली प्रजातन्त्रमा पहाडे हिन्दू सम्भ्रान्त पुरुष (पहिसंपु) को हैकमवाद हाबी भएको मान्नुहुन्छ । उहाँको विचारमा गैरक्षेत्रीय सङ्घीय व्यवस्थाले मात्र वास्तविक प्रजातन्त्रको भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ ।

नेपालको प्रजातन्त्रको विश्लेषण गर्न समर्पित उपरोक्त लेखहरूले सारा नेपालीहरूलाई घचघच्याउने प्रयास गरेका छन् । लेखकहरूका वैयक्तिक विचारहरू सामाजिक अभियानमा रूपान्तरित होऊन भन्ने उहाँहरूको चाहना देखिन्छ ।

पुस्तकमा छिमेकी देश भारतको प्रजातन्त्र बुझाउनका लागि टड़ सुव्वालाई अधि सारिएको छ । सुव्वाको मत छ - 'प्रजातन्त्रले समस्या समाधान गर्दैन, शासनमा जनताको सहभागिता महत्वपूर्ण कुरा हो ।' तर कस्तो सहभागिता ? राज्यले दिएको कि आफूले प्राप्त गरेको ?

भारतमा राज्यले सहभागिता दिने अभियान ब्रिटिसहरूले नै सुरु गरे - मुसलमान र गैरब्राह्मणहरूलाई संरक्षणकारी विभेद गरेर । पिछडिएका जातिलाई आरक्षण दिएर । तर जातजाति र समुदायको नाममा दिइएको आरक्षणले

समस्या सुल्फेन, बरु नयाँ शोषक वर्गको जन्म भयो । अन्तरजातीय शोषण बढ्न थाल्यो । जातीय द्वन्द्व बढ्न गयो । दलित र आदिवासीहरूले छन् बढी दुर्यवहार केल्नुपच्यो । राज्यले निजीकरणको नीति लिएपछि, सरकारको रोजगारदाताको भूमिका घट्दै जाँदा आरक्षितहरूले पनि आरक्षणको फाइदा पाउन सकेनन् । भारतमा यो ऐउटा समस्याका रूपमा आयो ।

नेपालमा पनि 'आरक्षण'को माग उठाइएको छ । यहाँ पनि जनजातिका नाममा नेवारहरूले र दलितका नाममा केही सम्पन्न दलितहरूले फाइदा उठाइरहेकै छन् । त्यही कारणले नेवार र अरु जनजातिबीच मनमुटाव बढ्दै गएको छ भने दलितहरूमा पनि धनी र गरिबबीच चर्को द्वन्द्व चलेको छ । हामीले भारतको अनुभवबाट हेरेर त्यसको सिको गर्ने होइन त्यसबाट पाठ सिक्न सकिन्छ । टड्क सुब्बाले यही विषयमा प्रस्त पार्नुभएको छ । 'विकासका अवसरहरूको आरक्षण गर्दा आर्थिक-सामाजिक पछौटेपनलाई आधार बनाइनुपर्छ', उहाँको तर्क छ ।

नेपालले कस्तो खालको प्रजातन्त्र अपनाउन खोजको हो भने कुरा स्पष्ट भएपछि मात्र संविधान कस्तो हुनुपर्छ भने सोचाइमा परिपक्वता आउन सक्छ । त्यसैले होला यो पुस्तकमा अधिकांश लेखकहरूले प्रजातन्त्रको छलफलसँगसँगै संविधानको छलफल पनि अधि बढाउनुभएको छ । कृष्ण प्र. खनालले 'राज्यको संरचनालाई सङ्घीय ढाँचामा फेर्ने संविधानको पुर्निर्माण'को बकालत गर्नुभएको छ । खनालले आफ्नो स्पष्ट मत नदिए पनि गोविन्द न्यौपाने र नेपाली काइग्रेसका नरहरि आचार्यले प्रकट गर्दै आएको मतमा छलफल गराउन खोजनुभएको छ । न्यौपानेले नेपाललाई ११ प्रान्तमा विभाजन गर्नुपर्ने सुकाउ दिनुभएको छ भने आचार्यले ६ प्रान्तमा । खनालले चाहिँ हक्क गुरुडले भनेजस्तो नेपाललाई २५ जिल्लामा विभाजन गर्ने मतको समर्थन गर्नुभएको छ । आम नेपाली यस्तो संविधान चाहन्छन् कि चाहैनन्? त्यो पनि बहसमा आउनुपर्न थियो, आएको छ ।

वाल्टर केलिन र भरतराज उप्रेतीले संविधानद्वारा नै प्रजातन्त्रको मोडल निर्धारण हुनुपर्ने कुरामा जोड दिनुभएको छ । उहाँहरूका मतमा नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले 'बहुमतको शासन' भन्ने प्रजातन्त्रको मोडल स्वीकार गरेकाले नै अहिले सङ्कट आएको हो ।

नेपालको संविधान हिन्दू धर्म सापेक्ष भइदिनाले पनि त्यसले जातीय र धार्मिक विविधतालाई महत्त्व दिन सकेन । एकथरीलाई काखा च्यापेर धेरै थरीलाई पाखा लगाइएकाले पनि असन्तुष्टि र विद्रोह बढ्न गएको हो भन्ने तर्क लिन बेनेटको छ । संविधानमा 'हिन्दू अधिराज्य' भन्ने शब्दले गर्दा

नीतिनियम र व्यवहारहरूमा कति धेरै असर परेको रहेछ भन्ने कुरा यहाँ विचारणीय छ ।

समग्रमा संविधान संशोधन गरेर पुँडैन सम्पूर्ण संरचनामा परिवर्तन गर्नुपर्छ भन्ने लेखकहरूको मत छ । तर त्यो संरचना विविध स्वरूपमा हुन सक्ने आधार दिइएको छ ।

शासन प्रक्रिया र निर्वाचनप्रणाली संविधानका आधारभूत अङ्ग हुन् । त्यसैले नेपालीले चाहेको शासनप्रणाली नयाँ खालको निर्वाचनप्रणालीबाट मात्र आउन सक्छ भन्ने तर्क अगाडि सार्नुभएको छ - सबैजसो लेखकहरूले । जातीय समानुपातका आधारमा निर्वाचन गराउने हो भने मात्र शासनमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुन्छ भन्ने धारणा आएको छ । तर जातीयताभित्र क्षेत्रीयता अटाउनु जस्ती छ । नेपालमा सामाजिक मिश्रण ज्यादै गतिशील छ, त्यसमाथि थप क्षेत्रीयता र जातीयताको घुलन आपसमा छुट्ट्याउनै नसकिने गरी भएको छ । अङ्ग गरिबको प्रतिनिधित्व गराउनु र सम्पन्न वर्गको दबदबाबाट शासनसत्ता मुक्त राख्नु अनिवार्य सर्त नै हो । यी सबै कामहरू सम्मिलनमुखी शासन वा निर्वाचनप्रणालीका लागि आवश्यक छन् । सम्मिलनमुखी वा समावेशी संविधान/प्रजातन्त्रको आधार पनि हो ।

शासनमा नेपाली जनताको वर्गीय, लैडिगिक, क्षेत्रीय, जातीय र धार्मिक हिसाबले समानुपातिक प्रतिनिधित्व कसरी गराउने भन्ने मूल प्रश्नमा सामूहिक छलफल गर्न यो पुस्तकले अवसर प्रदान गर्नेछ ।

द्वन्द्वका कारण र निराकणबारे विष्णुराज उप्रेती, डिल्लीराम दाहाल, नीरा चन्ठोक, रामावतार यादव र स्येरा स्नाइडरम्यानले विशेष मुद्दाहरूको चर्चा गर्नुभएको छ । विष्णुराज उप्रेतीले सामाजिक उपेक्षा र तिरस्कारको प्रवृत्तिलाई समस्याको मूल कारण ठान्नुभएको छ । उहाँले लेख्नुभएको छ - ‘काम गर्ने तरिकामा परिवर्तन आए पनि शासकहरूको भित्री इच्छा परिवर्तित नभएका कारणले वर्तमान सडूकट आएको हो ।’ उहाँको लेखमा छलफलका लागि एउटा प्रश्न उठेको छ - ‘शासकहरूको भित्री इच्छामा परिवर्तन गर्ने कि शासकहरू नै परिवर्तन गर्ने?’ तर कसरी? संविधानमा परिवर्तन भन्ने सुझाउ छ, उप्रेतीको । सामाजिक र आर्थिक परिवर्तनको सुरसारै नभएका बेला संविधानको परिवर्तनले के परिणाम देला? भन्ने कुरा पनि विचारणीय छ । त्यसैले नीरा चन्ठोकले उठाउनुभएको छ - समानतावाद पो आवश्यक कुरा हो । मानिसमानिसमा समानता । समाजमा सबै मानिसलाई एक समान व्यवहार गरियो भने समानता आउँछ त? कि संरक्षणवादी भेदभाव गर्ने हो? तर भारतमा आरक्षण दिएको नाममा कमजोर समुदायले पाउनुपर्ने भूमिको

अधिकार, आयआर्जनको अधिकार र सामाजिक न्यायको अधिकार गुमाएका छन्। आरक्षण पाएका आधारमा वास्तविक र पाउनुपर्ने अधिकारचाहिँ गुमाउनुपर्छ भने संरक्षणवादी भेदभाव अर्थात् आरक्षणको के अर्थ?

डिल्लीराम दाहालको चिन्ता छ - दलित किन सधैँ दलित रहे? २०२० सालको मुलुकी ऐन र २०४७ सालको संविधानले दलितहरूलाई छुवाछूत मुक्त गरे पनि उनीहरू किन मुक्त भएनन्? दाहालले जवाफ खोजनुभएको छ - उनीहरूको आर्थिक प्रगति हुन नसकेकाले। तराईमा र नेवारजातिमा केही समयअधिसम्म दलितमा गनिने जातिहरू तेली, सुडी र कलवार तथा मानन्धर (साल्मी) हरू आज दलितमा गनिनैनन्। तर सबै दलितमा यो प्रवृति छैन। दलितहरूको हितका लागि काम गर्नेहरू दलितले दुःख पाएको कोकोहोलो गर्नमै व्यस्त छन्। उनीहरूको माग मन्दिर पस्त पाउनुपर्ने र आरक्षण पाउनुपर्ने छ, जसले आर्थिक प्रगतिको मुख्य अधिकारलाई ओझेलमा पारेको छ।

भाषाशास्त्री रामावतार यादवले देशको एक भाषा नीतिले कर्ति मर्का पारेको छ भने एउटा उदाहरण दिनुभएको छ - 'मिथिलावासी मधेसीहरू मैथिलीमा पिरती लगाउँछन्, जागिरका लागि नेपाली भाषामा निवेदन दिन्छन्, राजनीति र विभेदका बारेमा हिन्दीमा कुराकानी गर्दछन् र अड्गेजीमा अनुसन्धान गर्दछन्।' प्रजातन्त्र, संविधान र राज्यले कर्ति हृदसम्म विभेद गरेको रहेछ भन्ने कुरा त यही एउटा उदाहरणले प्रस्तु पारेको छ। यो उदाहरणले त धेरै नेपालीलाई अवश्य झस्काउला।

एउटा ज्यादै महत्वपूर्ण घटनालाई पुस्तकमा विश्लेषण गरिएको छ - पिस्कर काण्ड। स्येरा स्नाइडरम्यानका विचारमा 'पिस्करको आगो अहिले देशव्यापी रूपमा माओवादी आन्दोलन बनेर सल्केको छ।' पिस्कर काण्डको आगो राजनीतिक पार्टीहरूले धेरै तापे। २०४६ साल ल्याउन पिस्कर काण्डको ठूलो भूमिका थियो। तर 'शासनपद्धति'ले त्यो काण्ड विर्सिदियो। तर थामीहरूले आफूमाथिको प्रहार कहिल्यै पनि भुल्न सकेनन्। उनीहरूले प्रश्न उठाए - 'पिस्करमा मारिएका शहीदहरूको इच्छा पञ्चायती व्यवस्थाका ठाउँमा बहुदलीय व्यवस्था स्थापना गर्नु मात्र थियो?' यस्ता प्रश्न उठाएर उनीहरू सङ्घर्षमा डुटिरहे जसलाई पिस्कर काण्डको १५ वर्षपछि माओवादीले भजाए। त्यस क्षेत्रमा माओवादीप्रति समर्थन बढ्नुको खास कारण सत्तामा पुगेका बहुदलवादीले उनीहरूको आन्दोलन र सहादतलाई मर्यादा नगर्नु थियो। यस्ता उपेक्षापूर्ण काण्डहरू त कर्ति छन् कर्ति नेपालमा। तिनै उपेक्षाहरू आज विद्रोहका जवाला बनेका छन्।

पृथ्वीनारायण शाहको शासनकालदेखि आजसम्म उपेक्षाउपेक्षा त भयो,

जसको परिणाम अहिले नेपालले भोग्दै छ। यस्तो परिणाम फेरिफेरि भोग्नु नपरोस् भनेर नै अहिले विविध मुद्रामा चर्चा गराउने चाहनाले सोसल साइन्स बहाले यो सँगलो प्रकाशित गरेर सामाजिक छलफलको अभियान सुरु गरेको छ, जो ज्यादै सराहनीय काम हो। यस पुस्तकमा समेटिएका व्यक्तिगत चिन्तनले सामाजिक चिन्तनको स्वरूप लिन सक्यो भने नेपालीहरूले शताब्दीयौदयित्वान् खोजिरहेको प्रजातन्त्रको वास्तविक परिभाषा पाउन सक्लान्।

हस्त गुरुड
२०६१ साउन ३१
ललितपुर

विषयसूची

प्रकाशकीय	v
प्राक्कथन	ix
जनताको शासनको खोजी	xiii
१. नेपालमा प्रजातन्त्रका पूर्वाधार : सुरक्षा, सम्मिलन र सम्मिश्रण	१
डेभिड एन गेल्नर	
२. राजनीतिक विरोधाभास	८
अनुप पहाडी	
३. लोकतान्त्रिक अभ्यासका क्रममा दलहरूको पुनः सीमाइकन	१६
हरि रोका	
४. नेपाली प्रजातन्त्र र यसभित्रको असन्तोष	२४
जँ वेल्पटन	
५. समानता र सहभागिता : सङ्कटबाट मुक्त हुनका लागि पूर्वसंत	३६
कार्ल हाइन्ज क्रेमर	
६. समावेशी प्रजातन्त्रका लागि अपेक्षित मोडल र प्रक्रिया	४७
कृष्णबहादुर भट्टचन	
७. समावेशी प्रजातन्त्रका लागि राजनैतिक संस्थाहरू	५४
महेन्द्र लावती	
८. भारतीय प्रजातन्त्रमा सम्मिलन : नेपालका लागि शिक्षा	७१
ठड़ सुब्बा	
९. जातीयता, उपेक्षा र स्वायत्तताका सन्दर्भमा संविधान पुनर्लेखन	८४
कृष्ण खनाल	
१०. समावेशी संविधान	८८
वाल्टर केलिन	

११. संविधान र निर्वाचनप्रणालीमा सुधार	८६
भरतराज उप्रेती	
१२. तिरस्कार र उपेक्षाको परिणाम	१०२
विष्णु उप्रेती	
१३. हिन्दू राष्ट्रवाद र छुवाछूत नेपाली समाजमा दलितहरूको अवस्था डिल्लीराम दाहाल	११२
१४. भेदभाव हटाउन नीतिगत परिवर्तन लिन बेनेट	११७
१५. आरक्षणको आवश्यकता नीरा चन्दोक	१२४
१६. भाषा, भाषाशास्त्र एवं राजनीति रामावतार यादव	१३१
१७. नेपालका गाउँमा राजनीतिक चेतना निर्माण : स्थानीय इतिहासले सिकाएको पाठ स्येरा स्नाइडरम्यान	१४०
अनुसूची	१५६
लेखकहरूको परिचय	१६५

प्रजातन्त्रका पूर्वाधार : सुरक्षा, सम्मिलन र सम्मिश्रण

डीभिड एन. गेल्नर

प्रजातन्त्रको परिभाषा र विधि

सत्रौं र अठारौं शताब्दीमा युरोप र अमेरिकामा सुरु भई उन्नाइसौं र बीसौं शताब्दीमा विश्वभरि फैलने क्रममा डिमोक्रसीका बारेमा धेरै बहस भए पनि यसलाई फरकफरक किसिमबाट बुझे गरिन्छ। नेपालमा डिमोक्रसीलाई 'प्रजातन्त्र', 'गणतन्त्र', 'जनतन्त्र' अथवा 'जनवाद' भन्ने गरिएको छ।

प्रजातन्त्र भन्नाले जनताको शासन हो। जनता सबै समान हुन्छन्, कोही ठूलो र कोही सानो हुँदैन। यस परिभाषामा यो विचार कार्यरूपमा उतार्न चाहिने संवैधानिक प्रणाली र निर्वाचन प्रक्रिया वा अन्य व्यवस्थालाई समेटिएको छैन। यसले संसदीय वा बहुदलीय प्रजातन्त्रलाई सबैभन्दा राम्रो र एकमात्र प्रजातान्त्रिक व्यवस्था भनेर मान्दा पनि मान्दैन।

प्रजातन्त्रलाई लिङ्कनले भनेजसरी 'जनताको, जनताद्वारा, जनताका लागि सरकार' भनेर परिभाषित गर्ने गरिन्छ। तर यस परिभाषाले केही अन्यौल पैदा गरेको छ। प्रायः सबै सरकारहरू 'जनताद्वारा' नै बन्ने गर्दछन् तर 'शक्तिमा पुग्ने मानिसहरूले सही अर्थमा जनताको प्रतिनिधित्व गरेका हुन्छन् कि हुँदैनन र निर्णय प्रक्रियामा जनताको संलग्नता रहन्छ/रहदैन भन्ने प्रश्न गर्नुपर्ने हुन्छ। 'जनताको' भनिए पनि जनता कसलाई मान्ने भन्ने प्रश्न पनि आफ्नो ठाउँमा छ। जनता भन्नाले त्यस देशका जनता भन्ने गरिन्छ। तर यससँगै अर्को प्रश्न के पनि उठ्छ भने त्यस देशले कसलाई जनता भनेर मान्ने गरेको छ। प्रजातन्त्रलाई 'जनताका लागि' का सट्टा 'जनताका नाउँमा' भन्ने अर्थमा बुझे गरिएको पाइन्छ। राजतन्त्र र निरडकुश शासकहरू सबैले जनताका लागि भनेर शासन गरेको भन्छन्। पञ्चायत व्यवस्थाले जनताका लागि भन्ने दाबी गरेको थियो। केही मानिसहरूले यो दाबी अहिले पनि सही छ भन्ने गर्दैन्।

राजनीतिशास्त्र र दर्शनशास्त्रमा प्रजातन्त्रका दुई भिन्न खालका स्वरूप छन् :

१. प्रतिनिधिमूलक प्रजातन्त्र : यो त्यस्तो उदार दृष्टिकोण हो जहाँ राजनीतिकर्मीहरूले जनता र राज्यबीच नियमित सम्बन्ध कायम राखदछन् ।
२. समावेशी प्रजातन्त्र : यो यस्तो गणतान्त्रिक दृष्टिकोण हो जसअनुसार जनताले आफ्ना लागि आफै निर्णय गर्न सक्ने अवस्था भएका खण्डमा मात्र प्रजातन्त्र टिक्छ ।

नेपालमा हाल प्रचलनमा रहेका प्रजातन्त्रका दुई मोडलले प्रमुख भूमिका खेलिरहेका छन् भन्न सकिन्छ । कसैकसैले पञ्चायतकालको निर्देशित प्रजातन्त्रको मोडल पनि जीवित छ भन्ने गर्दछन् । तर नेपाली काइग्रेस पार्टीका नेताहरूले हालसालका दिनमा पञ्चायती व्यवस्था फर्काउने काम भइरहेको छ भन्ने पनि पञ्चायतका पक्षमा कसैले पनि खुला रूपमा बहस गरेको छैन । त्यसैले नेपालमा अहिले दुई मोडल – उदार प्रजातन्त्र र मार्क्सवादी प्रजातन्त्र – का समर्थकहरू पाइन्दछन् । उदार प्रजातन्त्रले प्रतिस्पर्धात्मक दलहरूको अस्तित्व, खुला बजार, निजी स्वामित्व र स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणालाई समेटेको छ भन्ने मार्क्सवादी प्रजातन्त्रमा शासनभार तल्लो वर्गका बहुसङ्ख्यक जनताको प्रतिनिधित्व गर्ने अग्रगामी दलको नियन्त्रणमा रहन्छ । वर्गीय शोषण र असमानताको निवारण यसको मुख्य उद्देश्य मानिन्छ । नेपालका प्रायः सबै दलहरू सिद्धान्त वा व्यवहारले उदार प्रजातन्त्रको पक्षमा देखिएका छन् । २०६० सालको दोस्रो युद्धविरामताका माओवादी नेताहरू पनि त्यो उदार प्रजातन्त्रलाई स्वीकार गर्न तयार भएजस्ता देखिन्थे । तर युद्धविरामभन्दा पहिले, युद्धविरामताका र त्यसभन्दा पछिका उनीहरूको व्यवहार हेर्दा नेता र कार्यकर्ता दुवैथरीले उदार प्रजातन्त्र भनेको के हो भन्ने कुरा बुझेजस्तो देखिएँदैन ।

यी दुवै मोडलको समस्या के छ भन्ने जातजातिमा विभाजित समूहका सामूहिक अधिकारका बारेमा यिनीहरू प्रस्त छैनन् । उदारवादी र मार्क्सवादी दुईओटै मोडलका सामु नेपालजस्तो बहुसांस्कृतिक देशमा शासन गर्नका लागि विभिन्न उपायहरू छन् ।

जोसेफ शम्पिटरले आफ्नो पुस्तक *क्यापिटालिजम, मार्क्सिजम, एन्ड डिमोक्रसी* मा भनेका छन् – प्रजातन्त्रमा जनताले खुला प्रतिस्पर्धात्मक आवधिक निर्वाचनका माध्यमबाट आफ्नो शासक छान्ने अवसर प्राप्त गर्दछन् अथवा प्रजातन्त्र राजनीतिकर्मीहरूले शासन गर्ने व्यवस्था हो । उनका अनुसार प्रजातन्त्र भन्नाले जनताले नै शासन गर्ने व्यवस्था भनेर बुझ्नु हुँदैन, बुझ्न मिल्दैन । प्रजातन्त्रको अर्थ जनतालाई खुला प्रतिस्पर्धाका माध्यमबाट आफ्नो शासक छान्न पाउने अधिकार मात्र हो भन्ने बुझ्नुपर्छ । उनका अनुसार जनताद्वारा

छानिने र हटाइने अभिजात वर्गीय शासकहरूले शासन गर्ने प्रणाली अर्थात् प्रजातन्त्र सफल हुनका लागि निम्न अवस्था हुनुपर्छ :

१. उच्च गुणस्तरका राजनीतिज्ञ,
२. आफूले प्रतिस्पर्धा गर्ने ढाँचाका बारेमा राजनीतिज्ञ र दलहरूबीच सहमति,
३. तालिमप्राप्त र दक्ष तथा कर्तव्यनिष्ठ कर्मचारीतन्त्र,
४. प्रजातान्त्रिक आत्मनियन्त्रण : वैद्यानिक प्रक्रियाबाट आएको परिणामलाई स्वीकार गर्ने बानी, आलोचना र व्यवस्थाविरोधी गतिविधिप्रति संयम,
५. घुस्याहाहरूले दिएका प्रलोभनमा नपरी काम गर्न सक्ने उच्च मनोभावना,
६. फरक मत र आलोचना सहन सक्ने संस्कार।

नेपालका सन्दर्भमा निर्वाचित शासनप्रणाली त आयो तर प्रजातन्त्रका लागि उनले माथि भनिएजस्ता अपरिहार्य अन्य सर्तहरू पूरा भएनन्। त्यसैले बहुदलीय व्यवस्था राम्ररी सञ्चालन हुन पाएन्।

विश्वव्यापी लहरका रूपमा प्रजातन्त्र

सोभियत सङ्घको अन्त्यसँगै अधिनायकवादी समाजहरू क्रमशः उदार प्रजातान्त्रिक व्यवस्थामा आउने क्रममा नेपालमा पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य भई प्रजातान्त्रिकीकरण भयो। विकास भन्नाले सबै तहमा पूर्ण समावेशी प्रजातन्त्र भन्ने ठान्न थालियो। दाताहरूको अवधारणामा पनि परिवर्तन आयो। परियोजना सञ्चालन गर्दा पहिले उपभोक्ता समूह भए पुग्छ भनिन्थ्यो, अहिले गरिब समुदाय र दुर्गम समाजका महिला, दलित र जनजातिहरूको सशक्तीकरणमा जोड दिइयो। तैपनि, नेपालको अर्थव्यवस्था केन्द्रीकृत रहनाले समस्या उत्पन्न भएको छ।

दातृ संस्था र अन्तर्राष्ट्रिय दातृ संस्थाहरूले प्रजातान्त्रीकरण र सशक्तीकरणमा जोड दिँदा यसले नेपालको प्रजातन्त्रमा सहयोग पुऱ्याएकोमा शड्का व्यक्त गर्ने पर्यवेक्षकहरू पनि छन्। उनीहरूका कामले मानिसलाई राज्यका बाचा र वास्तविकताबीचमा ठूलो खाडल रहेको तथ्य औल्याइदियो। यसो गरेर उनीहरूले माओवादी विद्रोहका लागि उर्वर भूमि त तयार गरिदिएनन् भनेर प्रश्न पनि उठाउन थालिएको छ।

विगत सात वर्षमा नेपाल पछाडि फर्केको छ। शान्ति सुरक्षाको अभावमा विकास निर्माणको कुरा त छाडिदिँ मान्छे बाँच्न सक्ने अवस्था पनि छैन। गर्डन ह्वाइटले निम्न अवस्थामा मात्रै प्रजातन्त्र र विकास सँगसँगै जान सक्छ भन्ने निष्कर्ष निकालेका छन् :

१. सामाजिक-आर्थिक व्यवस्था : सामाजिक आर्थिक विकासका दृष्टिले विकसित समाज जहाँ एक खालका मानिसहरू बसोबास गर्दछन्, मानिसहरूमा राष्ट्रिय पहिचानको भावना दब्बो हुन्छ र तुलनात्मक रूपमा सुमधुर सामाजिक संरचना हुनुपर्छ । मानिसहरूबीच धेरै असमानता हुनु हुन्न ।
२. नागरिक समाज : नागरिक समाज कर्तिको सक्रिय छ भन्ने मात्रै होइन उसले गरिबी र असुरक्षा हटाउन र राज्यको क्षमता वृद्धि गर्न कर्तिको राम्रोसँग समन्वय गर्न सकेको छ भन्ने कुरा पनि यसमा आउँछ । यस्तो समन्वय देशको प्रजातान्त्रिक शासनको पथ निर्धारण गर्न सक्ने खालको हुनुपर्छ ।
३. राजनीतिक दल : दलीय व्यवस्था तुलनात्मक रूपमा विकसित हुनुपर्छ । टुक्रिएको होइन खाँदिलो हुनुपर्छ । व्यापक आधार भएको – व्यक्तित्वमा आधारित होइन र व्यक्तिगत स्वार्थले बाँधिएको होइन, कार्यक्रम र नीतिमा सहमत भएर सङ्गठित भएको हुनुपर्छ ।
४. राज्यका अड्गहरू : दक्ष, व्यावसायिक कर्मचारीयुक्त राज्य संयन्त्र हुनुपर्छ ।
५. अन्तर्राष्ट्रिय वातावरण : राष्ट्रिय सम्भान्त वर्गलाई शासन गर्न नदिने गरी अन्तर्राष्ट्रिय प्रभाव/हस्तक्षेप हुनु हैन ।

नेपालका आवश्यकता

नेपालका सन्दर्भमा भने निम्न अवस्था अत्यावश्यक छन् :

सामाजिक सुरक्षा (*Social order*)

२०४६ सालपछिको प्रजातान्त्रिक अभ्यास र उपलब्धिहरू निराशाजनक हुनुलाई माओवादी विद्रोहको धेरैमध्ये एकथरी इन्धनका रूपमा लिन सकिन्छ । तर विद्रोहले पनि थप असन्तोष फैलाएको छ । माओवादी र प्रजातन्त्र दुवैसँग नेपाली जनताको असन्तोष छ । निजीकरण, अराजकता, व्यापारमुखी स्वास्थ्य र शिक्षासेवाका कारण राज्यले साधन र स्रोतमा पूर्ण नियन्त्रण गर्न नसक्दा विकासका काममा गैरसरकारी संस्थाहरूको ठेकदारी बढौदै गयो र सरकारी निकायहरूको भूमिका घटौदै गयो । पञ्चायतको पतनपछि सामान्य मतदाताहरू पनि राजनीतिमा रङ्गिए । प्रहरी प्रशासनदेखि सरकारी कार्यालयसम्मका संस्थाहरूलाई राजनीतिक कार्यकर्ताको भर्तीकेन्द्र बनाइयो । कम वेतनका कारण अलियारको दुरुपयोग भयो, प्रहरीप्रति गाउँलेहरूको अविश्वास र द्वेषभाव पहिलेभन्दा बढौदै गयो । नयाँ स्थानीय राजनीतिक नेताहरूले गाउँका पुराना धनी मानिस र मुखियाहरूको भूमिका निर्वाह गर्दै रहे । माओवादीहरूले ती नेताहरूलाई विस्थापन

गरे र अहिले त्यो स्थानीय अधिकार पनि लोप हुन गयो । सुरक्षा प्रदान गर्न सरकार असफल देखियो । फलस्वरूप राजाद्वारा शेरबहादुर देउवाको सरकार अपदस्थ गराइयो । स्थानीय तहमा राजनैतिक दलहरूको भूमिका न्यून हुन गयो । स्थानीय तहमा बढ्दो डकैती र असुरक्षाको कारण नेपालमा 'विहारीकरण' को डर छाएको छ । विशेषज्ञहरू भन्दून् – नेपाल अहिलेसम्म पनि बलियो भएको छैन र प्रजातन्त्र पर्याकिने खतरावाट मुक्त छैन ।

समावेश (Inclusion)

राजनैतिक संरचनाका सबै अड्गामा सबै समूहको सामाजिक र राजनीतिक सहभागिता नभई नहुने कुरा हो । २०४७ सालको संविधान निर्माण प्रक्रिया र कमजोरीका कारण संविधानलाई नयाँ व्यवस्था सुहाउँदो गरी संशोधन गर्नुपर्ने माग बढ्दै गएको छ । उक्त संविधानमा उल्लिखित 'हिन्दू अधिराज्य' को अवधारणाले सबै जातजाति र धर्मावलम्बीहरूलाई समेट्न नसकेको र धार्मिक स्वतन्त्रतामा दखल पुगेको भनी जनजाति र विभिन्न धार्मिक समुदायले यस संविधानको आलोचना गरिरहेका छन् । सार्वजनिक पर्व विदाहरूमा पनि सीमित सङ्ख्यामा रहेका मुसलमान र क्रिस्चियनहरूलाई बेवास्ता गरिएको छ ।

स्थानीय निकायलाई अहिले दिएभन्दा बढी अधिकार दिनु आवश्यक छ । यसका लागि अहिलेका जिल्लाभन्दा ठूला र अञ्चलभन्दा साना प्रशासनिक क्षेत्र बनाउन डा. हर्क गुरुङले प्रस्ताव गर्नुभएको छ । यस्ता निकायलाई आफ्नो दायित्वबोध गर्न दिनुपर्छ । कर सङ्कलन गर्ने सीमित अधिकार दिन सकिन्छ । यसो गर्दा विकेन्द्रीकरणको अहिलेसम्म प्राप्त गर्न नसकिएको लक्ष्य प्राप्त गर्न सकिन्छ । यसका माध्यमबाट जनजातिहरूलाई पनि अधिकार प्रदान गर्न सकिन्छ ।

उच्चशिक्षा, रोजगार, राजनैतिक प्रतिनिधिमूलक निकायमा लाभ विमुख समूहका लागि आरक्षण आवश्यक छ कि छैन ? भन्ने कठिन सवाल रहेको कुरा अहिले धेरैजसो राजनीतिकर्मीहरूले स्वीकार गरेका छन् तर यसमा पाउनुपर्ने समूहले उचित फाइदा कसरी पाउन सक्छ भन्ने एउटा गम्भीर प्रश्न हो । प्रजातन्त्रमा सबैलाई समावेश गराउने हो भने छुवाछूतजस्ता सामाजिक अन्यविश्वासको मारमा परेका समुदायका लागि निश्चित आरक्षणको व्यवस्थावारेमा सोच्नैपर्दै ।

अहिलेको जस्तो सबैभन्दा बढी भोट ल्याउनेले जित्ने र अरूले हार्ने चलनबाट कुनै एउटा दलले बहुमत प्राप्त गर्ने सम्भावना त हुन्छ तर यसले अल्पसङ्ख्यकहरूलाई असन्तुष्ट बनाउँछ । यस्तो निर्वाचनप्रणालीमा समानुपातिक

प्रतिनिधित्व नहुने हुनाले यसलाई सबैभन्दा कम प्रजातान्त्रिक भन्ने गरिन्छ । त्यसैले वर्तमान निर्वाचनप्रणालीमा सुधार गरी एकल सडकमणीय मतका आधारमा होस् वा अरु कुनै आधारमा होस् एउटा निर्वाचन क्षेत्रवाट एकभन्दा बढी व्यक्तिले जित्ने व्यवस्था हुनुपर्छ ।

सम्मिश्रण (अथवा 'म शुद्ध हुँ' भन्ने अन्धविश्वास छाइनुपर्यो)

पश्चिमा विद्वान्हरूले सम्मिश्रणको अवधारणालाई महत्त्व दिन थालेका बेला नै जनजातिवादी कार्यकर्ताले समूहको शुद्धता वा अस्तित्वको अवधारणालाई अगाडि बढाएका छन् । व्यवहारमा जातीयताको सीमामा लचकता छ । यसलाई प्रसङ्ग र समयले निर्धारण गर्दछ ।

नेपालमा २०४८ सालअधिका जनगणनामा जातजातिको अवस्थाबारे जानकारी लिइएको थिएन । त्यसैले नेपालमा कुन जातजाति कर्ति छन् भन्ने तथ्याङ्क २०४८ पछिका जनगणनामा मात्र पाइन्छ । यी जनगणनामा जातजातीय तथ्याङ्क पनि बटुलिएको छ । यस्तो तथ्याङ्क आफैमा महत्त्वपूर्ण छ । तर यसले कर्ति मानिसहरू दुईओटा जात/जातिका छन् भन्ने कुरा बताउदैन । जनगणनाले एउटा मान्छे एउटै मात्र जात/जातिको हुन्छ भन्ने मान्यता राखेको छ । नेपालमा विभिन्न समयमा मानिसको जातीय पहिचान बदलिएका उदाहरण छन् । राणाकालमा छेत्रीबाट ठकुरी बने । मगरहरू छेत्रीमा परिणत हुने चलन थियो । जातिव्यवस्था लागू भएसँगसँगै ठूलो सङ्ख्यामा जनजातिहरू र हिन्दू जातका समूहहरू एकआपसमा मिश्रण हुँदै आएका छन् ।

नेपालमा विभिन्न जातजातिको सम्मिश्रण छ भन्ने तथ्यलाई जनगणनामा प्रतिबिम्बित गर्न जनगणना गर्ने प्रक्रिया बदल्नुपर्छ । आगामी जनगणनामा एउटा व्यक्तिले एकभन्दा बढी जातजातिमा चिनो लाउन पाउने प्रावधान राख्नुपर्छ । यसको सट्टामा मिश्रित समूहमा चिनो लगाउन पाउने व्यवस्था गर्न पनि सकिन्छ ।

धर्मका सन्दर्भमा पनि यस्तो व्यवस्था गर्न सकिन्छ । जस्तो, नेवार समुदायका मानिसलाई तपाईं कुन धर्म मान्नुहुन्छ भन्दा उसले बौद्ध वा हिन्दू दुवै भन्न सक्छ । धार्मिक सहिष्णुताको कुरा गर्ने हो भने नेपालीले एकभन्दा बढी धर्म मान्छु भन्ने कुरा जनगणनामा देखाउन पाउनुपर्छ । जातजाति र धर्मका सन्दर्भमा यस्तो व्यवस्था भएमा जातजातिको सम्मिश्रणबारेमा थाहा पाउन सकिन्छ र जातीय विभेद हटाउन मद्दत पुरदछ । अल्पमतका समूहहरूको समेत अधिकार संरक्षण गर्दै सम्मिश्रणमा 'एकता र समानता' देखन सकिन्छ ।

निष्कर्ष

सुव्यवस्थाविना प्रजातन्त्र चलदैन। यसमा सबै समुदाय समावेश हुनु आवश्यक छ। साइकेतिक कदम, प्रभावकारी विकेन्द्रीकरण र सङ्घीय शासनप्रणालीबाट केही हदसम्म समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुन सक्छ। लाभबाट विमुख जनतालाई विशेष अधिकार प्रदान गर्नुपर्दछ।

यी कदमहरूबाट उदार प्रजातन्त्रलाई बल पुग्छ। सच्छ र जीवित उदार प्रजातन्त्रमा नागरिक समाज, राजनीतिक दलहरू, अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग र समर्थनले बढी महत्व राख्दछन्। यी सबै सामाजिक विशेषताहरू एकैचोटि प्राप्त गर्न कठिन भए पनि विस्तारै प्राप्त हुदै जान्छन्। यी सुशाउहरू सम्भावनाका बाटा मात्र हुन्। अग्रगामी निकास दिने अभिभारा राजनीतिशास्त्री, कानुन विशेषज्ञ र नेपाली राजनीतिकर्मीहरूमाथि छ। अलफ्रेड स्टेपनले भनेकै नेपालका सन्दर्भमा ‘सङ्घीयपना, प्रजातन्त्र र बहुजातिवादबीच एउटा राष्ट्रमा कसरी तालमेल मिलाउन सकिन्छ, भन्ने चिन्तनले प्राथमिकता पाउनुपर्दछ।’

References

- Schumpeter, J.A. 1970 [1943]. *Capitalism, Socialism and Democracy*. London: Unwin University Books.
- Stepan, A. 2001. *Arguing Comparative Politics*. Oxford: University Press.
- White, G. 1998. ‘Constructing a Democratic Developmental State’ in M. Robinson and G. White (eds) *The Democratic Developmental State: Politics and Institutional Design*. Oxford and New York: Oxford University Press.

राजनीतिक विरोधाभास

अनुप पहाडी

नेपालको स्थापनाकालदेखि नै यहाँ धेरै विरोधाभास रहेका छन्। २०४६ सालपछि विविध एजेन्डा, विविध राजनीतिक विचारधारा र त्यसका वाहकहरूको नेपाली राजनीतिमा प्रवेशसँगै यस्ता विरोधाभास अझ बढेका छन्।

यीमध्ये दुईओटा विरोधाभासले मेरो ध्यान आकर्षित गरेका छन्। मेरा विचारमा यसले २०४६ सालपछिको नेपाली राजनीति बुझ सबैभन्दा धेरै खुराकहरू दिन्छन्। ती हुन् :

१. नेपालमा सबैभन्दा बढी राजनीतिक खुलापन आएका बेलामा हिंसात्मक माओवादी विद्रोह किन यति चाँडै व्यापक र विस्तार भयो, जबकि चार दशकअघि निरडकुश शासन भएका बेला र अन्तर्राष्ट्रिय लहर र भूराजनीतिक अवस्था उग्र विचारधाराका पक्षमा भएका बेला यस्तो भएको थिएन।
२. नेपालको वाम आन्दोलनको ठूलो हिस्साले सत्ता प्राप्तिका लागि शान्तिपूर्ण मार्ग अवलम्बन गरेका र उसले नेपालको राज्यसत्तामा राम्रो पकड जमाउन लागेका बेलामा उग्रवादी वाम एजेन्डाले किन अतुलनीय गति पायो ?

यहाँ निम्न उद्देश्य प्राप्तिका लागि यी विरोधाभासको अध्ययन गरिएको छ :

- माओवादी विद्रोहको प्रकृति बुझन,
- मूलधारको नेपाली वाम राजनीतिको प्रकृति बुझन,
- २०४६ सालपछि प्रजातन्त्रले भोगेको सङ्कटको प्रकृति र त्यसको स्रोत बुझन र रूपान्तरणका एजेन्डा तय गर्न।

२०४६ सालको नासो

बीसौं शताब्दीका धेरैजसो सशस्त्र विद्रोह – जसमध्ये अधिकांश मार्क्सवाद, लेनिनवाद र माओवादको छाताअन्तर्गत लडिएका थिए – एउटा निश्चित

ऐतिहासिक सन्दर्भमा निश्चित राज्यव्यवस्थाका विरुद्ध चलाइएका थिए । यस्ता विद्रोह या त साम्राज्यवादी शासनका विरुद्ध थिए या त लामो समयदेखि शासन गरिरहेका स्वदेशी निरडकुश शासकविरुद्ध लक्षित थिए । उदाहरणका लागि सन् १९४५ देखि १९६३ सम्म विद्रोह (अधिकांश वाम विद्रोह) भोगनुपरेका बाइसओटा देशमध्ये कुनैमा पनि प्रजातन्त्र थिएन । यस शताब्दीमा प्रजातान्त्रिक मुलुकले आक्रमणकुकल मात्र वामपन्थी हिंसात्मक विद्रोह खेप्नुपरेको छ । नेपाल र पेरु त्यस्ता कम घटनाका उदाहरण हुन् जहाँ गैरसाम्राज्यवादी र प्रजातान्त्रिक राज्यसत्ताले हिंसात्मक विद्रोहलाई प्रोत्साहन गरेको छ ।

त्यसो भए माओवादी विद्रोहको पूर्वसन्ध्यामा नेपालको अवस्था कस्तो थियो ? यस प्रश्नको उत्तर थाहा पाउनका लागि वर्तमान नेपालको राज्यसत्ताको आधारभूत चरित्र निर्धारण गरेको २०४६ सालको जनआन्दोलन केका लागि थियो र केका लागि थिएन भन्ने कुरा बुझ्नु जरुरी छ ।

माओवादीले सशस्त्र विद्रोह सुरु गर्दा २०५२ सालमा नेपालको राज्यसत्ता

२०४६ सालको जनआन्दोलन

के थियो ?	के थिएन ?
१. राजनीतिक दलद्वारा निर्धारित र सुरुआत गरिएको आन्दोलन । तर त्यस आन्दोलनमा भारतसँगको व्यापार तथा पारवहन सन्धिको म्याद समाप्त भएपछि कष्ट पाएका जनताको स्वतःस्फूर्त सहभागिता थियो ।	१. सहरी विद्यार्थी र राजनीतिक कार्यकर्ता जतिकै गाउँस्तरका मानिसहरू परिचालन गरिएको थिएन अर्थात् यो आन्दोलन जनस्तरको आन्दोलन थिएन ।
२. प्रजातान्त्रिक शासनव्यवस्था र सबैधानिक राजतन्त्रका लागि महत्वपूर्ण रूपरेखा तयार गरेको आन्दोलन ।	२. परम्परागत राज्यव्यवस्थाका शासकलाई कमजोर पारिएको भए पनि उनीहरूलाई नामेट पारिएको थिएन ।
३. राजनीतिक दल, तिनका नेता तथा कार्यकर्ता र विद्यार्थी, पत्रकार अनि अरु सहरी पेसेवरहरूले तुरन्तै मुक्ति अनुभव गरेको आन्दोलन ।	३. यस आन्दोलनले नेपाली समाजको तल्लो तहमा रहेका जनतालाई मुक्तिको अनुभूति दिलाएको थिएन ।
४. नेपाली वामपन्थीले मध्यमार्गी दल नेपाली काड्गेससँग मिलेर चलाएको आन्दोलन जसले नेपालको सबैभन्दा ठूलो वामपन्थी दल एमालेको उदयका लागि आधार तयार गयो ।	४. वामपन्थीहरूको एकपक्षीय विजय थिएन र यसका उपलब्धिलाई सबै वामपन्थी दलहरूले स्वागत गरेका थिएनन् ।

<p>५. एमालेको छाताअन्तर्गत नेपाली वाम आन्दोलनलाई सशस्त्र विद्रोहबाट बहुदीय व्यवस्था स्वीकार्नका लागि आवश्यक पर्ने वैचारिक र व्यावहारिक सङ्क्रमणको आधार तयार गर्ने आन्दोलन ।</p> <p>६. यस आन्दोलनले पहिलाको संविधानभन्दा फरक नयाँ संविधान ल्याउने आधार तयार गन्यो जसमा तल उल्लेख गरिएका लगायतका परिवर्तन भए :</p> <ul style="list-style-type: none"> • जनतामा निहित सार्वभौमसत्ता, • नेपाललाई बहुजातीय राज्यका रूपमा मान्यता, • संवैधानिक राजतन्त्र, • कार्यकारी अधिकार निर्वाचित प्रधानमन्त्रीमा निहित, र • आधारभूत आधिकारको प्रत्याभूति । 	<p>५. यसले सबै वाम दलहरूको विकासमा उस्तै प्रभाव पारेन । मशाल र मसालजस्ता दलहरूले आन्दोलन सुरु हुनुभन्दा पहिले, आन्दोलन चलिरहँदा र आन्दोलन सकिएपछि पनि यसका उपलब्धिवारेमा शड्का व्यक्त गरे ।</p> <p>६. यो आन्दोलनले राजालाई पूर्ण रूपमा नियन्त्रणमा राखेको थिएन । यसले राजालाई निम्न अधिकार प्रदान गरेको थियो :</p> <ul style="list-style-type: none"> • संकटकालीन अधिकार (धारा ११५) • अपठ्याचार फुकाउने अधिकार (धारा १२७) • राजा सेनाको सर्वोच्च कमाण्डर (धारा ११६)
<p>७. यस आन्दोलनले मोटामोटी रूपमा राजा र पञ्चायती नेतामा निहित शक्तिलाई राजनीतिक दलमा हस्तान्तरण गन्यो । यसले धेरै क्षेत्रमा सहभागिता र प्रजातन्त्रका लागि बाटो खोलिदियो ।</p>	<p>७. यस आन्दोलनले राजनीतिक क्षेत्रमा राजनीतिक दललाई हटक गरिएको कुरालाई जुन रूपमा उठाएको थियो त्यही रूपमा अन्य क्षेत्रका उपेक्षालाई उठाएन ।</p>

साम्राज्यवादी वा घोर निरङ्कुश शासकका हातमा थिएन । २०४६ सालको जनआन्दोलनपछाडि माओवादीले विद्रोह सुरु गर्ने बेलामा नेपाल प्रजातान्त्रिक सङ्क्रमणको पहिलो चरणमा थियो । त्यसका लागि आवश्यक महत्वपूर्ण पूर्वाधारहरू राजनीतिक दल, प्रजातान्त्रिक संविधान र यी सबैभन्दा महत्वपूर्ण कुरा जनआन्दोलनका नेता र समर्थकहरूले सोचेजस्तो स्थिर र प्रतिस्पर्धात्मक राजनीतिको समर्थन गर्ने जनमत तयार थियो ।

तैपनि, एक जना विदेशी विद्वान् आन्द्रयु निक्सनले नेपालको प्रजातन्त्रितरको सङ्क्रमणले हिंसात्मक विद्रोह रोक्न नसक्ने कुरा १९६२ अर्थात् माओवादी विद्रोह सुरु हुनुभन्दा चार वर्षअगाडि नै औल्याएका थिए ।

विरोधाभास १ : प्रजातन्त्रले हिंसात्मक विद्रोह रोक्न किन सकेन ?

प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाका विरुद्ध हिंसात्मक आन्दोलन सशक्त बनाउनु कठिन मात्र होइन अपत्यारिलो काम हो । तर माओवादीहरूले विगतमा यस्तो गरेर देखाइरिए । यो कसरी सम्भव भयो भनेर अध्ययन गर्दा के पाइन्छ भने नेपालमा प्रजातन्त्रको मर्म र व्यवहारमाथिका आन्तरिक र बाह्य आक्रमणले माओवादीलाई हिंसात्मक आन्दोलन थाल्न र त्यसलाई सफलतातिर लैजान बल पुऱ्यायो । बाह्य आक्रमणमा माओवादीले बहुदलीय व्यवस्था र यसका विभिन्न अड्गहरूलाई बदनाम गर्न चलाएको अभियान पर्छ । उता राज्यले पनि संवेदनशील अवसरमा अप्रजातान्त्रिक कदम चालेर विद्रोहलाई मलजल हाल्यो । यस काममा राज्य प्रजातन्त्रको परीक्षामा नराम्भोसँग असफल भयो । यी बाह्य र आन्तरिक आक्रमणका आडमा माओवादीले २०४६ सालपछिको नेपालको राज्यव्यवस्था प्रजातान्त्रिक होइन भन्यो । अन्त्यमा उसले यस व्यवस्थालाई प्रतिक्रियावादी भन्दै यसलाई सशस्त्र ‘जनयुद्ध’ मार्फत उखेल्नु तै एकमात्र विकल्प भएको प्रचार गच्यो ।

प्रजातन्त्रको स्थापनापछि त्यसको गलत कार्यान्वयनले गर्दा माओवादीलाई उनीहरूको विचार लागू गर्न सजिलो भयो । जनताको हकहितका लागि जनयुद्ध तै आवश्यक छ भनी उनीहरूले भन्दै आएको कुरालाई प्रजातन्त्रको गलत कार्यान्वयनले बलियोसँग प्रमाणित गरिदियो । अर्को कुरा, पञ्चायतकालमा मानिसहरूमा बहुदलीय व्यवस्थाले आफ्ना समस्या समाधान गरिदेला भन्ने आशा थियो तर त्यस आशामा तुसारापात भएपछि परिवर्तन र न्यायपूर्ण समाजको चाहना गर्नेहरूलाई हिंसात्मक विद्रोहतिर डोहोच्याउन माओवादीलाई सजिलो भयो ।

विरोधाभास २ : चुनावबाट वामपन्थीले सत्ता कब्जा गर्न सक्ने सम्भावनाले उग्रवामपन्थी विद्रोहलाई रोक्न किन सकेन ?

२०४६ सालको जनआन्दोलनको सबैभन्दा दूरो प्रभाव नेपालका कम्युनिस्टहरूको रूपान्तरणमा पन्यो । त्यसपछि नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (एमाले) ऐसियामा धेरै मतादाता भएका वाम पार्टीमध्ये एक बन्न पुग्यो । त्यसो भए नेपाली वामपन्थीले चुनावमार्फत सत्ता प्राप्त गर्न लागेका ऐतिहासिक अवसरमा अर्को शक्तिशाली वामपन्थी गुटले किन सशस्त्र विद्रोह सुरु गच्यो त ? माओवादी र एमालेले छझाछ्यूँ चुनाव लडेर संयुक्त सरकार बनाउने सम्झौता किन गरेनन् ? यसो गरेका भए उनीहरूले सत्ता कब्जा मात्र गर्ने थिएनन्, उनीहरूको साझा शत्रु नेपाली काङ्ग्रेसलाई लामो समयसम्म सत्ताबाट बाहिर राखिराख्न सक्ने थिए ।

वैचारिक मतभेद

अरु ठाउँका जस्तै नेपालका कम्युनिस्टहरू पनि सैद्धान्तिक रूपले विभक्त भएका छन्। २०४६ सालअधिका १५ वर्षमा नेपाली कम्युनिस्टहरू कटृता छाडेर धेरै हदसम्म नरम बने जसले गर्दा २०४६ सालमा नेपाली काङ्ग्रेससँग हातेमालो गरेर पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्यका लागि आन्दोलन गर्ने मार्ग प्रशस्त बन्यो। अर्कातिर त्यही समयमा उग्र कम्युनिस्टहरू अङ उग्र बन्दै गढ़रहेका थिए।

दुई दलको उदय

२०४८ र त्यसपछिका चुनावले नेपाली मतदाताहरू दुईओटा ठूला दल नेपाली काङ्ग्रेस र नेकपा (एमाले) प्रति आकर्षित रहेको देखाएका छन्। यी दुई दलले ७० प्रतिशत मत र ८० प्रतिशत सिट ओगट्न पुगे। स्थानीय निकायमा पनि उनीहरूको यस्तै वर्चस्व कायम रह्यो। सौभाग्य भनौं वा दुर्भाग्य, तत्काल र निकट भविष्यमा नेपाली राजनीतिमा यिनै दुई पार्टीको वर्चस्व रहने देखियो। यो सत्यलाई माओवादी नेतृत्वले बुझेको हुनुपर्छ। यसको अर्थ थियो बहुदलीय व्यवस्थामा माओवादीले जति राम्रो गरे पनि निकट भविष्यमा उसले त्यति ठूलो हैसियत प्राप्त गर्न सक्दैनन्दयो।

विद्रोह सुरु गर्दा माओवादीसँग नेपाली काङ्ग्रेस र एमालेसँग जस्तो राष्ट्रिय स्तरमा मतदातासम्म पनि थिएनन्। नेपाली राजनीतिका विडम्बनाले पनि उसलाई बहुदलीय व्यवस्थाप्रतिको मोह भड्ग गरायो। पहिलो विडम्बना थियो – माओवादीलाई के लाग्यो भने २०४६ सालको सडक आन्दोलनमा उनीहरूको प्रमुख हात थियो। दोस्रो, चालीस वर्षको विपक्षी राजनीतिमा अरु दलसँगै काम गरेको, तत्कालीन सत्ताबाट उत्ति नै पीडित भएको पार्टीले बहुदलीय व्यवस्था स्थापना भएपछि आफ्नो हैसियत नेपाली काङ्ग्रेस र एमालेका तुलनामा नगण्य पायो। पुरानो सत्ताअन्तर्गत विपक्षी भएर काम गर्दा सबै बराबरीजस्तो लागे पनि पछि पार्टीको आकार, विचार, सङ्गठन र देशव्यापी विस्तारजस्ता कुराका आधारमा पार्टीहरूको आकार र हैसियत फरक भयो। तेस्रो, आफूले सुधारवादी र संशोधनवादी भनेको एमाले राष्ट्रिय पार्टी हुँदा र उसले सत्ता कब्जा गर्ने सम्भावना हुँदा पनि माओवादीले टुलुटुलु हेर्नुपर्ने मात्र भयो।

अर्कातिर, २०५१ सालको मध्यावधि चुनावमा राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टीले आफ्नो हैसियत बढाएर अरु सबैलाई अचम्मित पाच्यो। यसरी, पञ्चायती शक्तिको पुनः उदय हुँदै गएको अवस्थामा माओवादी नेतृत्वले आफू विरुद्ध अन्याय, पडयन्त्र र धोखा भएको ठान्दै बहुदलीय व्यवस्थाबाट आफ्ना आमूल परिवर्तनकारी एजेन्डा लागू गर्न पाइने आशा छैन भन्ने ठान्यो।

नयाँ आधार निर्माण

नेपालमा राजनीतिक पार्टीको काम सुरु भएको ५० वर्ष वित्तिसकेको भए पनि र २०४६ सालपछाडि दुई पार्टीको दबदबा रहे पनि धेरै ठाउँका धेरै मानिसहरूसम्म राजनीतिक दलहरू पुगेका थिएनन्।

राजनीतिक दल त्यसका सदस्यहरूबाट सञ्चालित हुन्छन्। नेपालका दलका नेतृत्वमा उच्च जातका हिन्दू र नेवारहरूको वर्चस्व छ। उच्च नेतृत्व धेरैजसो बाहुनहरूको पकडमा छ। सामान्य रूपले भन्दा दलितहरू पार्टीको राजनीतिक सम्पर्कभन्दा बाहिर छन्। दलितका तुलनामा जनजातिहरूको संलग्नता बढी छ तर उनीहरूलाई आफ्ना भाषागत सवाल, अवसरका सवाल र भेदभावजस्ता सवाल उठाउने स्वतन्त्रता दिइएको छैन। त्यसैले नेपालको ठूलो जमात मूलधारका राजनीतिक दलसँगको सम्पर्कबाट असन्तुष्ट छ। माओवादीहरूले नेपालको निर्वाचनप्रणालीको सबैभन्दा ठूलो कमजोर कडी – क्षेत्रीय भेदभाव, जात/जातिगत भेदभाव र गरिबी – को अध्ययन गरेका छन्। यी कुराको सबैभन्दा बढी मारमा परेका ठाउँमा विद्रोह सबैभन्दा बढी फैलिएको छ।

विद्रोह फैलौं जाँदा माओवादीहरूले अरु दलका (विशेष गरी एमालेका भन्ने गरिन्छ) कार्यकर्तालाई आफूतिर आकर्पित गरेको बताइन्छ। तर उनीहरूले मूलधारका राजनीतिक दलहरूले विलकूलै नसमेटेका वा अलियलि मात्र समेटेका जनजाति, दलित, दुर्गम भेगका जनतालाई पनि उत्तिकै मात्रामा परिचालन गरेका छन्। यस अर्थमा माओवादी राजनीतिक रूपले उपेक्षित र उपेक्षित भएका कारणले शक्तिहीन भएका देशभरका मानिसहरूलाई सशक्त बनाउन सफल भएको छ।

असफल विकास

माओवादीहरूले गाउँहरूबाट राज्यलाई बडो सजिलोसँग धपाएर त्यहाँ आफ्नो शासन स्थापना गरे भन्ने कुरा सुनिन्छ। उनीहरूको साडगठनिक क्षमता यसको एउटा कारण हुन सक्छ। तर महत्वपूर्ण र छलफलहरूमा नउठाइने कुरा के हो भने नेपालका गाउँहरूमा राज्यको उपस्थिति भएको भए पो उसलाई हटाउनुपर्छ। अनि, नेपालका सन्दर्भमा राज्य उपस्थित नहुनु भनेको विकास नहुनु हो। विगत चालीस वर्षमा परीक्षण र गलतीमाथि गलती दोहोच्याउने नेपालको विकासप्रणाली कति फिल्लो रहेछ भन्ने कुरा १०-१२ जना मानिसहरूले समानान्तर सरकार स्थापना गरेर अदालत, स्वास्थ्य र शिक्षाप्रणाली चलाएको कुराबाट पनि प्रस्त हुन्छ।

यसले नेपाली अर्थतन्त्र एकदमै बढी केन्द्रीकृत भएको कुरा पनि प्रस्त पार्छ।

गाउँहरूमा आफ्नो उपस्थिति देखाउन अक्षम केन्द्र सरकारले स्थानीय समुदायद्वारा स्थानीय समस्या समाधान हुने तरिका अवलम्बन गर्छ र स्थानीय र विकेन्द्रित प्रणालीमार्फत गरिने कामका सकारात्मक परिणाम आउँछन् भन्ने कुरामा विश्वास गर्छ । राष्ट्रिय र क्षेत्रीय स्तरमा दहो मध्यमार्गी वाम पार्टी भए पनि यसले केन्द्र र गाउँको शक्ति समीकरण परिवर्तन गर्न र गाउँमा गरिने राज्यको लगानी बढाउन सकेको छैन ।

सुधार, आर्थिक वृद्धि र साधनको पुनर्वितरणका काममा असफलता
एउटा राजनीतिक दल अर्को दलबाट उसका संस्कारका कारणले मात्र होइन उसले सामाजिक-आर्थिक परिवर्तनको सुरुआत र व्यवस्थापन गर्ने क्रममा कस्तो सिद्धान्त अपनाउँछ भन्ने कुराका आधारमा पनि फरक हुन्छ । राजनीतिक दलहरूले सामाजिक परिवर्तनका लागि सुधारवादी, आर्थिक वृद्धिवादी र साधनको पुनर्वितरणवादी विभिन्न अवधारणा अपनाएका हुन्छन् । भारतमा दलहरूबीचको प्रतिस्पर्धाले एकपछि अर्को सुधार, आर्थिक वृद्धि र साधनको पुर्नवितरण भएका छन् यद्यपि यो अपेक्षित दरमा भएको छैन ।

२०४६ सालपछिको नेपाली राज्यव्यवस्थामा आर्थिक वृद्धिवादी र पुनर्वितरणवादी अवधारणामा पार्टी विकास हुने र एकअर्काबाट अलग चिनारी बनाउने क्रम छ तर बारम्बार सत्ता परिवर्तन हुनाले सुधार, आर्थिक वृद्धि र पुनर्वितरणका काममा गतिशीलता आएको छैन ।

माओवादीका विचारमा २०४६ सालपछि एमाले दहो हुँदाहुँदै पनि उल्लेख्य मात्रामा सुधार, आर्थिक वृद्धि र पुनर्वितरण गर्न सकेको छैन । एमालेको आर्थिक वृद्धि गर्ने लक्ष्य थिएन (यो काम नेपाली काङ्गेसलाई बढी सुहाउँछ) भन्ने मान्दा पनि उसले २०४६ सालपछि सुधार र पुनर्वितरणका काममा पनि सीमित प्रभाव मात्र छाडेको छ । नौ महिना मात्र त्यो पनि अल्पमतको सरकार चलाएको एमालेलाई सुधार, आर्थिक वृद्धि र पुनर्वितरणका नीति लागू गर्न गाहो थियो । बहुमत हासिल गर्दा पनि यस्तो काम गर्न गाहो हुने कुरा अध्ययनहरूले देखाएका छन् । नेपाली राज्य, कर्मचारी तन्त्र, संस्थाको बनावट र क्षमता हेर्दा काङ्गेस, एमाले वा माओवादी जोसुकैको नीति लागू गरे पनि सुधार, आर्थिक वृद्धि र पुनर्वितरणको गति उल्लेखनीय मात्रामा फेर्न सकिने छाँट छैन ।

पजेरो कम्युनिस्ट र एमालेको ‘पलायन’

२०५१ सालदेखि एमालेका कार्यकर्ता विशेष गरी सामाजिक रूपले पिछडिएका र भौगोलिक रूपले दुर्गम ठाउँका कार्यकर्ताहरू माओवादीमा पसेको बताइन्छ ।

भनिन्छ, यसको सबैभन्दा ठूलो कारण एमालेको नेतृत्वले समाजवादी/कम्युनिस्ट सिद्धान्त छाडेर खाओवादी सिद्धान्त अपनाउनु हो। निश्चय पनि २०२८ सालको छापा आन्दोलनदेखि २०५१ सालमा अल्पमतको सरकार चलाउने बेलासम्म सो पार्टीका सिद्धान्तमा धेरै परिवर्तन आएको छ। माओवादीले आफूले मात्र सही बाटो लिएको र विचलनका विरुद्ध सङ्घर्ष गरेको दावी गरे। एमालेले सत्ता कब्जा गर्न लागेकोमा कम्युनिस्टहरूले खुसियाली मनाउनु हुँदैन भनेर माओवादीहरूले व्याख्या गरे। उसले एमालेलाई विसर्जनवादी भन्ने सङ्ग दियो।

दुई शताब्दीभन्दा लामो समयको प्रयासपछि नेपालीहरू आज समावेशी, प्रतिनिधिमूलक, सक्षम, समृद्ध र प्रजातान्त्रिक देशको अवधारणालाई साकार रूप दिन लागेका छन्। हामी सबैले यसअघि कसैले जान नसकेको ठाउँसम्म गएकोमा, यसअघि कसैले नउठाएका विषयमा आवाज उठाएकोमा र यसअघि कसैले व्यक्त नगरेको शक्तिशाली विचार – सामान्य मानिसहरूले समाज परिवर्तन गर्न सक्छन् – व्यक्त गरेकोमा माओवादीलाई धन्यवाद दिनैपर्दै।

नागरिक समाजको सदस्यका हैसियतमा न्यायपूर्ण, विचारशील र उत्पादनशील समाज निर्माण गर्ने ऐतिहासिक अवसर कटूर विचारहरूका कारणले नगुमोस् भन्नेतर्फ काम गर्नु हामी सबैको दायित्व हो।

लोकतान्त्रिक अभ्यासका क्रममा दलहरूको पुनः सीमाड़कन

हरि रोका

२०१७ सालमा दलहरूमाथि प्रतिबन्ध लागेपछि दलीय व्यवस्थाका हिमायतीहरूले ठूलो प्रताडना (मृत्युवरण, निर्वासन र जेल) खेप्नुपन्यो । दलहरू ३० वर्षसम्म जनताको प्रत्यक्ष सम्पर्कबाट बाहिर रहन पुगे । २०३६ सालको विद्यार्थी आन्दोलनसम्म आइपुगदा दल र जनतावीच ठूलो खाडल बनिसकेको थियो । जनस्तरमा पुग्नुपर्ने सैद्धान्तिक, वैचारिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक र व्यावहारिक छलफलका अभावमा राजनैतिक दलहरूले कसको (कुन वर्ग-जात-धर्म-लिङ्ग) को प्रतिनिधित्व गरिरहेका छन् भन्ने अस्पष्ट भइसकेको थियो ।

जनतासँग लामो समयसम्म अलग रहेकाले राजनैतिक दलहरू सङ्गठनात्मक सञ्जालबाट बाहिर धकेलिए । पुरानो पुस्ता र नयाँ पुस्तावीचको कडी मध्यम पुस्ता पनि ध्वस्त भयो । दलहरूमा पुस्तावीच ठूलो खाडल देखापन्यो । २०४६ सालको जनआन्दोलनसम्म आइपुगदा आन्दोलनका वाहक शक्ति भनिएको ठूलो राजनैतिक दल नेपाली काइग्रेसको २५ ओटा जिल्लामा मात्र जिल्लास्तरीय सङ्गठन थियो । अन्य केही जिल्लाहरूमा असङ्गठित व्यक्तिहरू मात्र काइग्रेसका सम्पर्कमा थिए । विभाजित अवस्थामा रहेका वामपन्थीहरू सबैको मिलाएर ५६ जिल्लामा तदर्थ समिति रहनुले उनीहरूको सङ्गठनात्मक दरिद्रताको पुष्टि गर्दछ । त्यति बेला अलिकति जान्नेबुझ्ने र बलिदानी भावना भएका व्यक्तिहरू मात्र सङ्गठित हुने अवस्थालाई कसैले नकार्न मिल्दैन ।

जनस्तरमा गरिने छलफल/बहसका अभावमा ती राजनीतिक दलले लिने नीति तथा कार्यक्रम आन्तरिकभन्दा बाह्य संरचनाहरूबाट प्रभावित हुनु पनि स्वाभाविक हो । त्यसै गरी देश सेवा, निर्माण र विकासका लागि उनीहरूसँग नवीनतम सोचाइ थिएन । आफूसँग कुनै खाका नभएका बेला तिनको सङ्गठनले बहुजातीय, बहुधार्मिक, बहुभाषिक, बहुआर्थिक वा बहुसामाजिक आयाम वा देशको विविधतालाई पूर्ण प्रतिनिधित्व गरेका थिएनन् । त्यसै गरी त्यति बेलासम्म प्रतिबन्धित दलहरू पूर्ण रूपमा दलका रूपमा विकसित थिएनन्,

तिनीहरू दलका नाममा आन्दोलन मात्र थिए ।

२०४६ सालको लोकतान्त्रिक प्रोजेक्ट

नेपालमा बहुदलीय व्यवस्थाको पुनर्स्थापना यस्तो बेलामा भयो जति बेला सर्वसत्तावादको अन्त्य हुँदै थियो, लोककल्याणकारी राज्यहरूमाथि सङ्कटको सुरुआत भएको थियो । आन्दोलनकारी शक्तिहरू नेपाली काङ्ग्रेस र संयुक्त वाममोर्चासँग एउटै मात्र एजेन्डा थियो – बहुदलीय व्यवस्थाको पुनर्स्थापना । उनीहरूसँग देशको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनैतिक रूपान्तरणका स्पष्ट नीतिगत खाकाहरू थिएन् ।

वास्तवमा २०४६ सालको आन्दोलन लोकतान्त्रिक बहुलवादको राजनैतिक अभिव्यक्ति मात्र थियो । त्यस बेलाको चाहना वा जनइच्छा त्यति मात्र थिएन । राजनैतिक दलहरू जनतासँग घुलमिल नहुनाले र उनीहरूको जनतासँग संवाद नभएकाले सो आन्दोलन समग्र क्रान्तिप्रति लक्षित थिएन । त्यसो हुन नसक्नुका कारण खोजन आन्दोलनमा कसको सहभागिता थियो भन्ने कुरा जान्नु आवश्यक छ । सो आन्दोलनमा ग्रामीण मध्यमवर्गीय परिवारका, सहरिया विश्वविद्यालयमा अध्यनरत विद्यार्थीहरू र सहरिया निम्न मध्यमवर्गीय जनताले वाहकको भूमिका खेलेका थिए । सो आन्दोलन विश्वभर सर्वसत्तावादलाई विदा गर्ने नाममा आएको संसारव्यापी लहरको नेपाली अंश मात्र थियो । अर्थात् सो आन्दोलन अन्तर्राष्ट्रिय लोकतान्त्रिक प्रोजेक्टको एउटा भाग मात्र थियो । त्यसैले समाजको पहिचान, रूपान्तरण, न्याय, ज्ञान, शक्ति तथा नागरिक अधिकारसँग त्यस आन्दोलनको त्यति गहिरो नाता गाँसिएको भेटिन्न । त्यसलाई अगाडि बढाएर जनतासम्म पुऱ्याउने र जनतालाई त्यसमा सामेल गरेर साँच्चैको जनआन्दोलनमा रूपान्तरण गर्ने चेतना आन्दोलनकारी नेतृत्वमा थिएन । उनीहरूमा हामी आफै के हाँ, को हाँ र के कुराको प्राप्तिका लागि लडिरहेका छौं भन्ने कुराको स्पष्ट सोचाइ थिएन । अर्थात् भोलि बहुदलीय व्यवस्थाको स्थापना भएपछि कस्तो आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक नीतिहरू अवलम्बन हुनेछन् र देश कता लाग्नेछ भन्ने स्पष्ट दृष्टि जनआन्दोलनका वाहक शक्तिहरूसँग थिएन ।

आन्दोलनकारी शक्ति लोकतन्त्रका लागि लडिरहेको त थियो तर लोकतान्त्रिक अभ्यास भनेको के हो ? कस्ता अभ्यासहरू लोकतान्त्रिक ठहरिन्दून ? कस्तो समाज प्रजातान्त्रिक ठहर्दै ? कुन नैतिक बल, कस्तो रणनीति र कस्तो सैद्धान्तिक वैचारिक क्रियाकलापका आधारमा भावी चुनौतीको सामना गर्न सकिन्दू ? आदि प्रश्नका बारेमा उनीहरूले चिन्तन गरेका थिएन् । यस्तै गरी,

शतकौदेखि सामन्तवादी एकाधिकारका कारण गुमेका मानवीय पहिचान-लैड्गिक, जात/जातीय, वर्गीय, धार्मिक तथा क्षेत्रीय विविधतालाई समेटनुपर्णे आवश्यकता पनि आन्दोलनले महसुस गरेन ।

यी सबैको फलस्वरूप आन्दोलनको उपलब्धि वाक् तथा प्रकाशन स्वतन्त्रता र दलीय आधारमा प्रतिनिधि छनोट गर्ने अधिकारमा मात्र सीमित रह्यो । संविधान र कानुनमा यस्ता नागरिक अधिकारको ग्यारेन्टी गर्नासाथ राष्ट्र लोकतान्त्रिक हुन्छ भन्ने ठानियो । यति उपलब्धि हुनासाथ सम्पूर्ण नागरिक अधिकारसम्पन्न भएको भान गराइयो । मजदुर, किसान, निम्न मध्यमवर्गीय, मध्यमवर्गीय, राष्ट्रिय पूँजीपतिवर्ग, जाति/जनजाति, नारी, पुरुष सबै लोकतन्त्रको फल प्राप्त गर्न उत्तिकै सक्षम छन् भन्ने ठानियो । जनआन्दोलनबाट प्राप्त बहुदलीय व्यवस्थाबाट वर्गीय र जातीय समस्या सुल्फेनन् । केही आलोचकहरूले बहुदलीय व्यवस्थाले जातीय र क्षेत्रीय फाटोलाई कम गर्न नसकेको भनी जायज टिप्पणी गरेका छन् । वास्तवमा २०४६ सालमा सीमित उपलब्धि हासिल भएको थियो । देशले प्रगतिशील फड्को मार्न सकेको थिएन ।

यस्तो अवस्थामा पुराना संरचनामा खासै परिवर्तन हुँदैनन् । उत्पादन र पुनर्उत्पादनसँग सम्बन्धित संरचना परिवर्तन हुँदैनन् । पुरानै मालिकहरू हर्ताकर्ता रही बस्थन् । जातजाति, धर्मावलम्बी, मजदुर तथा किसानहरूको सत्तासम्मको पहुँच विस्तारै खुस्कैदै जान्छ । उनीहरू मूलप्रवाहबाट पाखा लाग्दै जान्छन् । शासकवर्गहरू आफ्ना अधिकार जनताका हातसम्म पुग्न नदिन प्रयत्न गर्दैन् । त्यसपछि नयाँ खालको सङ्घर्षको सूत्रपात हुन थाल्दछ ।

राज्यको चरित्र

आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनैतिक संरचनामा परिवर्तन नल्याईकै राज्यको पहलमा विदेशी सहायता र ऋणका भरमा परिवर्तन खोज्ने राजकीय/शासकीय चरित्रलाई मध्यस्थकारी राज्यव्यवस्था भनिन्छ । २००७ सालपछिका बीस वर्षसम्म नेपालको राज्यव्यवस्था इन्डै यस्तै थियो । अत्यन्त पछ्यौटे सामन्तवादी भूव्यवस्थामा परिवर्तन नल्याईकन गर्न खोजिएको विकास सम्भव थिएन । आर्थिक र सामाजिक रूपमा पिछडिएको समाजलाई माथि उठाउन राज्यले भूमिसुधार गर्न सक्नुपर्यो । हदभन्दा बढी भएको जमिनको अधिकरण र न्यायोचित पुनर्वितरण गरी मानिसहरूको आर्थिक स्थितिमा सुधार ल्याई तिनलाई मूलधारमा ल्याउनुपर्यो । यसबाट तीनओटा फाइदा हुन सक्थे । पहिलो, शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीजस्ता प्राथमिक कुराहरूले प्राथमिकता पाउँथे । दोस्रो, समाजमा रहेका छुवाछूत, जातपातजस्ता भेदभाव घट्न सक्थे ।

तेसो र महत्त्वपुर्ण कुरा, राष्ट्रिय पुँजीको सङ्कलन, उत्पादन र पुनर्उत्पादनको वृद्धि सम्भव हुन्थ्यो । तर २०२१ सालको भूमिसुधार दाता राष्ट्र र सहयोगी संस्थाहरूलाई देखाउनका लागि मात्र गरिएको थिए । आन्तरिक रूपमा समाजको चरित्रमा परिवर्तन ल्याउनका लागि आर्थिक र अनुदानले केही आर्थिक संरचना निर्माण भए पनि त्यसले समाजलाई अघि बढाउन सकेन । फलस्वरूप बाह्य अनुदान र ऋण पनि बहुसङ्ख्यक गरिब किसान र पिछडिएका जाति/जनजाति र महिलाहरूको हक्कहितमा उपयोग हुन सकेन । भूमिसुधारपछि पनि अधिकांश नेपाली जनता अब बढी गरिब बन्दै गए । राष्ट्रिय पुँजी केही निश्चित व्यक्तिहरूका हातमा पर्दै गयो ।

त्यसपछि देश विस्तारै परनिर्भरतातर्फ बढ्दै गयो । राष्ट्रिय पुँजीको एकीकरणको अभावमा पुँजीको विस्तार र औद्योगीकरण सम्भव थिए । भएका र खोलिएका राष्ट्रिय उद्यमहरूले पनि विस्तारै पराश्रयी पुँजीवादसँग नाता गाँस्न थाले । यसले पुँजीको विकासलाई राष्ट्रिय चरित्रको बन्न दिए । परनिर्भरताले गर्दा नेपाल र नेपालीको विकासको ठेक्का अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोष तथा विश्वव्याङ्कका हातमा पुर्यो ।

मध्यस्थकारी राज्यसत्ताको चरित्र सबैको प्रतिनिधित्व गर्न खोज्नु हो । तर व्यवहारमा यो कसैको बन्न सकेन । नेपालको राजनीतिक एकीकरणपछि लामो समयसम्म नेपाली जनतालाई देशको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनैतिक मूलधारबाट तिरस्कार गरियो । यो मध्यस्थकारी राज्ययन्त्र पहिलोपटक २०४६ सालमा पराजित हुन पुर्यो ।

२०४६ सालको जनआन्दोलनपछि राज्यको संरचना परिवर्तन गर्न राज्यले प्रबल भूमिका खेल्नुपर्थ्यो । त्यसका लागि आफ्नो नीति स्पष्ट पार्नुपर्थ्यो । तर सत्ताको वरिपरि रहेका दलहरूले नवउदारवादी अवधारणालाई नै अघि सारे । उनीहरूले 'लोकप्रिय' बन्ने प्रयत्न गरे । यो असैद्धान्तिक क्रियाकलापले उनीहरू कसको र कस्तो प्रतिनिधित्व गरिराखेका छन् भन्ने कुरा अलमलमा पन्यो । लोकप्रियवादको आधारमा माथि पुगेको एउटा वर्गको उन्नति र प्रगति भयो । तर उनीहरूको यस्तो अस्वाभाविक प्रगति विस्तारै बाहिर आउन थाल्यो । यसले वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय र साम्प्रदायिक असन्तुष्टिलाई तेज गर्न मद्दत पुऱ्यायो । यो वास्तवमा असैद्धान्तिक वा अवैचारिक आधुनिकतावादतर्फको उन्मुक्त हिँडाइको परिणाम थियो, जसले विकेन्ट्रीकृत विकासका नाममा केन्ट्रीकृत विकास गन्यो । आम नागरिकको विकासका नाममा निश्चित व्यक्ति, जात, धर्म र सम्प्रदायको मात्र विकास गन्यो । यसले गर्दा राजनीतिक दलहरू ग्रामीण क्षेत्रमा विस्तारै अप्रसाङ्गिक बन्दै गए । तिनका कार्यकर्ताहरूको छवि धुमिल बन्दै गयो ।

उनीहरू राज्य र समाजबीचका कडी बन्न सकेनन् । फलस्वरूप करै बिस्तारै र करै द्रुतगतिमा माओवादी हिंसात्मक बाटोतर्फ उन्मुख भयो । कतिपय ठाउँहरूमा जातिय र क्षेत्रीयतावादी हिंसात्मक गतिविधियुक्त राजनीति सञ्चालन भयो । व्यक्तिकेन्द्रित राजनीतिक विकासले आखिरमा गैरराजनीतिक हिंसातर्फ डोहोच्याउनु नै थियो ।

दलहरूले लोकप्रियवादप्रति झुकाव राखेकाले उनीहरूलाई चुनावी राजनीति गर्न प्रायः असम्भव नारा उराल्न सिकायो । त्यसले लैड्गिक, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक र धार्मिक विविधायुक्त समाजका पिछडिएका र शोषणको जाँतोमा शताब्दीयौदेखि पिसिएका मानिसहरूमा चेतना जागृत त गराइदियो तर समाधानका बाटाहरू देखाइदिएन । समानताका नाममा पिछडिएकाहरूलाई ‘अवसर उपलब्ध छ, आऊ, लड र लेऊ’ मात्र भन्यो । बहुभाषा, बहुसंस्कृति, बहुजाति, र उपलब्ध भूभाग नै नेपाल राष्ट्र हो । तर राजनीतिक दलहरूमा यसको प्रतिनिधित्व देखिएन । राज्यको विधायिका, संवैधानिक निकाय, निजामती, जड्गी तथा प्रहरी सेवामा करै पनि यो विविधताको समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुन सकेन ।

प्रमुख राजनीतिक दलहरूले अपनाएको नवउदारवादी अर्थतन्त्र, विदेशी ऋण तथा सहयोगमा विकास कार्यक्रमको परिनिर्भरता, शक्ति प्राप्तिको भोक तथा राज्ययन्त्र सञ्चालनमा देखिएको अराजकताले गर्दा लोकतान्त्रिक व्यवस्थामाथि औलो उठच्यो र राजनीतिक दलहरू राजनीतिको मूलधारबाट केही समयका लागि भए पनि बाहिरिनुपच्यो ।

समावेशी राजनीतिक अभ्यासहरू

राणाशासनको अन्त्य भएपछि पनि राज्यका विभिन्न तहमा सबैथरीको प्रतिनिधित्व गराउनेतर्फ ठोस प्रयास भएनन् । यस्तो काम निश्चित जनजातिका मानिसहरूलाई मन्त्रिपरिषद्मा समावेश गरिनुमा मात्र सीमित रह्यो । पञ्चायतकाल सुरु भएपछि राजा महेन्द्रले केही मानिसहरूलाई जातीय, भाषिक र क्षेत्रीय प्रतिनिधिका रूपमा मनोनित गर्ने परिपाटीको सुरुआत गरे । तर त्यस्तो प्रतिनिधित्वले न त जातीय, न भाषिक, न त क्षेत्रीय विकास भयो । आर्थिक परिवर्तन हुने त कुरै भएन । त्यस्तो प्रतिनिधित्व साङ्केतिक मात्र थियो ।

त्यस्तै बहुदलीय व्यवस्थाको पुनर्स्थापनपछि संसद, मन्त्रिपरिषद् वा पार्टीको नेतृत्वमा पनि साङ्केतिक प्रतिनिधित्वको अभियान चल्यो । निश्चित क्षेत्र र ठाउँमा जनसङ्ख्याको बाहुल्यताको आधारमा टिकट दिने, निर्वाचित भएर आएपछि पनि निश्चित मन्त्रालयहरूमा मात्र राखेनेजस्ता क्रियाकलापले जनजाति र दलितहरूको मानमर्दन भयो । असोज २०५६ मा राजाले सम्पूर्ण शक्ति

आफ्नो हातमा लिएपछि राजा महेन्द्रको नक्कल गर्दै मन्त्रिमण्डलमा साइकेतिक प्रतिनिधित्व गराइएको थियो ।

साइकेतिक प्रतिनिधित्वले शासक मात्र जन्माउँछ । विगतमा साइकेतिक रूपमा टिप्पिएका जनजाति वा दलितका नेताहरूको जीवनपद्धति, आचरण र व्यवहार कुनै पनि उपल्लो जातिका ब्राह्मणवादी नेताभन्दा फरक देखिन्न । संरचनामा परिवर्तन नगरी गरिने यस्तो साइकेतिक प्रतिनिधित्वले सामाजिक जनजीवनमा अन्तर ल्याउँदैन ।

दलगत संरचना

भारतका भूतपूर्व सांसद् इन्द्रजितले आफ्नो लेखमा भनेका कुरा यहाँ विचारणीय छन् । उनले भनेका थिए – संसदीय व्यवस्थाका मूल आधारस्तम्भका रूपमा रहेका राजनीतिक दलहरू अत्यन्त प्रजातान्त्रिक छन् । कुनै एक व्यक्तिले कुनै अर्को व्यक्तिलाई दलबाट बाहिर निकाल्न सक्छन् । अधिकांश दलहरू प्राइभेट कम्पनीका रूपमा बदलिएका छन् । आफै साथीहरूको छाती चिन र आफै लडाइँ लडन प्राइभेट आर्मीमा रूपान्तरित भएका छन् । उनीहरू जनताका काम गर्न र राष्ट्रिय स्वार्थ पूरा गर्न काम गरिरहेको दाबी गर्दछन् । वास्तवमा उनीहरू आफ्ना सदस्यहरूको र आफ्नो फाइदाका लागि काम गरिरहेका छन् ।

नेपालका ठूला राजनीतिक दलका विगत १२ वर्षका गतिविधि हेर्दा माथिको भनाइ उनीहरूमा पनि लागू भएको देखिन्छ । लामो समय सत्तामा रहेको नेपाली काइग्रेस अस्पर रह्यो । संसदमा बहुमत हुँदाहुँदै सरकारको नेतृत्व फेरियो । विभाजित भयो । पटकपटक गरी एकलै वा अरूसँग मिलेर सत्तामा पुगेको र सत्तामा नहुँदा प्रमुख प्रतिपक्षमा रहेको नेकपा (एमाले) भित्र कम झगडा थिएन । पार्टीभित्र प्रजातान्त्रिक चरित्रको अभाव रह्यो । निर्वाचित जिल्ला सङ्गठनका कमिटीहरू भड्ग गरी कामचलाउ नेतृत्व बनाउने परिपाटी चल्यो । एकैपटक एउटै विषयमा सातओटा कार्यनीति पारित गर्ने र त्यसैमा आरोप प्रतिआरोप गरी विभाजन निम्त्याउनेजस्ता कुनै पनि कुरा नयाँ होइनन् एमालेका लागि ।

पूर्वपञ्चहरूले गठन गरेको, नेपालको तेस्रो ठूलो राजनीतिक दल राप्रपा जन्मदै फुट्यो, फेरि जुट्यो, फेरि फुट्यो, फेरि जुट्यो र फेरि फुट्ने तयारीमा छ । अर्को दल नेपाल सद्भावना पार्टी पनि फुटन पुग्यो । सो पार्टी केही वर्षअघि फुटेर जुटेको थियो ।

दलहरूभित्र कुनै सैद्धान्तिक झगडा छैन । काइग्रेसभित्र दुवैले आर्थिक नवउदारवादलाई मान्छन् र उदारवादी प्रजातन्त्र तिनको लक्ष्य हो । दुवैले प्रजातान्त्रिक समाजवादी चिन्तनलाई तिलाञ्जिल दिइसकेका छन् । एमालेमा

पनि सोही कुरा लागू हुन्छ। अहिलेको एमालेलाई हेर्ने हो भने सबै बहुदलीय जनवादी, धुमाउरो पाराले सबै नवउदारवादी अर्थतन्त्रका पक्षधर। सबै संवैधानिक राजतन्त्रका पक्षधर। तैपनि खिचलो भइरहेको छ भने इन्द्रजितले भारतीय दलका सन्दर्भमा भनेका माथिका कुरा नेपाली दलका हकमा पनि सत्य छन् भन्न सकिन्छ।

नेपालका राजनीतिक दलहरू अक्सम्म संस्था बनेका छैनन्। संस्थागत विकासका लागि मूलतः तीनओटा आधारहरू हुनपर्छ। पहिलो, सङ्गठनको लक्ष्य निर्धारण गर्ने (कस्तो राजनीतिक सत्ता स्थापना गर्ने?) र लक्ष्यमा पुग्ने सैद्धान्तिक वैचारिक अवधारणा के हुने? दोस्रो, सङ्गठनको मुख्य लक्षित वर्ग को हो? अर्थात् पार्टीले कसको भलो चाहन्छ र कसको अन्त्य? अनि सङ्गठनभित्र त्यो लक्षित वर्गको राजनैतिक सहभागिता कसरी र कुन रूपमा बढाउने? तेस्रो, दलको आन्तरिक जीवनलाई कसरी सञ्चालन गर्ने? उक्त जीवनलाई आम जनताका बीचमा कसरी खडा गर्ने?

नेपालका सबै राजनैतिक दलहरू यी मूलभूत कुराहरूमा प्रस्तु देखिँदैनन्। त्यसमाथि दलहरूमा नेताका कुरा तल्लो तहमा लाद्ने चलन छ। यसो गर्दा जनताका आवश्यकतालाई आत्मासात् गर्ने नेतृत्वको क्षमता र कार्यान्वयन पक्ष कमजोर बन्दै जान्छ, नेता र जनताको बीचमा ठूलो खाडल खिनिन्छ। दलहरूको नेतृत्वमा वैचारिक विचलन देखापर्न थाल्दछ। आफ्नो लक्षित वर्ग गुम्छ। पार्टी शत्रुसँग काँध मिलाउन पुग्छ।

समावेशी राजनीतिका लागि नयाँ संरचना

नेपालका राजनैतिक दलहरूले आफ्नो साङ्गठानिक ढाँचामा परिवर्तन ल्याउनैपर्छ। तिनले सामन्तवादी नेतृत्वप्रणालीलाई त्यागेर साध्य र साधनका बारेमा सैद्धान्तिक रूपले आफूलाई सबल बनाउदै सबै वर्ग, जात, भाषा, र धर्मका अनुयायीहरूलाई दलभित्र प्रवेश गर्न सक्ने वातावरण बनाउनैपर्छ। वर्तमान नेपालले अपनाएको नवउदारवादी अर्थराजनीति त्यस कामका लागि सबैभन्दा बाधक तत्त्व हो। सबै भाषा, सबै जात, सबै धर्म, सबै संस्कृतिलाई एउटै वर्गीय आधारभित्र सम्बोधन गर्ने लोकतान्त्रिक अभ्यासले मात्र यो समाजमा व्याप्त असमानतालाई हटाउन सक्छ। साङ्केतिक नेतृत्वप्रणाली घातक हुन्छ।

सङ्गठन मूलतः कसका लागि भन्ने प्रश्नको उत्तर सङ्गठनले के उपलब्ध हासिल गर्न खोजेको छ भन्ने कुरामा भर पर्दै। २०४६ सालयता गरिएका वा भएका असफलतालाई ध्यान दिँदै धर्मनिरपेक्षता र आर्थिक समानताका आधारमा राज्यको वितरणप्रणालीलाई प्रखर बनाउदै विकेन्द्रित शासनव्यवस्था अपनाउनु

आजको मूल आवश्यकता हो। दुई सदनात्मक व्यवस्थाको ढाँचा र लक्ष्यमा परिवर्तन गरेर सबै नयाँ वर्ग र तहको समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुने प्रणाली अपनाउन सक्नुपर्छ। योजना निर्माण र कार्यान्वयनमा केन्द्रको विचार थोपर्ने प्रवृत्ति त्यागेर गाउँ, नगर, जिल्लाका आम नागरिकहरूको वा उनका प्रतिनिधिहरूको निर्णयको कदर गरिनुपर्छ, जसलाई समावेशी लोकतन्त्र भन्न सकियोस्।

नेपाली प्रजातन्त्र र यसभित्रको असन्तोष

जैन वेल्पट्टन

परिचय

प्रजातन्त्रको अर्थ हुन्छ ‘जनताको शासन’ अर्थात् एउटा यस्तो राजनीतिक प्रणाली जसमा समुदायका हरेक सदस्यको शासनसत्तामाथि उत्तिकै पहुँच हुन्छ । नेपाललगायत विश्वका धेरै देशमा यस्तै शासनप्रणाली अपनाएर शासनसत्तामाथि समान साझेदारी कायम गर्ने सदिच्छा देखाइएको छ, तर त्यस्तो शासनप्रणाली व्यवहारमा कस्तो हुनुपर्छ भनेर कहीं पनि प्रस्तु व्याख्या हुन सकेको छैन । नेपालमा राजनीतिक प्रणालीको सम्भावना र सीमा के कति हो भन्ने कुरामा एक किसिमको भ्रम छ । प्रस्तुत लेखमा प्रजातन्त्रलाई व्यावहारिक तहमा व्याख्या गर्ने क्रममा देखिएका समस्या, २०४६ सालको जनआन्दोलनपछि महत्त्वकाङ्क्षा उर्लेर आउनुका कारणहरूको चर्चा गर्नुका साथै जवाफदेही राजनीतिक प्रणालीका माध्यमबाट आम जनताको आकाङ्क्षा र आवश्यकता पूरा गर्ने बाटोमा अधि बढ्न उपयोगी केही सुझाउ प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रजातन्त्रका स्वरूपहरू

साधारणतया ‘प्रजातान्त्रिक’ भन्नाले ‘न्यायोचित’ वा ‘औचित्यपूर्ण’ भन्ने बुझिन्छ । हडकडमा बेलायती उपनिवेश सकिनु केही वर्षअघि मलेसियाबाट त्यहाँ बसोबास गर्न पुगेकी एक जना चिनियाँ मूलकी मलेसियालीले हडकडमा मलेसियामा भन्दा बढी प्रजातान्त्रिक वातावरण भएको अनुभव सुनाउँदा मलाई आश्चर्य लागेको थियो । सबै बालिग नागरिकले मतदान गरेर संसद् र सरकारका प्रतिनिधि चुन पाउने राजनीतिक प्रणाली भएको मलेसिया र बेलायती सरकारले मनोनित गरेर पठाउने गर्भनरले शासन गर्ने हडकडबीचको यस्तो तुलनात्मक अनुभव घटलागदो थियो । मेरा ती मित्रले यसको कारण यसरी खुलस्त पारिन् – ‘हडकड सरकारले आफूप्रतिको आलोचनालाई धेरै हदसम्म छुट दिएको छ, जबकि मलेसियाली सरकार आफ्नो आलोचना गर्नेप्रति

अत्यन्त असहिष्णु र अनुदार छ। अर्को कारण, मलेसियाले अल्पसङ्ख्यक चिनियाँ नागरिकहरूलाई पन्छाएर बहुसङ्ख्यक मलेय समुदायको हित रक्षा गर्ने नीति लागू गरेको छ।' यही कुरालाई मलेय समुदायले सायद फरक ढिगले व्याख्या गर्न सक्छ। तर मूल कुरो के छ भने प्रजातन्त्र राज्य सञ्चालनको एउटा प्रक्रिया हो जुन त्यसबाट आशा गरिएका सकारात्मक परिणामभन्दा फरक कुरा हो।

राजनीतिक निर्णय संयन्त्रलाई नियाल्दा प्रजातन्त्रका तीन क्रियाशील मोडल (क) पश्चिमी प्रजातन्त्रको शैलीमा आधारित बहुदलीय प्रजातान्त्रिक मोडल, (ख) सकेसम्म सर्वसम्मति कायम गर्ने मोडल, र (ग) यी दुवै मोडलमा भएका कतिपय व्यावहारिक कठिनाई हटाउन 'जनता' भन्ने अवधारणा अघि सारिएको मोडल प्रचलनमा रहेका छन्।

(क) प्रथम मोडल – पश्चिमी प्रजातन्त्रको शैलीमा आधारित बहुदलीय प्रजातन्त्र विश्वका धेरैजसो देशले अपनाएका छन्। यसले बहुलवादलाई स्वीकार गर्दछ र वैचारिक आस्थाअनुसार राजनीतिक अभ्यास गर्न कानुनी स्वतन्त्रता प्रदान गर्दछ। यसमा राजनीतिक दलहरू द्वन्द्वात्मक विचारधारालाई समेट्दै आपसमा प्रतिस्पर्धा गरेर बहुसङ्ख्यक जनताको प्रतिनिधित्व गर्ने प्रयत्न गर्दछन्।

यो राजनीतिक शैलीलाई चरम वामपन्थी धारमा विश्वास राख्नेहरूले पनि पूरै नकार्न सकेका छैनन्। बरु उनीहरू के तर्क गर्दैन् भने सबै जनता समान हैसियतमा नहोउन्जेल यस्तो प्रतिस्पर्धात्मक प्रणाली 'जनताको शासन' हुन सक्दैन। यस विषयमा डा. बाबुराम भट्टराईले सशस्त्र युद्ध सुरु गर्नुअघि भनेका थिए – 'संसदीय प्रजातन्त्रमा स्रोतसाधनको पुनर्वितरण गरिन्दैन, खाली स्वतन्त्र प्रतिस्पर्धाको नारा दिइन्छ। असमान हैसियत भएकाहरूबीच स्वतन्त्र प्रतिस्पर्धा गराउनु भनेको सोझै बलियाका पक्षमा निर्णय लिनुजस्तै हो। हामीले भनेको नयाँ प्रजातन्त्रमा सम्पत्तिको पुनर्वितरण गरिन्दै। हामी सबै भूसम्पदा र सम्पत्ति खोसेर गरिबलाई वितरण गर्दैँ। त्यस्तो परिवर्तन भएपछि मात्रै हामीले चुनाव गराउनेछौं।' डा. भट्टराईको यो तर्कमा केही दम भए पनि पश्चिमी प्रजातन्त्र अपनाउने धेरैले सम्पत्तिको पुनर्वितरण व्यापक रूपमा गरेको तथ्यलाई विर्सन मिल्दैन। यस्तो कार्य युरोपेली देशहरूमा ठूलो मात्रामा भएको थियो भने संयुक्त राज्य अमेरिकामा सीमित मात्रामा। विषम आर्थिक हैसियत भएको समुदायमा प्रतिस्पर्धात्मक चुनाव हुने परिपाटीले गर्दा धनी वर्गको व्यक्ति भोटका लागि गरिब वर्गको चासो र आवश्यकतालाई पनि आफ्गो एजेन्डामा राख्न तयार हुने गरेको पाइन्दै। गरिब वर्गको पनि राजनीतिक निर्णय प्रक्रियामा भूमिका दहो बन्दै गएको उदाहरण भारतको उत्तर प्रदेशमा देख्न थालिएको छ। यसका

बाबजुद भट्टराईको तर्कलाई कुन अर्थमा नकार्न सकिदैन भने ठूलो र जटिल सामाजिक बनोटभित्र सबैले प्रभावकारी सहभागिता जनाउन सक्छन् भन्ने छैन । यसले गर्दा शक्ति र प्रभाव समान ढड्गले वितरण हुन सक्दैन र असमानता त्यहींबाट सुरु हुन्छ ।

सफल क्रान्तिले पनि समाजका हरेक वर्ग र समुदायबीच समानता ल्याउँछ भन्ने छैन किनभने त्यो बेला क्रान्ति गर्ने दल र फौजीदस्ताका अधिकारीहरू स्वतः माथिल्लो हैसियतमा हुन्छन् । सर्वसाधारण केरि पनि पछिल्लो पड्क्तिमा पर्दैन् । वास्तवमा असमानता हटाउन सजिलो छैन । यो कुरा धेरै हदसम्म राजनीतिक र फौजी शक्तिबीचको ढन्दमा घुसेको हुन्छ । जुनसुकै कारणले शक्तिशाली भए पनि कुनै व्यक्ति वा समुदायको त्यो शक्ति स्वतन्त्र निर्वाचन र राजनीतिक सङ्गठन गर्ने स्वतन्त्रताको लामो अभ्यासका क्रममा खिडै जान्छ, जुन पिछडिएका समुदायको पक्षमा बन्दै गएको हुन्छ । यस अर्थमा प्रजातन्त्र भनेको समस्या समाधानका लागि बनेको कुनै जादुको छडीजस्तो होइन, न त यसले तत्कालै कुनै परिवर्तन ल्याउन सक्छ । यसले त एउटा बहूत् स्वरूप भएको राजनीतिक स्थान तयार गरिदिन सक्छ जसभित्र आशातीत परिवर्तनका लागि अभ्यास गर्ने बाटो खुला हुन्छ ।

(ख) दोस्रो मोडल – प्रजातन्त्रको दोस्रो मोडल भनेको आफूसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने विषयमा समुदायका हरेक व्यक्तिले छलफल गरेर निर्णय लिने व्यवस्था भएको राजनीतिक प्रणाली हो, जसमा सकेसम्म सर्वसम्मति कायम गर्ने प्रयत्न हुन्छ । यस प्रकारको प्रत्यक्ष प्रजातन्त्र लागू हुन केही सर्तहरू पूरा हुनुपर्दछ । ती हुन् : सकेसम्म सानो राजनीतिक निर्वाचन क्षेत्र (एकाइ) र आमनेसामने हुने गरी बसोबास भएका समुदायहरू । यस्तो प्रजातन्त्रको बकालत गर्नेहरू स्वतः विकेन्त्रीकरण र स्थानीय स्वायत्तताका पक्षधर हुन्छन् । नेपालका सन्दर्भमा गाउँस्तर वा विशेष गरी एउटै जातिको बसोबास भएका क्षेत्रमा परम्परागत निर्णय प्रक्रियालाई यस्तो प्रजातन्त्रको एउटा उदाहरण मान्न सकिन्छ । बहुजातिको बसोबास भएका क्षेत्रमा पनि सर्वसम्मति कायम गर्ने परिपाटी अपनाइएको पाइन्छ । यस्तै किसिमको परम्परालाई पहिले पञ्चायती र पछि बहुदलीय व्यवस्थाको प्रतिस्पर्धात्मक चुनावी प्रक्रियाले हटाइदियो । परम्परागत ढाँचाको निर्णय प्रक्रियामा सर्वसम्मति निर्णय हुनुको अर्थ त्यहाँ सदूचावना व्याप्त भएरचाहिँ होइन । त्यहाँ पनि जग्गाधनी र मोही अथवा साहु र आसामीबीचको सम्बन्धले ढन्दै निष्पाएका घटना बेलाबेलामा बाहिर आएका छन् । ‘सर्वसम्मति’ निर्णयपछ्याडि लुकेको होसियार हुनुपर्ने एउटा पक्ष के पनि हो भने बहुसङ्ख्यक वा ‘शक्तिशाली वर्गको हैकमका अगाडि अल्पसङ्ख्यक वा

कमजोर वर्गले प्रतिस्पर्धा गरेर चुनौती दिन नसक्ने अवस्थामा पछिल्लो वर्गले असुरक्षित महसुस गर्छ र ऊ सर्वसम्मतिको पक्षमा उभिन पुरछ। यस्तो परम्परागत निर्णय प्रक्रियालाई २०४६ सालअघिसम्म पञ्चायती निरङ्कुशतालाई बलियो पार्न दुरुपयोग गरिएको भए पनि यस्तो द्वन्द्रहित निर्णय प्रक्रियाका आफ्नै विशेषता छन्।

(ग) तेस्रो मोडल – प्रजातन्त्रमा माथि उल्लेख गरिएका कतिपय व्यावहारिक कठिनाइहरू हटाउन ‘जनता’ भन्ने अवधारणा अगाडि सारिएको छ, मानौ जनता भनेको समान उद्देश्य र चाहनाले प्रेरित एउटा प्राणी हो। प्रजातन्त्रको यो अवधारणामा केही तार्किक असङ्गति भए पनि यस्को पकड भने तिकै व्यापक छ। यस्तो अवधारणाको सार्थकता २०४६ सालको जनआन्दोलन उत्कर्षमा पुगेका बेला देखिएको थियो जुन बेला हजारौंको सङ्ख्यामा जनता सङ्कमा उत्रिएर एउटै नारा लगाएका थिए। सामान्य अवस्थामा ‘जनता’ भनेको विभिन्न व्यक्ति तथा समूहको एकीकृत रूप हो जसमा संलग्न व्यक्ति तथा समूहको चाहना समय र विषयअनुसार फरकफरक हुन्छ। यसको खतरनाक पक्ष के हो भने ‘जनता’ को चाहनाको नारा उपयोग गरेर विभिन्न समुदायका वर्गीय हित र चासोलाई पन्छ्याउदै एउटा पार्टी सत्तामा रहिरहन सक्छ, जस्तो एकदलीय शासनप्रणाली अपनाएका देशहरूमा देखन सकिन्छ। यस्तो अवस्थामा प्रजातन्त्र भन्ने शब्द ‘जनता’ भन्ने शब्दको रटाइमा मात्र सीमित हुन पुरछ, आध्यात्मवादीहरूले ‘ईश्वर’ शब्द रटेजस्तै। नेपालका प्रायः सबै राजनीतिक दलहरूले आफू बहुलवादी समाजको पक्षमा भएको दावी गरे पनि उनीहरू ‘जनता’ को एउटै चाहना हुन्छ भन्ने कुरामा विश्वस्त छन्। साथै सो चाहना व्याख्या गर्न सक्ने खुबी आफ्नो गुटसँग मात्र छ भन्ने आम मानसिकता छ नेपालका राजनीति दलमा विशेष गरी वामपन्थी पार्टीहरूमा।

नेपाली प्रजातन्त्र

२०४६ सालको परिवर्तनपश्चात् राष्ट्रिय स्तरमा पहिलो मोडलको संसदीय प्रजातन्त्र लागू भए तापनि जनस्तरमा धेरैले अहिलेको राजनीतिक व्यवस्थालाई दोस्रो र तेस्रो धारबाट बुझे गरेका छन्। संसदीय व्यवस्थाको पुनर्स्थापनापछि प्रजातन्त्रप्रतिको भ्रम हट्दै गयो। असोज १८, २०५६ को शाही घोषणाले गर्दा संसदीय व्यवस्था मूच्छित अवस्थामा छ। यसलाई बिउँताएर वा मृत घोषणा गरेर नयाँ परिपाटी सुर गर्ने भन्ने विवाद कायम छ। बहुदलीय व्यवस्थाप्रतिको निराशाको एउटा कारण राजनीतिक प्रणालीभित्र अन्तरनिहित कमजोरी हो। दोस्रो कारण, विकासोन्मुख देशहरूमा प्रजातान्त्रिक व्यवस्था लागू गर्दा आउने

समस्या हो। तेसो कारण, २०४७ सालमा लागू भएको संविधानमा राज्यको कार्यकारिणी अधिकारका सम्बन्धमा भएको अस्पस्ट व्यवस्था हो।

बहुदलीय प्रणाली सफलतापूर्वक अपनाएका देशहरूमा पनि लोकप्रिय नारा र वास्तविक परिणामबीचको ठूलो अन्तरले असन्तोष पैदा गर्छ। नेपालमा मात्र होइन, प्रजातान्त्रिक सङ्घसंस्था नेपालमा भन्दा सबल भएका र जीवनस्तर उच्च भएका मुलुकमा पनि राजनीति र राजनीतिक नेताप्रति नकारात्मक टीकाटिप्पणी गर्ने आम चलन छ। नेपालमा राजनीतिक अप्रसन्नता अन्यत्रभन्दा तीव्र हुनुमा पञ्चायती शासनको अन्त्य हुँदा उर्लेको आकाडक्षा र केही हदसम्म दक्षिण एसियाली मुलुकमा शक्ति र शासनसत्ताप्रतिको धारणा पनि जिम्मेवार छन्।

वास्तविक धरातलमा परिणामलाई आधार मानेर हेर्दा नेपाली प्रजातन्त्र अन्य विकासोन्मुख मुलुक, खास गरी दक्षिण अमेरिका र दक्षिणपूर्व एसियाको 'ठिमाहा' जस्तै प्रतीत हुन्छ। यस्तो प्रजातन्त्रमा लामो प्रजातान्त्रिक अभ्यासबाट स्थापित सकारात्मक पक्षहरू केही हदसम्म लागू भएका छन्। तर पश्चिमी प्रजातन्त्र लागू गर्न चाहिने न्यूनतम स्तरभन्दा निकै कमजोर अवस्था भएका ठाउँमा यी सकारात्मक पक्षहरू प्रजातान्त्रिक अनुभूति दिन पर्याप्त छैनन्, अज आदर्श प्रजातन्त्रको आकाडक्षा राखेहरूका लागि यी कुराहरू मूल्यवान् नलारनु स्वाभाविक हो।

नेपाली प्रजातन्त्रको सकारात्मक उपलब्धि हेर्न एकतन्त्रीय शासन अङ्गालेका उत्तर कोरिया वा बर्मा वा अल्जेरियासँग तुलना गरे पुग्छ। पछिल्ला दुई देशमा त चुनाव भएर पनि निर्वाचित सरकारलाई सत्ता हस्तान्तरण गरिएन। नेपालमा सम्पन्न आमचुनावहरू धेरै हदसम्म स्वतन्त्र र निष्पक्ष थिए जसले सत्तामा वसेको पार्टीलाई विपक्षमा बस्न बाध्य पारे, जस्तो कि २०५१ सालको प्रतिनिधिसभाको चुनावमा नेपाली काड्ग्रेस हायो।

नेपालमा २०४६ पछिको दशकमा फस्टाएका नागरिक समाज, स्वतन्त्र पत्रकारिता र सञ्चार क्षेत्र राजनीतिक वृत्तमा गहकिलो भूमिका निभाउन सफल भएका छन्। सङ्कटकाल लागू भएपछि प्रेसजगत्को स्वतन्त्र गतिविधिमा केही अडकुश लागेको भए पनि हिमाल मिडियाजस्ता केही साहसिक छापाले सत्तासीनहरूलाई हैरान पार्न खालका खोजखबर छाप्न छाडेनन्।

यसबीचमा अर्को महत्त्वपूर्ण परिवर्तन पनि भएको छ। बौद्धिक जगत्मा गैरसरकारी संस्थाहरूले सेवामूलक वा अभियानमूलक काम होइन पारिवारिक स्वार्थ हेरेका छन् भने सोचाइ भए तापनि कैयौँ गै.स.स.ले सकारात्मक काम गरेका छन्। दाताहरूबाट पैसा लिईमा उनीहरूले सामाजिक दायित्व वहन गरेका छैनन् भन्न मिल्दैन।

सङ्गठित अपराधका रूपमा राजनीति ?

प्रजातान्त्रिक नेपालमा प्राप्त भएका उपर्युक्त केही उपलब्धिलाई फिका तुल्याउने एउटा कारण निर्वाचनका क्रममा हुने धाँधली र गुण्डागर्दी हो । डर-धम्की दिएर मतदातालाई आफ्नो पक्षमा पार्न खोज्नु, मतदान केन्द्र कब्जा गर्नु र मतपेटिका गोलमाल पार्नुजस्ता घटना सामान्य हुन् । मञ्जुश्री थापाले आफ्नो उपन्यास टचुटर अफ हिस्ट्री मा यी कुरालाई छर्लेङ्ग पारेकी छन् । तर यस्ता घटनाले निर्वाचन परिणामलाई कुन हदसम्म प्रभावित पारेको छ भन्ने कुराचाहिँ प्रस्त छैन ।

केचाहिँ प्रस्तसँग भन्न सकिन्दछ भने त्यस्ता छिटपुट घटनाका आधारमा नेपालमा भएका आमनिर्वाचनको वैधतालाई नकार्न भने सकिदैन । यसै पनि पराजित उम्मेदवार वा पार्टीले पराजयको कारण बताउँदा धाँधलीको आरोप लगाउनु नौलो होइन । चुनावी प्रक्रियामा हुने अनियमितताका घटना प्रायः ग्रामीण र पिछडिएका क्षेत्रमा हुने गरेका छन् । सहरमा चुनाव पर्यवेक्षकहरू जस्तै, मिडिया, नागरिक समाजका प्रतिनिधि आदिको उपस्थिति सबल भएका कारण चुनावी अनियमितता ज्यादै कम हुने गरेको पाइन्छ । २०५६ सालको आमनिर्वाचन हुँदाको एउटा टीठलाग्दो क्षण झलकाउने गरी प्रकाशित फोटोको प्रसङ्ग यहाँ उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक होला । उक्त फोटोमा निर्वाचनपछिको सरकारको नेतृत्व गर्ने कृष्णप्रसाद भट्टराई काठमाडौंको एउटा मतदान केन्द्रबाट भोट हाल्न नपाई त्यसै फर्किन लाग्नुभएको देखिन्छ । उहाँले निर्वाचन परिचयपत्र बोकेर जान भुल्नुभएको हुनाले फर्किनुपरेको थियो । यस प्रकारको प्रभावकारी पर्यवेक्षण सहरी इलाकामा सीमित थियो, दुर्गम क्षेत्रमा भने धेरै कार्यकर्ताहरू परिचालित दलले थोरै कार्यकर्ताहरू भएको दललाई मतदानमा सक्रिय हुन विचित गर्ने कोसिस गरेका कैयौं घटना प्रकाशमा आए । सरकारमा रहेको दलले निर्वाचनको परिणाम आफ्नो पक्षमा पार्न सरकारी साधनस्रोत र प्रशासनको प्रयोग गरेका उदाहरण पनि धेरै पाइन्छन् ।

देशका सबै पार्टीहरू बलमिच्याई गर्नुपर्छ भन्ने प्रवृत्तिबाट ग्रस्त छन् । सरकारमा रहने दलले आफ्नो शक्तिका आडमा सकेजति प्रभाव पार्न खोज्ने र सशस्त्र विद्रोही जत्थाले आफ्नो पक्षमा भएको क्षेत्रमा जबर्जस्ती गर्नेजस्ता काम यस प्रवृत्तिका ठूला उदाहरण हुन् । एउटा पक्षलाई अर्को पक्ष नियम र अनुशासनमा बाँधिनुपर्छ भन्ने नलाग्नु स्वाभाविक हो । अखिर नियमकानुन मान्नेको भन्दा जसरी पनि विजयी हुनपर्छ भन्नेको बोलवाला चल्छ भने त्यस्तो परिस्थितिमा जो पनि नियम तोड्नतिर उक्सन्छ । औद्योगिक प्रजातान्त्रिक

देशहरूमा निर्वाचनका सबै प्रक्रियाहरू कानुनद्वारा नियमित गरेको विधिको शासनअनुसार गरिन्छन्, यद्यपि त्यहाँ पनि राज्यको एकाधिकार र जबर्जस्ती नहुने होइन। बलियोले मनपरी गर्न पाउने परिस्थिति अन्तर्राष्ट्रिय परिधिमा व्याप्त रहेको हुँदा नेपालजस्तो देशमा, जहाँ राज्य गठनको संरचनामा नै प्रश्नचिह्न लागिरहेको छ, राजनीतिक वृत्तमा आपराधिक घटना हुनु उति नौलो होइन।

भ्रष्टाचार र संरक्षणवाद

डर-धम्कीपूर्ण राजनीतिको सोशो सम्बन्ध भ्रष्टाचार र संरक्षणवादसँग जोडिएको छ। कसैको स्वार्थ पूरा गर्ने वा कसैलाई विशेष संरक्षण दिएर राजनीतिक समर्थन र सहयोग लिने काम एक किसिमको राजनीतिक व्यापार हो, जुन तेस्रो विश्वमा जहाँ पनि देखन सकिन्छ। नेपालमा दलहरूका पछि लाग्ने राजनीतिक कार्यकर्ताहरू आफूले जिताएको दल वा उम्मेदवारबाट आफू वा आफ्ना नाताकुटुम्बको हितका लागि जतिसङ्गो धेरै फाइदा उठाउन अगसर हुन्छन्। उनीहरू समाजको व्यापक हितका लागि नीति र योजना बनाएर लागू गर्ने विषयमा दलहरूलाई दबाव दिन उति चासो देखाउदैनन्। यस्तो प्रवृत्ति संसदबादी दलहरूका कार्यकर्तामा मात्र होइन, सशस्त्र सङ्घर्ष गरिरहेका माओवादी कार्यकर्ताहरूमा पनि उत्तिकै व्यापक छ। २०५१ सालमा सत्तामा पुगेको एमालेको सरकारले सांसदहरूले आफ्नो निर्वाचन क्षेत्रमा स्विवेकअनुसार खर्च गर्न पाउने गरी राष्ट्रिय बजेटको हिस्सा विनियोजन गर्ने परिपाटी बसाल्नुको एउटा कारण राजनीतिक कार्यकर्तालाई खुसी राख्ने प्रयास पनि हो। भ्रष्टाचार फस्टाउनमा यसलाई संरक्षण दिने परिपाटी जिम्मेवार हुन्छ। राजनीतिक नेताले कार्यकर्ताका लागि काम गरिदिने वा चुनाव लड्न चन्दा दिएबापत व्यापारीहरूलाई अवाञ्छित छुट दिने प्रवृत्तिले राजनीति र भ्रष्टाचारलाई एक सिक्काका दुई पाटाजस्तो बन्न प्रोत्साहन मिल्दछ।

ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेसनल नेपालले गरेको एक सर्वेक्षणका क्रममा उत्तरदाताले अदालत र प्रहरीसँगका ४८ प्रतिशत कारोबारमा घूस खुवाउनुपरेको र शिक्षा, बिजुली र कर कार्यालयहरूमा हुने २५ प्रतिशत कारोबारमा घूस दिनुपरेको बताएका थिए। प्रहरी प्रशासन घुस्याहा भएको, यातना दिएको र पक्षपात गरेको भनी बदनाम भएकाले पनि माओवादीलाई स्थानीय जनताको समर्थन प्राप्त गरेर प्रहरीलाई गाउँबाट हटाउन मद्दत पुगेको विश्वास गरिन्छ।

नेपाली मतदाताहरू अक्सर सत्तासीन वा विजयी हुन सक्ने दललाई भोट दिन इच्छुक देखिए। शक्तिशालीको पक्षमा आफूलाई उभ्याउने आम प्रवृत्ति

यसको कारकतत्व हुन सक्छ। बेलायतमा स्थानीय निकायको निर्वाचनमा प्रायः विपक्षी दल विजयी हुने गरेको पाइन्छ, तर नेपालमा सत्तामा हुने दल नै भारी मत ल्याएर स्थानीय निर्वाचनमा विजय भए। विजयी पक्षमा हुने त्यस्तो इच्छाको सन्दर्भमा संविधानसभाको मागप्रति भिन्नाभिन्नै पक्षको धारणा बुझ सकिन्छ। यो सन्दर्भ यहाँ किन महत्वपूर्ण छ भने २००७ सालमा नेपाली काङ्गेसले राजनीतिक एजेन्डा तय गरेजस्तै लडाकू शक्ति भएका नाताले माओवादीले राजनीतिक नक्साङ्कन गर्न पाउनुपर्ने दाबी गरेका छन्। सर्वसाधारण नागरिकमा माओवादीको राजनीतिक एजेन्डा हाबी भएको सन्देशले उनीहरूकै पक्षमा जनमत बनाउन बल मिल्दछ।

जातजातिको सवाल

बहुसङ्ख्यक जनसङ्ख्याको जीवनस्तर चित्तबुङ्दो तहमा उक्सेको अवस्थामा पनि अल्पसङ्ख्यक जनजातिहरूमाथि थिचोमिचो हुने खतरा रहिरहेको हुन्छ। नेपालमा राजनीतिक, प्रशासनिक र प्राज्ञिक निकायमा लामो समयदेखि रहेको पहाडे बाहुन-छेत्री र नेवारहरूको एकाधिकारका विरुद्ध आवाज उठ्दै आएको छ र यसलाई सच्याउनका लागि आरक्षणजस्ता उपाय अवलम्बन गर्न माग उठेको छ। यस्तै गरी स्थानीय तहका निकायमा अल्पसङ्ख्यक समुदायको भाषामा कामकारबाही गर्न पाउनुपर्ने माग २०४६ सालको आन्दोलनअधिदेखि नै उठिरहेको थियो।

वि.सं. १९९० को मुलुकी ऐनले अछूत वर्गमा राखेको दलित समुदाय नेपालको सामाजिक, आर्थिक संरचनामा सर्वाधिक पीडित र थिचोमिचोमा परेको वर्गमा पर्दछ। हालैका वर्षहरूमा पूर्वी नेपालमा उनीहरूमाथि हुने भेदभाव मत्थर हुँदै गएको भए पनि पश्चिमी नेपालमा यो समस्या ज्यूँका त्यूँ छ। २०५८ सालमा शेरबहादुर देउवाको सरकारले दलितविरुद्ध हुने भेदभाव हटाउन गरेको घोषणा पश्चिमका धेरैजसो इलाकामा स्थानीय प्रतिरोधका कारण सफल हुन सकेन।

यति हुँदाहुँदै पनि नेपालको राजनीतिक जगत्‌मा जातजातिको सवाल उतिसारो जमेको छैन। यो विषय वर्तमान राजनीतिक द्रुद्धको कारकतत्वमध्ये एकमात्र हो। यसको एउटा कारण त्यस्ता जातजाति र जनजातिहरूको सङ्ख्या अत्यधिक हुनु पनि हो। अर्को, स्थानीय स्तरमा उनीहरूको प्रतिनिधित्व प्रायः सबै राजनीतिक दल र सङ्ठनहरूमा भएको पाइन्छ।

प्रतिनिधित्वको सवालमा २०५८-६० को सरकार-माओवादी वार्ता टोलीलाई नियालेर हेर्दा के प्रस्त देखिन्छ भने दुवै पक्षको नेतृत्व बाहुन-छेत्रीवर्गले गरेको

भए पनि सदस्यमा जनजातिको उल्लेख्य प्रतिनिधित्व भएको छ । विभिन्न समुदाय वा वर्गहरूबीच अरू विषयको भन्दा आर्थिक अवस्थाले एकअर्कालाई अलग गरेको छ । नेपाल राज्यको स्थापनाकालदेखि तै राज्यको आशीर्वाद पाएका पहाडे समुदायका केही व्यक्तिहरू नै अहिले सम्पन्न छन्, राजनीतिक क्षेत्रमा हाबी छन् । तर सम्पन्न र राजनीतिक बोलावाला भएका वर्गमा यो समुदाय मात्र छ भन्नेचाहिँ होइन । हाल नेपालका सबै वर्ग र समुदायलाई सताइरहेका साथा समस्या हुन् – बढ्दो जनसङ्ख्या, परम्परागत स्रोतसाधनको सीमितता र असन्तुलित वितरण, दक्षता हासिल गरेको विदेशीसँगको प्रतिस्पर्धा र परम्परागत खेतीकिसानीमा सीमित हुन नचाहने पढेलेखका युवा पुस्ताको रोजगारीको आकाङ्क्षा ।

२०४६ ले छाडेको नासो

माथि उल्लेख गरिएका सबालहरू २०४६ सालको जनआन्दोलनपश्चात् स्थापित शक्तिसन्तुलनमा जेलिन पुगे । प्रहरी र नागरिक प्रशासन निर्वाचित सरकारको मातहतमा रहने व्यवस्था प्रस्तुसँग गरिएको भए पनि सेनालाई कसको मातहतमा राख्ने विषय अन्यौतमा छाडियो । राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद्को सिफारिसमा सेनाको परिचालन राजाले गर्ने भन्ने संवैधानिक व्यवस्थाले निर्वाचित सरकारको कार्यकारिणी अधिकार अप्रत्यक्ष रूपमा सीमित गरेको छ । यस्तो अन्यौलको फाइदा उठाएर नेपालमा जुनसुकै सशस्त्र विद्रोही समूहले नागरिक प्रशासनलाई चुनौती दिन सक्छ । माओवादी विद्रोहीले पनि यही गरे ।

राजनीतिक दलहरू आपसमा एउटा बृहत् सहमति कायम गरेर खेलको नियम पालना गर्न तयार भएका भए सेनामाथि राजाको नियन्त्रण र दरबारले प्रयोग गर्न सक्ने हतकण्डाले उति महत्त्व राख्न सक्ने थिएन । बरु आफूलाई गणतन्त्रको पक्षधर मान्नेहरूले पनि मौका पर्दा राजालाई उपयोग गरेर शक्ति बढाउने चेष्टा गरे । राजाको शक्ति सीमित गर्ने प्रयास त्यो बेलासम्म कसैले पनि गरेनन् जबसम्म त्यसको सोको फाइदा आफ्नो पक्षलाई हुने पक्का भएन ।

२०४६ सालको जनआन्दोलनले छाडेको अर्को नासो हो – सडक सङ्घर्षजस्तो अनियमित/अव्यवस्थित विरोध प्रदर्शन गर्ने संस्कार । सडकमा भीड उतारेर बन्द आयोजना गरेर राजनीतिक परिवर्तन गर्न सकिन्दै भने जोकोहीले पनि त्यही बाटो अवितार गर्न खोजनु स्वाभाविक हो । संवैधानिक उपाय र प्रक्रिया अवलम्बन गर्नेजस्तो नियमित/व्यवस्थित अभ्यास हुन सकेन । माओवादीले अपनाएको राजनीतिक परिवर्तनको बाटो सडक सङ्घर्षबाट नाटकीय परिवर्तन गर्न खोज्ने विगतको परिपाटीकै चरम रूप मान्न सकिन्दै ।

अब के गर्नुपर्ला ?

माथि चर्चा गरिएका समस्याहरूको सही समाधान सामाजिक र आर्थिक अवस्था सुधार गर्नु हो भन्ने गरिएको भए पनि यो एउटा दीर्घकालीन उपाय हो । तुरन्तै गर्नुपर्ने कामचाहिँ राजनीतिक प्रारूप (खाका) तयार पार्नु हो जसले सामाजिक र आर्थिक आवश्यकता पूरा गर्ने बातावरण तयार गर्न सकोस् । राज्यले आफै पहलमा स्वस्कृत रूपले आपसी सहयोग लेनदेन हुन सक्ने राजनीतिक प्रारूप तयार पार्नुपर्छ जसभित्र सबैले आफ्ना क्रियाकलाप व्यवस्थित तरिकाले सञ्चालन गर्न सकून् । तर सहमतिको ढाँचामा रहेर यस्तो अभ्यास गर्न सबै तयार हुन्छन् भन्ने छैन जसका लागि निकासको लचिलो बाटो र नियमकानुन पालना गराउन सक्ने दरिलो राज्य संयन्त्र हुनुपर्दछ । प्रस्टसँग भन्नुपर्दा राज्य दुवै पक्षमा बलियो हुनुपर्छ – असंवैधानिक चुनौतीलाई सामना गर्न सक्ने, विशेष गरी सशस्त्र विद्रोहीलाई नियन्त्रणमा राख्न सक्ने र संविधानको दायराभित्र रहेर उठाइएका आवाज वा मागहरूप्रति जवाफदेही हुन सक्ने ।

संविधान परिमार्जन गर्दा, चाहे त्यो संविधानसभाको प्रक्रियाबाट होस् वा अन्य विधिवाट, ध्यान दिनुपर्ने मुख्य कुरा यसमा धेरैभन्दा धेरै मानिस अटाउन सकून् र कानुनको परिधिभित्र रहेर सबै वर्ग र समुदायले आफ्नो हकहितको संरक्षण गर्न सकिन्छ भन्ने विश्वास लिन सकून् भन्ने कुरालाई ख्याल राख्नुपर्छ । सबै जना कानुनको परिधिभित्र रहन तयार नभएसम्म यसको सार्थकता रहदैन ।

सर्वप्रथम, सुरक्षाफौज कसको मातहतमा रहेर चल्ने भन्ने द्विविधाजनक प्रावधानको अन्त्य गरेर त्यसलाई मन्त्रिपरिषद्को अधीनमा रहने प्रस्ट व्यवस्था गर्नुपर्छ । अन्य संसदीय प्रजातन्त्र भएका देशमा पनि यही प्रावधान छ । राजा सेनाको मानार्थ सर्वोच्च कमान्डर हुन कुनै आपत्ति हुनु हुँदैन, तर मन्त्रिपरिषद्को निर्णयअनुसार चलन तयार हुनुपर्छ । सेनालाई तालिम र उपकरणबाट थप सुसज्जित पार्नुपर्छ ।

सेनाको भन्दा पनि नाजुक सझाठन, तालिम र साधनस्रोत भएको प्रहरी बलको व्यापक सुधार तत्कालको आवश्यकतामध्ये एक हो । भ्रष्टाचारले विग्रिएको यसको सार्वजनिक छावि, राजनीतिक लडाइँमा यसलाई प्रयोग गर्ने चलन र सार्वजनिक सुरक्षाको अनुभूति दिलाउन अक्षम भएका कारण गुमेको जनविश्वास प्राप्त गर्न विशेष प्रयास हुनु जरुरी छ । राजनीतिक हस्तक्षेप सीमित गर्न यसलाई एक हदसम्म स्वायत्त निकायका रूपमा विकास गर्नु राम्रो हुन्छ, जसमा आन्तरिक प्रक्रिया नियमित गर्ने, स्थानीय तहका लागि स्थानीय

व्यक्तिहरू सम्मिलित प्रहरी बल खडा गर्ने अधिकारसहितको प्रावधान राख्नु ठीक होला ।

सरकारका अन्य क्षेत्रमा पनि राजनीतिक दलहरूले आफ्ना कार्यकर्ता पोस्ते अवसर घटाउन सकिन्छ । चुनाव प्रक्रियालाई सम्मानजनक बनाउन चुनाव आयुक्तको भूमिका बढाउन सकिन्छ । जागिर, नगद अनुदान र अन्य सुविधाहरू सकेसम्म पूर्वनिर्धारित योजनाअनुसार नै वितरण गरिनुपर्छ । सांसद् कोषबाट विकास आयोजना सञ्चालन गर्ने प्रथा खारेज गरिनुपर्छ । कर्मचारीहरूको नियुक्ति र बढुवा राजनीतिक नेताहरू नरहेको बोर्डको सिफारिसका आधारमा गरिनुपर्छ । उच्चस्तरका पदमा हुने नियुक्तिमा मन्त्रीहरूको हात हुन सक्छ, तर व्यक्तिगत चिनाजानीका आधारमा तल्लो स्तरमा यस्तो हस्तक्षेप हुनु हुँदैन ।

नेपालको राजनीतिमा 'विकेन्द्रीकरण गर्नुपर्छ' भन्ने नाराले दशकौदेखि चर्चा पाइरहेको छ, जसको नेतृत्व अहिले माओवादीले गरिरहेको देखिन्छ । विकेन्द्रीकरणको नारा दिनेहरू नै सत्तामा पुग्ने गरेका भए पनि वास्तविक रूपमा त्यो उद्देश्य साकार नहुनुमा करै ती स्वयं केन्द्रीकरणका हिमायती त होइनन् भन्ने प्रश्न उब्जन्छ । जे भए पनि यसबाट एउटा सम्भावनाको ढोका खुलेको छ, त्यो हो – प्रत्यक्ष प्रजातन्त्र अर्थात् दोस्रो मोडलको प्रजातन्त्र लागू गरेर हेर्ने । स्थानीय तहमा सामूहिक निर्णय प्रक्रियाअनुसार कामकारबाही गर्ने स्वायत्त व्यवस्था यसको मूल आधार हो । केन्द्रमा पहिलो मोडल अर्थात् पश्चिमी ढाँचाको संसदीय प्रजातन्त्र नै उपयुक्त हुन्छ । पहिलो र दोस्रो मोडलको राजनीतिक व्यवस्था एकसाथ लागू गर्दा होसियार हुनुपर्ने पक्ष के पनि हो भने स्वायत्त स्थानीय क्षेत्र गठन गर्दा यसको आकार र सिमाना अड्कित गर्ने आधार प्रस्त नभए समस्या आउन सक्छ । एउटा विकल्प गाविसको सिमानालाई बस्तीबस्तीको सिमाना कायम गरेर विकेन्द्रीकरण प्रक्रिया अघि बढाउने, जसले गर्दा जातीय आधारमा विभाजित हुने सम्भावना टर्छ । टोनी हागनले दिएको सुशाउनुसार जिल्लाहरूलाई केन्द्रीय सरकारले निश्चित मापदण्ड तोकेर नियमित गर्नु ठीक हुन्छ, जस्तै, सबै स्कूलले नेपाली, अङ्ग्रेजी र थप एउटा भाषा पढाउनुपर्ने प्रावधान राख्न सकिन्छ, जसअन्तर्गत संस्कृत, लिम्बू वा अरू कुनै भाषा छान्न सकिन्छ ।

राष्ट्रिय सरकारमा समानुपातिक प्रतिनिधित्वको प्रावधानले धेरैको भावनालाई समेट्न सक्छ । पहिला उति चर्चा नपाएको यो विषयले अहिले निकै महत्त्व पाउन थालेको छ । धेरै टुक्रामा विभाजित वामपन्थी पार्टीहरू यसप्रति बढी आकर्षित भएको पाइन्छ, विशेष गरी २०५६ सालको चुनावमा बहुमत ल्याउने नेपाली काउँग्रेसको भन्दा तत्कालीन एमाले र मालेले पाएको जम्मा भोट बढी

भएर पनि पराजित हुनुपरेको घटना पर्छ । साना पार्टीहरूलाई राष्ट्रिय पार्टीको मान्यता पाउन वञ्चित गर्ने ३ प्रतिशत भोट ल्याउनुपर्ने प्रावधान औचित्यपूर्ण देखिएनै । बाबुराम भट्टराईले नेतृत्व गरेको तत्कालीन संयुक्त जनमोर्चाले निर्वाचन आयोगबाट राष्ट्रिय पार्टीको मान्यता पाउन सकेको भए सायद यही राजनीतिक प्रणालीभित्र रहिरहन्थे कि भन्ने केही विश्लेषकहरूको मान्यता पनि छ ।

माथि उल्लिखित परिवर्तनका लागि उपयोगी हुने सुखाउ कार्यान्वयन हुनेवित्तिकै वर्तमान राजनीतिक संस्कारभित्र रुमल्लिएका आधारभूत समस्याहरू समाधान भइहाल्दछन् भन्नेचाहिँ होइन । दक्षिण एसियाका अन्य देशहरूमा जस्तै नेपाली राजनीतिमा पनि विभाजन हाबी हुने गरेको छ । राजनीतिलाई आफ्नो मूल पेसा बनाउनेहरू गैरराजनीतिक व्यवस्थापन पद्धतिमा सहभागी हुन अनिच्छुक पाइन्छन् ।

आफ्नो विचारसँग पूर्ण रूपमा मेल नखाए पनि धैरै कुरा मिल्ने दलसँग आफ्ना सहमतिका क्षेत्रमा मिलेर काम गर्न सकिन्छ । उदाहरणका लागि जातिभेदप्रथालाई लिन सकिन्छ । देउवा सरकारले दलितहरूलाई मन्दिर प्रवेश खुला गर्न गरेको निर्णय अरु यस्तै निर्णयहरूजस्तै त्यसै सेलायो । दलितलाई अरूसरह अधिकार दिने विषय समस्या नवनुपर्यों किनभने यसका लागि अतिरिक्त स्रोतसाधन चाहिएनथ्यो । यति सजिलो काम पनि गर्न सकिन्दैन भने अरु के कुरा आशा गर्न सकिन्छ र? यस्ता कुरामा राजनीतिक दल र राजाबीच सहमति हुन सक्छ । विभिन्न दलका स्थानीय नेताहरूले दलितसँगै मन्दिर पसेर उनीहरूमाथि लगाइएको प्रतिवन्ध हटाउन सक्दैनन्? अथवा उनीहरूसँगै सार्वजनिक भोजमा भाग लिन सक्दैनन्? राजाले ‘अभिनन्दन समारोह’ मा भाग लिएका बेला यो विषयलाई सम्बोधन गरेर हजारौं मानिसका अगाडि दलितले पकाएको खानेकुरा किन नखाने?

राजनीतिक दलहरूमाथि यस्ता काम गर्न दबाव सिर्जना गर्नुपर्छ । यस्तो दबाव केही हदसम्म नेपालका नीतिनिर्माणमा प्रभाव पार्ने देशहरूले गर्न सक्छन् । राम्भो नराम्भो जे भए पनि शक्तिमा बसेका वा शक्तिमा पुग्न चाहनेहरू यी विदेशी शक्ति दाहिना भएको देखन चाहन्छन् । योभन्दा ठूलो शक्ति त नेपालको भविष्यसँग आफ्नो भविष्य गाँसिएका तर प्रत्यक्ष रूपमा राजनीतिक प्रतिस्पर्धामा नउत्रेका मानिसहरू हुन् । राजनीतिक दलका साधारण कार्यकर्ता र राजनीतिमा रुचि भएका अरु मानिसहरूले यसो गर्न सक्छन् ।

समानता र सहभागिता : सङ्कटबाट मुक्त हुनका लागि पूर्वसर्त

कार्ल हाइन्ज क्रेमर

नेपाल विगत पचास वर्षदेखि विकासका क्षेत्रमा विश्वसँगको दूरी कम गर्ने प्रयासरत छ। राणाकालको अन्त्यतिर विद्यमान मध्यकालीन सामाजिक संरचनाहरू कायम रहेको वर्तमान नेपालमा यो काम त्यति सजिलो छैन। नेपालकै जस्ता सबै देशहरूका सामु अहिले आधुनिक औद्योगिक राष्ट्रले दशकौं वा शताब्दीअौं लगाएर प्राप्त गरेका उपलब्धिहरू थैरै समयमा प्राप्त गर्नुपर्ने बाध्यता छ।

नेपालजस्तो देशलाई यति चाँडै विकास गराउन खोज्नु कठिन काम हो। २००७ सालपछि नेपालमा धेरै परिवर्तन भएका छन्। २०४७ सालको जनआन्दोलनले स्थापना गरेको शासनप्रणाली असफल हुनका पछाडि विगत बाह्र वर्षका घटना र विकासकम मात्र जिम्मेवार छैनन्।

नेपालमा राजनैतिक अस्थिरता एउटै मात्र कारणले उत्पन्न भएको होइन। यो समस्या उत्पन्न हुनका पछाडि विभिन्न तत्वहरू जिम्मेवार छन्। नेपालमा राजनैतिक अस्थिरता उत्पन्न हुने कारणहरू :

राजनैतिक र कानूनी

- जनताका आकाङ्क्षाहरू पूरा नहुन्,
- राजनैतिक प्रतिनिधित्व सन्तुलित नहुन्,
- संविधान र ऐनकानुनको पालना नहुन् र कुशासन हुन्,
- भ्रष्टाचार र अविश्वसनीयता विद्यमान हुन्,
- सरकारले सुरक्षा र मानवअधिकारको प्रत्याभूति गर्न नसक्नु,
- राजा र नेताहरूका वीचमा शक्तिका लागि होड बढ्नु।

सामाजिक र जनजातीय

- परापूर्वकालदेखि नै सामाजिक असमानता कायम रहन्,
- महिला, जनजाति, दलित र मध्यसीहरूको राजनीतिमा न्यून प्रतिनिधित्व हुन्

- र उनीहरूलाई अधिकार दिन अस्विकार गर्नु,
- शैक्षिक क्षेत्रमा सुधार नहुनु,
- बेरोजगारी समस्या र युवाहरूका लागि स्पष्ट वृष्टिकोण नहुनु,
- सामाजिक सुरक्षामा सुधार नहुनु।

आर्थिक समस्याहरू

- ग्रामीण क्षेत्रमा गरिबी कायम रहनु,
- उत्पादनका क्षेत्रमा शून्यता छाउनु।

क्षेत्रीय

- भारत
- भारत र पाकिस्तानबीचको द्वन्दको भुमरीमा पर्नु,
- भुटानी शरणार्थी समस्या समाधान नहुनु।

अन्तर्राष्ट्रिय समस्याहरू

- विदेशी सहयोगको नकारात्मक प्रभाव पर्नु,
- सेप्टेम्बर ११ का असरहरू पर्नु।

यी अधिकांश समस्याहरू नेपालका लागि नौला होइनन्। केही थोरै समस्याहरू मात्रै २०४७ सालपछि वा हालसाल देखापरेका हुन्। देशमा पहिलादेखि नै विद्यमान अशान्ति र असन्तुष्टिहरू २०४७ साल र त्यसपछिका उपलब्धिका फलस्वरूप उत्पन्न भएका हुन्। सविधानमा कमजोरी र विरोधाभास रहेका हुन सक्छन्, नेताहरूले सविधानको पालना नगरेका हुन सक्छन्, भ्रष्टाचार भएको हुन सक्छ, साथै छूटा आश्वासन र लोभ देखाइएको हुन सक्छ। तर शिक्षाको गुणस्तर बढ्नु र विस्तार हुनु, आधारभूत अधिकारहरूको प्रत्याभूति हुनु थोरबहुत रूपमा छापा स्वतन्त्र हुनु, सार्वजनिक अधिकार सम्बन्धमा जनचेतना जगाउने र तिनीहरूको परिपूर्तिका लागि आवाज उठाउने अनगिन्ती संस्थाहरूको जन्म हुनुजस्ता सुधारात्मक कार्यहरूले नै समाजको आम वर्गमा असन्तुष्टि बढाएको छ।

२०४७ सालमा प्रजातन्त्रको स्थापना भएका बेला जनताले उच्च आकाङ्क्षा बोकेका थिए। सर्वप्रथम, तीस वर्षीय पञ्चायती व्यवस्थाबाट सर्वसाधारण जनता अद्याइसकेका थिए। राजनैतिक दलका नेताहरूले परिवर्तन ल्याउनका लागि जनआकाङ्क्षा बढाउँदा उनीहरूले यस्ता आकाङ्क्षा कहिल्यै पूरा गर्न

सकिंदैन भन्ने कुरा बुझनुपर्थ्यो । २०४७ सालमा देशको स्थिति डावाडोल भइसकेको थियो, त्यसैले विदेशी सहयोगको ओइरो लागेको भए तापनि यस्तो परिस्थितिमा कुनै पनि राजनैतिक दलले रातारात देशको स्थिति परिवर्तन गर्न सक्ने कुरै थिएन ।

राजनैतिक प्रतिनिधित्व नेपालको अर्को समस्या हो । २०४७ सालको संविधानमा थुप्रै कमीकमजोरीहरू छन् । संविधानले वर्तमान राजनैतिक प्रणालीमा समेत परम्परागत तत्त्वहरू र संरचनाहरू कायम गरेकाले यस्ता कमीकमजोरीहरू उत्पन्न भएका हुन् । नेपाललाई हिन्दू अधिराज्यका रूपमा परिभाषित गर्नु एक आधारभूत कमजोरी हो । यस्तो राजनैतिक र सांस्कृतिक मिश्रणका कारण गैरहिन्दू वा हिन्दू अवधारणाअनुसार राज्यका सुविधाहरू प्राप्त गर्न नसकेका ठूलो वर्गलाई प्रजातन्त्रमा समाहित गर्न सकिएको छैन । आधुनिक प्रजातान्त्रिक प्रणालीका आधारका रूपमा रहेका सबै राजनैतिक दलहरूमा सबैभन्दा बढी बाहुन पुरुष र त्यसपछि छेत्री र उच्च जातिका नेवार पुरुषहरूको प्रभुत्व छ । दलहरूमा प्रजातान्त्रिक संरचना नभएकाले समाजका सबै वर्गको उचित प्रतिनिधित्व हुन सकेको छैन ।

औपचारिक रूपमा प्रजातान्त्रिक व्यवस्था रहेको नेपालमा नैराश्यता ल्याउने एक अर्को तत्त्व कुशासन हो । सबै राजनैतिक पार्टीहरू आफू सत्तामा रहेका बेला प्रजातन्त्र कायम रहेको र सत्ताबाहिर हुँदा प्रजातन्त्र नभएको कुरा गर्दैन । आफू सत्तामा टिकिरहनका लागि उनीहरूले बाह्र वर्षभन्दा बढी समयदेखि संविधान र यसले दिएका प्रावधानहरूको दुरुपयोग गरिरहेका छन् । राज्यका निर्देशक सिद्धान्त र नीतिहरूको पूर्ण अवहेलना, पार्टीलाई नै विभाजनको सङ्घारमा पुऱ्याउने आत्मघाती अन्तरपार्टी कलह, केवल सत्तामा जानका लागि भएका अनुचित गठबन्धन, बन्द र विरोध प्रदर्शनजस्ता प्रजातान्त्रिक दबाव दिने हतियारहरूको चरम उपयोगजस्ता कुराहरूलाई यहाँ उठाउनु सान्दर्भिक हुन्छ ।

वर्तमान नेपालमा भ्रष्टाचार चरमचुलीमा पुगिसकेको छ, जुन पञ्चायतकालदेखि नै कायम रहेको थियो । हालसालका केही महिनामा मात्र राज्यले केही नेताहरूलाई उनीहरूले गरेका कामहरूको औचित्य पुष्टि गर्न आदेश दिएको छ । भ्रष्टाचार र औचित्यहीन राजनैतिक व्यवहारका कारण सम्पूर्ण पार्टी र राजनैतिक नेताहरूले जनताको विश्वास गुमाएका छन् ।

माओवादीहरूले २०५२ मा सुरु गरेको कथित जनयुद्धलाई जनताको यही असन्तुष्टिको अभिव्यक्ति हो भन्न सकिन्दै । माओवादीले सुरुमा उठाएका मागहरू उनीहरूको हिसांत्मक रणनीतिविपरीत थिए । सुरक्षाकर्मीसँग भएको यो युद्धमा सुरक्षाकर्मीले शान्तिसुरक्षा कायम राख्न नसकेकाले युद्ध चर्केको छ ।

अर्कातिर माओवादी र राज्य दुवैले मानवअधिकारको अवहेलना गरेकाले सर्वसाधारण जनता दुवै पक्षसँग त्रसित छन्।

२०५८ सालमा भएको राजदरबार हत्याकाण्ड र यसबाट सिर्जित असरहरूले परिस्थितिलाई अझ जटिल बनाएका छन्। राजगढी आरोहणसँगै राजा ज्ञानेन्द्रले आफू सक्रिय राजा हुन चाहेको अभियक्ति दिई आएका छन्। शेरबहादुर देउवाको सरकारले संसद् र स्थानीय इकाइहरूको विघटन गरेपछि राजा ज्ञानेन्द्रले असोज १८, २०५८ मा सार्वभौमसत्ता र कार्यकारी अधिकार खोसेर संविधानको हत्या गरेका छन्। एक हप्तापछाडि राजाले गठन गरेको अवैधानिक तथा अक्षम सरकारले न त माओवादी समस्या समाधान गर्न सक्यो न प्रजातान्त्रिक संरचनाहरूको पुनर्स्थापना नै गर्न सक्यो। यसको सट्टा अहिले यो युद्ध तीनओटा शक्तिका बीचमा जारी छ : माओवादी, राजनैतिक दलहरू, राजा/सुरक्षाकर्मी।

समाजको एक ठूलो वर्गको राजनैतिक एकीकरण र सहभागिता भएको छैन भन्ने कुरा मैले पहिले नै उल्लेख गरिसकेको छु। नेपाल राज्यको निर्माण प्रक्रिया र यसको इतिहासले गर्दा यस्तो परिस्थिति उत्पन्न भएको हो। वर्तमान राजाका पुर्खा र उनीहरूको समर्थन गर्ने उच्च जातिहरूले नेपालमा सामाजिक श्रेणी विभाजन लागू गरेका थिए। राजनैतिक नेताहरू अङ्गे पनि यो सामाजिक विभाजनलाई मान्यता दिइरहेका छन्। संविधानका केही धारा र ऐनकानुनमा यो कुरा प्रतिविम्बित भएको छ।

माओवादी विद्रोह अझ बढी हिंसात्मक हुई गएको र राजनीतिक नेताहरूले गैरिजिम्मेवारीपूर्ण ढड्गले सत्ता हत्याउन प्रयास गरेकाले सम्पूर्ण प्रजातान्त्रिक संस्थाहरू निष्क्रिय भए। फलस्वरूप असोज २०५८ मा नेपालमा कानुनी राज थिएन। देशमा न त निर्वाचित संसद् थियो न त स्थानीय तहका निकायहरू थिए न त यी संस्थाहरू स्थापना गर्नका लागि तुरुन्तै निर्वाचन गराउन सकिने अवस्था नै थियो। अर्को शब्दमा भन्ने हो भने जनता सार्वभौम थिएनन्। यस अघि नै झन्डै मृत अवस्थामा पुगिसकेको नेपालको संविधानलाई राजाको असोज १८ को कदमले पूर्ण रूपमा मृत तुल्यायो। राजाले आफूले संविधानअनुरूप काम गरेको दावी गरेका छन् भने पार्टीका नेताहरूले यसलाई असंवैधानिक कदम भनेका छन्। मेरो विचारमा दुवै पक्ष आंशिक रूपमा सही र आंशिक रूपमा गलत थिए।

नेपाल यस्तो परिस्थितिमा आइपुगेको छ कि अहिले यसले पछाडि होइन अगाडि हेर्नु राम्रो हुन्छ। राजा र राजनैतिक पार्टीलगायत संवैधानिक संस्थाहरूबाट धेरै गल्ती भएका छन्। २०४७ सालको संविधानको सुरुआत आशलागदो रूपमा भएको भए तापनि यो असफल भएको छ। अब नयाँ

संविधान निर्माण गर्ने बेला भएको छ । नयाँ संविधान निर्माणमा माओवादीले समेत सहभागी हुने स्पष्ट चाहना देखाएकाले अब निर्माण हुने संविधानमा २०४७ सालको संविधानमा रहेका जस्ता कमीकमजोरीहरू हुनेछैनन् भन्ने आशा गरिएको छ । २०४७ सालको संविधानलाई सामान्यतः खराब संविधान भन्न सकिदैन । यो संविधानलाई पूर्ण औद्योगिक राष्ट्रका संविधानसँग तुलना गर्दै केही मानिसहरू यसलाई विश्वका राम्रा संविधानको कोटिमा पर्छ भन्ने गर्दैन् । नेपालको जस्तो ऐतिहासिक, राजनैतिक, सामाजिक र आर्थिक अवस्था विद्यमान हुने हो भने पश्चिमी राष्ट्रका संविधानहरूले पनि कुनै न कुनै प्रकारका समस्याको सामना गर्नुपर्ने थियो ।

समाजमा गरिबीका साथै सांस्कृतिक र सामाजिक, धार्मिक असमानता रहेकाले जनता यस्तो प्रकारको राजनैतिक प्रतिनिधित्वको व्यवस्था चाहन्छन् जसले नयाँ आशा र दृष्टिकोणका ढोका उघारेस् र उनीहरूको जीवनस्तरमा परिवर्तन ल्यायोस् । आम जनता सबै राजनैतिक पार्टीहरूसँग निराश भएका छन् । सबै दलहरूमा प्रजातान्त्रिक संस्कारको अभाव छ । प्रमुख पार्टीहरूको संरचना अप्रजातान्त्रिक भएकाले राजनीतिमा आम जनतालाई सहभागी गराउन अछ कठिन भएको छ । प्रायः सबै पार्टीमा बाहुन-छेत्रीको प्रभुत्व छ र पार्टीमा स्थापित यिनै नेताहरूले नै समाजका अरू समूहको प्रतिनिधित्व गराउने वा नगराउने कुराको निर्णय गर्ने गर्दैन् । चुनावमा उम्मेदवार मनोनयन गर्ने बेलामा यही कुरा लागू हुन्छ । जनजातीय समूहहरू, महिला, मध्यसी र कथित अछूतहरूजस्ता प्रजातन्त्र स्थापना हुनुभन्दा पहिलादेखि नै विभेदको सिकार भएका समूहहरूलाई यस्तो अभ्यासले हानि पुऱ्याएको छ । धेरै मानिसहरूमा यस विषयमा सकारात्मक दृष्टिकोणको अभाव रहेकाले प्रमुख पार्टीहरू अनियन्त्रित हुँदै गएका छन् ।

हिजोआज नेपाल राज्यको भावी स्वरूप कस्तो हुनुपर्छ भन्नेबारेमा छलफल भइरहेको छ । छलफलमा दुईओटा आधारभूत प्रश्नहरू उठ्ने गरेका छन् :

- नेपालमा नयाँ संविधान आवश्यक छ, वा २०४७ सालको संविधानलाई नै संसोधन गर्न सकिन्छ?
- नयाँ संविधान आवश्यक छ, भने यो संविधानको निर्माण निर्वाचित संविधानसभाले गर्ने वा विशेषज्ञहरू र प्रतिनिधिहरूको समूले गर्ने?

२०४७ सालको संविधानको कुनै कुरा बाँकी छैन । जनताले सार्वभौमसत्ता गुमाएका छन् । संसद् विघटन गरिएको छ । शक्ति हातमा लिएका राजा वा

उनले गठन गरेका सरकारले तुरुन्तै निर्वाचन गराउन इच्छा देखाएका छैनन् । जनप्रतिनिधिहरूप्रति उत्तरदायी वैधानिक सरकारको अस्तित्व छैन । स्थानीय स्तरमा जनताको प्रतिनिधित्व वा नियन्त्रणको गुञ्जाइस देखिएन । त्यसैले यही संविधान र यही प्रजातन्त्रको संरक्षण गर्नुपर्छ भनेको कस्तो प्रकारको प्रजातन्त्रको संरक्षण गर्नु हो ? कस्तो प्रकारको संविधानको रक्षा गर्ने ? २०४७ सालको संविधान निष्क्रिय भएको छ र यसलाई पुनः सक्रिय बनाउन सकिएन । यो संविधानलाई पुनः सक्रिय बनाउनु भनेको राजा र राजनैतिक पार्टीहरूलाई यसको दुरुपयोग गर्न अनुमति दिनु हो । भविष्यमा संविधानको यसरी दुरुपयोग र उल्लङ्घन हुन नदिन र पिछडिएका समूहको उचित प्रतिनिधित्वको प्रत्याभूति गर्न नयाँ संविधान निर्माण गर्नु आवश्यक देखिएको छ । यसो भएमा वर्तमान समस्याका धेरै जडहरू हटनेछन् ।

यसको अर्थ नयाँ संविधान पहिलाको संविधानभन्दा पूरै भिन्न हुनुपर्छ भन्ने होइन । प्रजातान्त्रिक संरचना खराब भएकाले होइन यसको प्रयोग र व्याख्या गलत भएकाले हालका समस्या उत्पन्न भएका हुन् । २०४७ सालको तुलनामा अहिले ठूलो उपलब्धि भएको छ । पञ्चायती संविधानले सार्वभौमसत्ता राजामा निहित राखेको थियो । यसैले २०४७ सालको संविधानको घोषणा राजाले गरेका थिए । राजसंस्था जीवित रहेसम्म शासनव्यवस्था परिवर्तन गर्न सक्ने एउटै व्यक्ति राजा नै थिए । अहिले राजा ज्ञानेन्द्र आफू सार्वभौमसत्ता सम्पन्न राजाको व्यवहार गरिरहेका छन तर संविधानतः उनी सार्वभौमसत्ता सम्पन्न राजा होइनन् । त्यसैले नयाँ संविधान लेख्ने र घोषणा गर्ने काम जनताले गर्नुपर्छ । यो कुरालाई प्रस्तावनामा नै राख्नुपर्छ ।

नयाँ संविधानको निर्माण जनताले गर्ने हो भने संविधान निर्माण गर्ने जिम्मेवारी पाएको आयोगमा समाजका सबै वर्गको समान सहभागिता हुनुपर्छ । यसले संविधानसभा संविधान निर्माणका लागि सबैभन्दा उत्तम उपाय हो त भन्ने प्रश्न उठाउँछ । यो प्रश्नको उत्तर खोजन फेरि २०४७ सालको संविधानलाई हेर्नुपर्छ । यो संविधान जनताका स्वघोषित प्रतिनिधिहरू अर्थात् नेपाली काइग्रेस र संयुक्त वाममोर्चाका नेताहरूले चुनेका कानुन विशेषज्ञहरूको समूहले मस्यौदा गरेको थियो । यी पार्टीका नेताहरूलाई जनताले चुनेका थिएनन् । यी नेताहरू वि.सं. २००० तिरदेखि नै नेपालका राजनैतिक पार्टीहरूमा प्रभुत्व कायम गर्दै आएका सामाजिक समूहबाट आएका थिए । संविधान मस्यौदा आयोगमा एक जना पनि महिलाको सहभागिता थिएन न त दलित वा मधेसीको नै प्रतिनिधित्व थियो । सर्वसाधारण जनतालाई संविधान मस्यौदा आयोगसमक्ष सुकाउ पठाउने मौका मात्र दिइएको थियो । आयोगका

अध्यक्ष विश्वनाथ उपाध्यायले सर्वसाधारण जनताले दिएका नब्बे प्रतिशत सुशाउहरू सामाजिक र सांस्कृतिक विषयसँग जोडिएकाले प्रजातान्त्रिक सविधान निर्माणका लागि ती निरर्थक रहेका थिए भन्ने कुरा पछि बताउनुभएको थियो ।

यस्तो दृष्टिकोणबाट अति भयानक परिणामहरू उत्पन्न हुन्छन् भन्ने कुरा इतिहासले थोरै समयमा नै देखाइसकेको छ । नेपाल बहुजातीय, बहुभाषिक (यी दुवै कुरा संविधानले स्वीकार गरेको छ)। बहुसांस्कृतिक, बहुर्यामिक (यी दुवै कुरालाई संविधानले अस्वीकार गरेको छ) राज्य हो । नेपालको एकीकरण प्रक्रिया सुरु भएदेखि नै भाषा, धर्म, जाति र संस्कृतिका आधारमा भेदभाव, उपेक्षा, दमन भएको भएको छ । यस्ता कुराहरू राजनैतिक, सामाजिक र आर्थिक जीवनमा अै पनि कायम छन् । समाजमा विद्यमान यी असमानता नहटेसम्म र नेपालको संवैधानिक र कानुनीप्रणालीले यस्ता अनुचित व्यवहारहरूलाई वैधानिकता दिएसम्म नेपालमा प्रजातन्त्र ल्याउन सकिएन, समावेशी र समानताको अवस्था सिर्जना हुन सक्दैन । पाखा लगाइएका समूहहरूलाई केही हदसम्म आरक्षण नदिएसम्म यो काम सम्भव छैन । नेपालको विशिष्ट ऐतिहासिक, सामाजिक र आर्थिक विशेषताहरूलाई विचार नगर्न हो भने पश्चिमी मुलुकको जस्तो प्रजातान्त्रिक प्रणाली यहाँ लागू हुन सक्दैन ।

नेपाली प्रजातन्त्रमा सहभागिताको लक्ष्य हासिल गर्न नयाँ संविधान पुरानो संविधानभन्दा के कुरामा फरक हुनुपर्छ भन्ने सन्दर्भमा म यहाँ केही कुरा उल्लेख गर्न चाहन्छु । नेपाललाई हिन्दू अधिराज्यका रूपमा परिभाषित नगर्ने सुशाउ दिएको भए तापनि नेपाललाई धर्मसँग जोडेर परिभाषित गरिएकाले नै सबैको सहभागिता हुन नसकेको हो । 'वैधानिक राजा' र 'हिन्दू राजा' भन्ने शब्दहरूको प्रयोगमा विवाद भएको देखिन्छ । पश्चिमी अवधारणाअनुसार हिन्दू राजा कहिल्यै संवैधानिक राजा हुन सक्दैन । हालसाल राजाले चालेका धेरै कदमहरूलाई परम्परागत हिन्दू राजाका हैसियतमा मात्र उचित मान सकिन्छ । संवैधानिक राजासम्बन्धी पश्चिमी अवधारणाअनुसार ती कदमलाई उचित ठहन्याउन सकिएन ।

संविधानले राष्ट्रिय भाषा र राष्ट्रभाषाका बीचमा भिन्नता देखाउँदै जुन परिभाषा दिएको छ त्यसले पनि धेरै विवाद उठाएको छ । सार्वजनिक जीवनमा सबै मानिसले प्रयोग गर्नका लागि देशमा एउटै आधिकारिक भाषाको आवश्यकता हुन्छ र यो काम नेपाली भाषाले मात्र गर्न सक्छ भन्ने कुरामा शेड्का छैन । नेपाली भाषालाई कार्यालयको भाषाका रूपमा प्रयोग गरेकाले नै भाषासम्बन्धी समस्याको सिर्जना भएको होइन । विवाद त अरू भाषाको प्रयोग र तिनीहरूको सम्मानको कुरालाई लिएर भएको हो ।

हामी अहिले यस्तो ठाउँमा आइपुगेका छौं जहाँ अरु पक्षमा समेत धेरै परिवर्तनहरू गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । शिक्षा यस्तो एउटा क्षेत्र हो । नेपालका विविध भाषाहरू नै विविध जनजातीय पहिचानका आधारस्तम्भ हुन् । यिनीहरूको संरक्षण हुनुपर्छ । २०४७ सालको संविधानले राज्यका नीति तथा निर्देशक सिद्धान्तहरूमा देशका सबै भाषाहरूको संरक्षण गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ । तर राजनैतिक नेताहरूले यो कुराको अपहेलना गरिरहेका छन् । आदिवासी भाषाहरूको प्रयोग भएमा मात्र तिनीहरूको संरक्षण हुन्छ । विशेष गरेर ती भाषाहरूलाई स्कुलमा अध्ययन गर्ने व्यवस्था गरियो भने मात्र तिनको संरक्षण हुन्छ । नेपाल बहुभाषिक राज्य भएकाले विद्यार्थीहरूलाई अनिवार्य रूपमा नेपाली भाषाबाहेक अर्को एउटा भाषाको पनि अध्ययन गराइनुपर्छ । यसरी दोस्रो भाषाको अध्ययन अनिवार्य गरिएमा भिन्न जनजाति र संस्कृतिका मानिसहरूका बीचमा समझदारी बढाउन सहयोग पुग्छ । जनजातिका समस्या र उनीहरूका तर्कलाई अरु समुदायका मानिसहरूले विशेष गरेर बाहुन-छेत्रीहरूले नवुङ्नुको कारण हिन्दू संसारको संस्कृतिबाहेक अरु नेपाली संस्कृतिहरूका बारेमा उनीहरूलाई ज्ञान नहुनु हो ।

केही वर्षदेखि माओवादीहरूले राजसंस्थामाथि तीव्र विरोध र आक्रोश पोखेका छन् । तर अहिले उनीहरूको सोचाइमा समेत परिवर्तन आएको देखिन्छ । असोज १८ को शाही कदमका कारण पार्टीहरू शक्तिहीन भएकाले यसो भएको हुन सक्छ । मलाई के लाग्छ भने पार्टीहरू राजनैतिक रूपले असफल भएका कारण धेरै मानिसहरू नेपालमा पार्टी कलहबाट मुक्त एक स्थिर संस्था राज्य प्रमुखको रूपमा रहनुपर्छ भन्ने महसुस गरिरहेका छन् । नेपालको प्रजातन्त्र अै शैशवावस्थामा नै छ । जबसम्म राजनैतिक नेताहरूले प्रजातन्त्र भनेको के हो भन्ने कुरा बुझैनन् तबसम्म निर्वाचित राष्ट्राध्यक्षभन्दा संवैधानिक राजा नै ठीक हुने कुरा निर्विवाद छ । तर हालसाल राजाका व्यवहारबाट राजतन्त्रसम्बन्धी संवैधानिक नियमहरूको स्पष्ट व्याख्या हुन आवश्यक छ भन्ने देखिएको छ । संविधानले राजाको कार्यकारी र विधायिकासम्बन्धी भूमिकाको स्पष्ट व्याख्या गरेको छ । यसको थप व्याख्या आवश्यक छैन । तर सोै श्री ५ का बारेमा लेखिएका धाराहरूलाई आंशिक रूपले मात्र थप व्याख्या गर्न सकिन्छ । उदाहरणका लागि धारा २७ (३) ले राजालाई आफ्नो विवेक प्रयोग गरेर आफूले चाहेको काम गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ । यहाँ संविधानको संरक्षणका लागि राजाले के काम गर्न सक्छन् र के काम गर्न सक्तैनन् भन्ने कुरा उल्लेख गरिनुपर्छ । यसका अलावा जनताका चाहना र हितका विषयमा तुरन्तै स्पष्ट व्याख्या गरिनुपर्छ ।

राजाका कार्यहरूका सम्बन्धमा अर्को स्पष्ट व्याख्या गर्नुपर्ने विषय राजा र सेनाबीचको सम्बन्ध हो । राजा र राष्ट्रिय सुरक्षा समिति (धारा ११८ र ११९) का अधिकारका बीचमा विरोधाभास रहेको देखिन्छ । राजा सेनाको औपचारिक सेनाधिपति मात्र हुन् र सेनाले सुरक्षा समितिको निर्णयअनुसार काम गर्नुपर्छ भन्ने कुरा स्पष्ट गर्नुपर्छ । सुरक्षा समितिको अधिकारलाई विस्तृत गरिनुपर्छ । रक्षा मन्त्रालय प्रधानमन्त्रीको मातहतमा चलनुपर्ने व्यवस्थाका कारण वर्तमान संरचनाले काम गर्न नसकेको हो । यसका अतिरिक्त सुरक्षा समितिका सबै निर्णयहरू एक निश्चित समयावधिमा संसदले अनुमोदन गर्नुपर्ने प्रावधान राख्नुपर्छ ।

अन्त्यमा राजगढीको उत्तराधिकारी छोरा मात्र हुने व्यवस्था हटाएमा नेपाल लैड्गिक समानताको एक ज्वलन्त उदाहरण हुने थियो । यस प्रावधानलाई राजा ज्ञानेन्द्रको सहयोग र स्वीकृतिमा मात्र परिवर्तन गर्न सकिन्छ । राजा नेपालको भविष्यका लागि नमुना भूमिका निर्वाह गर्न चाहन्छन् भने उनले यो कुरा सोच्नु आवश्यक छ ।

२०४७ सालको संविधानअन्तर्गत व्यवस्था भएको शक्ति पृथकीकरण र दुई सदनीय संसद् कायम राख्नुपर्छ तर विगत १२ वर्षको प्रजातान्त्रिक शासनव्यवस्थामा पार्टीका नेताहरू र राजाबाट भएको हस्तक्षेपले यी संस्थाहरूको दुरुपयोग भएको प्रमाणित भएको छ । भविष्यमा यस्तो दुरुपयोग हुन नदिन नेपाललाई केही बलिया नियमहरूको आवश्यकता छ । संविधानका केही धाराहरूलाई विभिन्न क्रिसमले व्याख्या गर्न सकिन्छ । धारा ५३ (४) लाई यसरी नै गलत अर्थ लगाएर दुरुपयोग गरिएको छ । यो धारालाई स्पष्ट गर्नुपर्छ । यो धाराको प्रयोगको सन्दर्भलाई लिएर सर्वोच्च अदालतले विरोधाभासपूर्ण निर्णय दिएकाले यसको निन्दा गर्नेपर्छ ।

नेपालका सबै समुदायको वास्तविक प्रतिनिधित्व गराउनका लागि संविधानमा धेरै परिवर्तन गर्नुपर्छ । राजनैतिक पार्टीको संरचना, सङ्गठन र काम गर्ने तौरतरिका सम्बन्धमा स्पष्ट र प्रतिबन्धात्मक कानूनको व्यवस्था गरेर यस्ता परिवर्तनहरू सुरु गर्नुपर्छ । सबै राजनैतिक पार्टीहरूमा प्रजातान्त्रिक संरचनाको अभाव छ । पार्टीहरूले लिङ्ग, जनजाति, उत्पत्तिस्थल र सांस्कृतिक पृष्ठभूमि आदिका आधारमा भेदभाव कायम राखेका छन् । यस्ता पार्टीहरू समाजका सबै वर्गका जनताका लागि खुला हुन सकेका छैनन् । पार्टीहरू परम्परागत नेतावर्गको हतियार भइरहेसम्म तिनीहरू प्रजातान्त्रिक राज्यव्यवस्थाका वाहक हुन सक्दैनन् । पार्टीका परम्परागत नेताहरूले स्वेच्छापूर्वक पार्टीमा आन्तरिक सुधारका कार्यहरू थालेका छैनन् । यसले निर्वाचन प्रक्रियामा भाग लिन चाहने

पार्टीहरूका लागि स्पष्ट संवैधानिक र कानुनी प्रावधानहरू हुनुपर्छ भन्ने देखाएको छ ।

वर्तमान प्रणालीअनुसार प्रतिनिधिसभाको गठन निर्वाचन क्षेत्रबाट सबैबन्दा बढी मत ल्याउने सदस्यहरूद्वारा हुन्छ । यो वेलायतको वेस्टमिनिस्टर प्रणालीअनुरूपको व्यवस्था हो । बहुमतका आधारमा निर्वाचित सदस्यहरू कुनै ऐउटा मतदान क्षेत्रको मात्र प्रतिनिधित्व गर्न पाउँछन् । यस प्रणालीले समाजका सबै वर्गलाई समावेश गराउन सक्छैन । पार्टीका उम्मेदवारको छनोटमा केन्द्रीय नेताहरूको बोलावाला हुनु यो प्रणालीको अर्को समस्या हो । पार्टीको नेतृत्व जस्तो छ त्यसका उम्मेदवार पनि त्यस्तै हुन्छन् । महिलाहरूलाई सकेसम्म उम्मेदवार बनाइदैन । उम्मेदवारहरूमा बाहुनहरूको बाहुन्यता हुन्छ । जनजातिहरूको न्यून प्रतिनिधित्व हुन्छ र दलितहरूको प्रतिनिधित्व हुन्दैन । यो प्रणालीमा सुधार गरिनुपर्छ । कानुनी दबावविना राजनैतिक नेताहरूको सोचाइमा परिवर्तन नआउने भएकाले संवैधानिक र कानुनी प्रावधानहरू सिर्जना गरेर पार्टीमा परिवर्तन ल्याउन नेताहरूलाई दबाव दिनुपर्छ ।

राष्ट्रिय सभामा सबै समुदायको सहभागिता हुनुपर्छ । २०४७ सालमा संविधान लागू भएदेखि नै जनजाति समूहहरूले राष्ट्रिय सभा एकथरीको कब्जामा रहेको आरोप लगाएका छन् । विकेन्द्रीकरण भएमा मात्र सबैथरीको समान सहभागिता हुन सक्छ । वर्तमान राष्ट्रिय सभाको संरचनालाई हेर्दा यसमा सबैको समान सहभागिता नभएको देखिन्छ । त्यसैले राष्ट्रिय सभालाई जनजातीय वा क्षेत्रीय सभामा परिणत गर्नुपर्छ । वर्तमान प्रणालीले परम्परागत सम्भ्रान्त वर्गलाई नै बलियो बनाउने भएकाले यो प्रणाली अर्थहीन छ ।

२०४७ सालको संविधानले राज्यका निर्देशक सिद्धान्तहरूको स्पष्ट परिभाषा गरेको छ । २०५२ सालमा माओवादीले राखेका मागहरू र राज्यका निर्देशक सिद्धान्तका बीचमा त्यति धेरै भिन्नता देखिदैन । यसबाट नेताहरू राज्यका निर्देशक सिद्धान्त कार्यान्वयन गर्न अक्षम रहेको पुष्टि हुन्छ । राजनैतिक नेताहरूको यही असफलतालाई हतियारका रूपमा प्रयोग गर्दै माओवादीहरू आफ्नो हिंसात्मक आन्दोलनप्रति जनताको सहानुभूति प्राप्त गर्न सफल भएका हुन् ।

अन्त्यमा, म नेपालमा मानवअधिकारको अवस्था कमजोर भएको कुरा उल्लेख गर्न चाहन्छु । संविधानको खण्ड ३ मा आधारभूत मानवअधिकारका बारेमा व्याख्या गरिएको छ । तर पनि ऐनकानुन र राजनीतिमा रहेका कमीकमजोरीले मानवअधिकारको व्यापक उल्लङ्घन भइरहेको छ । धेरै ऐनकानुनहरू संविधानको सिद्धान्तविपरीत छन् । धारा १३१ अनुसार संविधान लागू भएको एक वर्षभित्रमा संविधानसँग बालिने ऐनकानुनहरू या त संसोधन गरिनुपर्योग्य या

खारेज गरिनुपर्यो । तर यी कानुनहरू अँके कार्यान्वयन भइरहेका छन् ।

हाल बल प्रयोग गरिरहेका माओवादी र सुरक्षाफौज दुवैले मानवअधिकारको हनन गरिरहेका छन् । दुवै पक्षले अन्तर्राष्ट्रिय घोषणापत्रमा उल्लेख भएका र नेपालको संविधानको भाग ३ मा व्यवस्था भएका मानवअधिकारहरूको उल्लङ्घन गरिरहेका छन् । यी सबै घटनाहरूले प्रजातन्त्र र मानवअधिकारका बारेमा अँके धेरै कुरा सिक्न बाँकी नै छ भन्ने देखाउँछन् ।

समावेशी प्रजातन्त्रका सम्भावित मोडल र प्रक्रिया

कृष्णबहादुर भट्टचन

परिचय

कुनै व्यवस्था प्रजातान्त्रिक भएको दाबी गर्दैमा प्रजातान्त्रिक ठहरैन्। कसैले प्रजातन्त्रवादी हुँ भन्दैमा ऊ प्रजातान्त्रिक हुँदैन। नेपालका सन्दर्भमा पनि पञ्चायती र बहुदलीय व्यवस्था दुवैले प्रजातन्त्रवादी भएको दाबी गरे तापनि व्यवहारमा यी दुवै प्रणालीले शासनमा सैबलाई समावेश गराएको थिएन। सुनलाई कसी लगाएँ प्रजातान्त्रिक प्रणालीअनुसार परीक्षण गर्ने हो भने नेपालमा कहिन्यै पनि प्रजातन्त्र रहेको कसैले देख्दैन। २०१५ देखि २०१७ साल र २०४७ देखि २०५८ सालताका देखिएको प्रजातन्त्र पनि उपेक्षामुखी प्रजातन्त्र हो। २०५८ असोज १८ देखि राजाले प्रत्यक्ष शासन चलाएको हुँदा अहिले प्रजातन्त्र छैन।

नेपालमा सम्मिलनमुखी प्रजातन्त्र र त्यसलाई प्राप्त गर्ने प्रक्रियाको यो प्रारूप पत्तार गर्दा मैले उपेक्षित जातजाति, भाषा, धर्म, संस्कृति र क्षेत्रका मानिसहरू, तिनका नेता, कार्यकर्ता, बुद्धिजीवीसँगको कुराकानी, उनीहरूले विभिन्न सञ्चार-माध्यममार्फत व्यक्त गरेका विचारहरू र अरु देशका अनुभवलाई आधारमा मानेको छु।

प्रजातन्त्रका लागि गरिएका सङ्घर्षहरूका ध्येय निम्नबमोजिम हुन्छन् :

१. राज्यले गर्ने निर्णयमा जनताको नियन्त्रणलाई अङ्ग प्रभावकारी र बाध्यात्मक बनाउने,
२. निर्णय प्रक्रिया र त्यसका फाइदाहरूउपर सम्भान्त वर्गको एकाधिकार हटाउने,
३. सबै नागरिकको समान हक कायम गर्न लिङ्ग, जातीयता, धर्म, भाषा, वर्ग र सम्पत्तिसम्बन्धी असमानता हटाउने ।

प्रजातन्त्र यिनै तीनओटा वस्तुको सार हो ।

समावेशी प्रजातन्त्र

समावेशी प्रजातन्त्रसम्बन्धी वादविवाद नयाँ हो । ताकिस फोटोफोलोसले शक्तिको केन्द्रीकरण प्रजातन्त्रसँग बाझिने कुरा हो भनेका छन् । ताकिसका अनुसार समावेशी प्रजातन्त्र नयाँ अवधारणा हो । राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक र पर्यावरणीय सबै क्षेत्रमा प्रजातन्त्र हुनुपर्छ ।

नेपालका सन्दर्भमा गोलमेच सम्मेलन, आत्मनिर्णय गर्ने अधिकार, जनमतसङ्ग्रह र संविधानसभाको प्रक्रियामार्फत सरकारी सङ्घीय संरचनाअन्तर्गत विशिष्ट उपायहरू अबलम्बन गरी समस्त जाति/जनजाति, लिङ्ग, भाषाभाषी, धर्म, संस्कृति तथा क्षेत्रीय समूहहरूको जातीय समानुपातिक प्रतिनिधित्वका आधारमा शक्ति र अधिकारको साझेदारी गर्नु नै समावेशी प्रजातन्त्र हो ।

वर्तमान र विगतमा भएका गलती

राजनैतिक प्रणाली जेजस्तो भए तापनि नेपालको सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनैतिक क्षेत्रमा ब्राह्मणवाद हावी छ । ब्राह्मणवाद भनेको एक जाति (बाहुन-छेत्री), एक धर्म (हिन्दू), एक भाषा (खस-नेपाली), एक संस्कृति (हिन्दू), एक क्षेत्र (काठमाडौं उपत्यका) र एक लिङ्ग (पुरुष) ले अन्य जनजाति/जातजाति, धर्म, भाषा, संस्कृति, क्षेत्र र लिङ्गलाई दमन गर्ने सिद्धान्त, नीति र व्यवहार हो ।

यसका लागि विगतमा निम्न नीति अपनाइएका थिए :

१. पृथ्वीनारायण शाहले नेपाललाई असली हिन्दूस्थान (हिन्दू राष्ट्र) बनाउने नीति लिएका थिए ।
२. सन् १८५४ को मुलुकी ऐनले चार जातमा बाँडेर आदिवासी जनजातिलाई मतवाली (जाँडरकसी खाने जाति) भनी तेस्रो वर्गमा राखी विभाजनको रेखा कोन्यो ।
३. पञ्चायतकालमा एकै जात बाहुन-छेत्री, एकै धर्म हिन्दू एकै संस्कृति हिन्दू, एकै भाषा खस-नेपाली, एकै भेष दौरासुरुवाल र साडीको अभियान चलाइयो ।
४. नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले नेपाललाई हिन्दू राष्ट्र र खस-नेपालीलाई सरकारी भाषाका रूपमा घोषणा गन्यो । जिल्ला विकास समिति, नगरपालिका र गाउँ विकास समितिजस्ता स्थानीय निकायमा मातृभाषालाई थप सरकारी भाषाका रूपमा प्रयोग गर्न नपाउने गरी सर्वोच्च अदालतले बन्देज लगायो ।

बाहुनवादले गर्ने शोषण

जाति/जनजातीयता, भाषा, धर्म, संस्कृति, लिङ्ग र क्षेत्र बाहुनवादले खेल्ने प्रमुख थलो हुन्। बाहुनवादले विभिन्न तरिकाले आदिवासी जनजाति, दलित, गैरहिन्दू, मधेसी, महिला र नेपालीबाहेकका मातृभाषा बोल्ने वर्गको दमन र शोषण गरेको छ। अरूलाई शासनसत्ताबाट हटक गरिएको छ।

उपेक्षित समूह/समुदायका प्रमुख मागहरू

आदिवासी जनजातिहरूले नेपाललाई धर्मनिरपेक्ष राज्य घोषित गरिनुपर्ने, सबै भाषाले समान अधिकार पाउनुपर्ने, आत्मनिर्णय गर्ने पाउनुपर्ने अथवा जातीय स्वायत्तता वा समानुपातिक प्रतिनिधित्व वा जातीयता, भाषा र क्षेत्रका आधारमा सङ्घीय शासन, जमिन, पानी, वन र चरनमाथिको अधिकार, विगतमा भएका भेदभाव हटाउनका लागि सकारात्मक विभेद, माथिल्लो सदनलाई जातीय सभामा परिणत गर्नुपर्ने जस्ता माग उठाएका छन्।

दलितले जातका आधारमा हुने विभेद अन्त्य हुनुपर्ने, छुवाछूत गर्नेहरूविरुद्ध कडा कारबाही गर्नुपर्ने, धर्मनिरपेक्ष राज्य, शिक्षा, राजनीतिक नियुक्ति, रोजगारीजस्ता क्षेत्रमा भएका विगतका विभेद हटाउन आरक्षणजस्ता सकारात्मक विभेद अपनाउनुपर्ने र जनगणनामा सही तथ्याङ्क लिनुपर्ने जस्ता माग गरेका छन्।

खस-नेपालीबाहेक अरू मातृभाषा बोल्नेहरूले मातृभाषा, अर्को कुनै भाषा र अन्तर्राष्ट्रिय भाषा गरी तीन भाषा नीति अपनाउनुपर्ने, सरकारी कार्यालय, शैक्षिक संस्था, आमसञ्चारमाध्यम र स्थानीय निकायमा ती भाषाहरूको निर्बाध प्रयोग गर्नुपर्ने, राष्ट्रिय भाषा नीति सुकाउ आयोगका सुकाउहरूको कार्यान्वयन गर्नुपर्ने, मातृभाषा बोल्नेहरूको राष्ट्रिय घोषणा २००९ को कार्यान्वयन गर्नुपर्ने र जनगणनामा सही तथ्याङ्क सङ्कलन गरिनुपर्ने जस्ता माग गरेका छन्।

गैरहिन्दूहरूले नेपाललाई धर्मनिरपेक्ष बनाइनुपर्ने, सबैधानिक र गैरहिन्दूहरूमाथिका कानुनी असमानता हटाइनुपर्ने, आरक्षणको व्यवस्था गर्नुपर्ने जस्ता माग गरेका छन् भने मधेसी समुदायले नागरिकताको प्रमाणपत्र नपाएका मधेसीहरूलाई नागरिकताको प्रमाणपत्र दिनुपर्ने, क्षेत्रीयताका आधारमा सङ्घीय शासनको व्यवस्था हुनुपर्ने, शाही नेपाली सेनामा मधेसीहरूले भर्ती पाउनुपर्ने, भाषागत समानता हुनुपर्ने जस्ता माग उठाएका छन्।

महिलाहरूले लैडीगिक समानता, पैतृक सम्पत्तिमाथि पुरुषसरह अधिकार, आरक्षण, नीतिनिर्माणका तहमा उनीहरूको प्रतिनिधित्व हुनुपर्ने र महिलाविरुद्धका हिंसा अन्त्य गर्नुपर्ने जस्ता माग गरेका छन्। उनीहरूले उठाएका यी सबाललाई कसरी समाधान गर्ने भन्ने विषयमा सोच्नु आवश्यक छ।

यस्तो द्वन्द्व व्यवस्थापनका लागि विज्ञहरूले विभाजन, जनजातीय प्रजातन्त्र, मेलमिलापवादी प्रजातन्त्र र उदारवादी प्रजातन्त्रजस्ता चारओटा रणनीतिहरू प्रस्तुत गरेका छन् । यी चार रणनीतिहरूमध्ये जनजातीय प्रजातन्त्र र मेलमिलापवादी प्रजातन्त्र समावेशी प्रजातन्त्रसँग मेल खान्छन् ।

समावेशी प्रजातन्त्रको अपेक्षित प्रारूप

कुनै नयाँ संविधान प्रभावशाली बन्न तीन समूहहरूको आकाङ्क्षा पूरा गर्नुपर्छ :

१. सङ्गठित समूहको आकाङ्क्षा : अधिकांश तिरस्कृत समूहहरू महिला, दलित, मध्यसी, आदिवासी जनजातिहरू, राष्ट्रिय भाषा बोल्नेहरू र गैरहिन्दूहरू विभिन्न प्रकारले सङ्गठित भएका छन् । सामाजिक आन्दोलनमा लागेका यी समूहहरू आमूल परिवर्तनका लागि सङ्गठित छन् । अग्रपङ्किमा रहेका समूहहरूको माग तथा लक्ष्य समान छन् तर लक्ष्य प्राप्ति गर्ने साधनमा भिन्नता देखिन्छ ।
२. जन साधारणको आकाङ्क्षा : आम नेपालीहरूको चाहना गाँस, बास, कपास, रोजगारी, र स्वास्थ्यप्रतिको सुरक्षा रहेको छ । तर उनीहरू आफ्नो आवाज अरूसमझ पुऱ्याउन न त आमसञ्चारका माध्यम प्रयोग गर्न सक्छन् न त सङ्गठित नै छन् ।
३. अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको पालनाप्रति चासो राख्ने अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको मानवअधिकारसम्बन्धी आकाङ्क्षा : नेपालले विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिमा आफ्नो सहमति जनाएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले पनि नेपालले इमानदारीतापूर्वक पालना गर्नुपर्छ भन्ने अपेक्षा राखेको देखिन्छ ।

तिरस्कृत समूह/समुदायहरूलाई समावेश गर्न संरचनात्मक तत्वहरू र प्रक्रिया सम्बन्धित तत्वहरू चाहिन्छन् । सङ्घीय शासनप्रणाली, स्वायत्तताभित्र जनजातीय भाषिक तथा क्षेत्रीय स्वायत्तता र उपस्वायत्तता, समानुपातिक प्रतिनिधित्व, र विशेष उपायहरू र सकारात्मक भेद संरचनात्मक तत्वहरू हुन् ।

प्रक्रियासम्बन्धी तत्वहरूमा गोलमेच सम्मेलन, आत्मनिर्णयको अधिकार, जनमतसङ्ग्रह, र संविधानसभा पर्दछन् ।

संरचनात्मक तत्वहरू

(क) सङ्घीय शासनप्रणाली : सङ्घीय शासनप्रणाली यस्तो प्रणाली हो जसअन्तर्गत शक्ति समस्त क्षेत्रमा बराबरी हिसाबले हस्तान्तरण गरिन्छ, प्रत्येक

क्षेत्रले केन्द्रीय सरकारसँग समान सम्बन्ध कायम राख्छ ।

नेपाल भौगोलिक दृष्टिले सानो भए पनि सामाजिक सांस्कृतिक विविधताका दृष्टिकोणले बहुत छ । यस आधारमा सङ्घीय शासन नेपालका लागि सार्थकसिद्ध हुन्छ ।

(ख) स्वायत्तता : नेपालका लागि स्वायत्तताको अवधारणा नैलो होइन । सन् १९६६ मा नेपालको भूभाग एकीकरण हुनुअगावै नेपालमा जनजातीय स्वायत्तता र सङ्घीय शासनप्रणाली विद्यमान थियो । विभिन्न विद्वानहरूले स्वायत्त क्षेत्र प्रस्तावित गरेका छन् । तर यी प्रस्तावित क्षेत्रहरूले जनजातीयता, धर्म, भाषा र क्षेत्रका आधारमा हुने द्वन्द्वहरूलाई रोक्न सक्दैनन् । त्यसैले यस्ता क्षेत्र निर्धारण गर्दा स्वायत्त क्षेत्रअन्तर्गत उपस्वायत्त क्षेत्रको पनि प्रावधान राख्नुपर्छ । त्यसका लागि जनजातीयता, भाषा र क्षेत्रजस्ता तीनओटा तत्त्वलाई आधार मान्नुपर्छ ।

यी स्वायत्त क्षेत्रलाई भूमिसम्बन्धी अधिकार, प्राकृतिक सम्पदामाथि नियन्त्रणको अधिकार, कार्यकारी, व्यवस्थापकीय र न्यायिक अड्गाको गठन गर्ने अधिकार र भाषा प्रयोगको अधिकार दिइनुपर्छ । स्वायत्त क्षेत्र र उपस्वायत्त क्षेत्रमा बोलिने सबै भाषालाई शैक्षिक संस्था, संचारमाध्यममा माध्यम भाषाका रूपमा प्रयोग गर्न दिनुपर्छ । सरकारी कामकाजको भाषा छान्ने अधिकार जनतालाई दिनुपर्छ अरुले थोप्नु हुँदैन ।

(ग) समानुपातिक प्रतिनिधित्व : समानुपातिक प्रतिनिधित्व शक्तिको बाँडफाँडको एउटा राम्रो उपाय हो । सम्पूर्ण सरकारी कार्यालयमा लिङ्ग, जाति/जनजातीयता, क्षेत्र, भाषा, धर्म र राजनैतिक दलका आधारमा सबैको समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुनुपर्छ ।

(घ) विशेष उपायहरू : यी माथिका सबै उपायहरू अपनाउँदा पनि ठूला/साना समूहले पूर्ण न्याय नपाउन सक्छन् । त्यसैले त्यस्ता समूहलाई तालिम दिएर प्रतिस्पर्धाका लागि अरुसरह योग्य बनाउने र उनीहरू आफैभित्र मात्र प्रतिस्पर्धा गराउनेजस्ता उपाय अपनाउन सकिन्छ ।

प्रक्रियासम्बन्धी तत्त्वहरू :

(क) गोलमेच सम्मेलन : नेपालमा सम्पूर्ण सङ्गठित समूह र शासकवर्गहरू एकअर्काका आकाङ्क्षा तथा अभिसूचि थाहा पाउन गोलमेच सम्मेलनमा कहिल्यै बसेका छैनन् । राजनैतिक दल, महिला सङ्गठन, दलित, मधेसी, स्थानीय बासिन्दा र नागरिक समाजका अन्य सङ्गठन, मानवअधिकार सङ्गठनसमेत समावेश भएका विविध सङ्गठित समूहहरूले एकआपसमा आकाङ्क्षा बुझनुका

साथै हातेमालो गरेको देखिदैन । गोलमेच सम्मेलनले यस्तो अवसर प्रदान गर्दछ । यस्तो गोलमेच सम्मेलन स्थानीय/सामुदायिक, क्षेत्रीय र राष्ट्रिय तहमा गरिनुपर्छ ।

(ख) आत्मनिर्णयको अधिकार : जनजातीयता, भाषा, क्षेत्रका आधारमा स्वायत्तता र उपस्वायत्तता प्रदान गर्नु महत्वपूर्ण पक्ष हो ।

(ग) संविधानसभा : अहिले राजनीतिक दलहरू मूलप्रवाहबाट पाखा लगाइएका छन् । प्रतिनिधिसभाको पुनर्स्थापना हुने सम्भावना छैन । यस्तो अवस्थामा वर्तमान संविधानमा संशोधन गर्ने वैधानिक उपाय छैन । अवैधानिक तरिकाले गरिएको संशोधन कसैलाई पनि पाच्य हुँदैन । हामीले संविधान संशोधन गर्ने अरु कम खर्चिला र छिटाछिरिता उपायहरू गुमाइसकेका छौं । यस्तो अवस्थामा संविधानसभा नै समस्या समाधानको एकमात्र उपाय हो । संविधानसभामार्फत वर्तमान सड्कटको निकासको यो अवसर गुमाउनु ठूलो भूल हुनेछ ।

संविधानसभाका प्रतिनिधिहरू छुनोट गर्दा मनोनयन वा व्यक्तिको जथाभावी छुनोट गर्ने प्रक्रिया हटाउनुपर्छ । यसमा विभिन्न जाति, जनजाति, भाषा, धर्म, लिङ्ग, क्षेत्रीय समूह, नागरिक समाज र राजनीतिक दलहरूको प्रतिनिधित्व हुनुपर्छ । संविधानसभाका सदस्यहरूले देशका विभिन्न भागमा छलफल कार्यक्रमको आयोजना गरेर त्यहाँका मानिसको भावना बुझुपर्छ । संविधानसभाले दुईतिहाई बहुमतले संविधानको मस्योदामा स्वीकृति जनाउनुपर्छ जसलाई जनमतसङ्ग्रहका माध्यमबाट नेपाली जनताले अनुमोदन गर्नुपर्छ ।

संविधानसभामा सर्त राखिनु हुँदैन । जनमतसङ्ग्रहको जस्तोसुकै नतिजा आए पनि त्यसलाई सबैले स्वीकार्नुपर्छ । जनमतसङ्ग्रहमा पराजित हुनेलाई आफ्ना विचार शान्तिपूर्ण तवरले जनतासमक्ष राख्ने अधिकार दिनुपर्छ ।

(घ) जनमतसङ्ग्रह : जनमतसङ्ग्रह खर्चिलो कुरा हो । तर जतिसुकै खर्चिलो भए पनि जनमतसङ्ग्रह गर्नुपर्छ किनभने यसले जनतालाई शासनमा सामेल गराउने, सामाजिक सद्भाव बढाउने र हिंसा र प्रतिहिंसालाई रोक्नेजस्ता फाइदाजनक परिणाम ल्याउँछ । विभिन्न खालका विषयलाई विभिन्न तहमा जनमतसङ्ग्रह गराउन सकिन्छ । राष्ट्रिय स्तरका विषयलाई राष्ट्रिय तहमा, सङ्घीय/क्षेत्रीय स्तरका विषयलाई सङ्घीय/क्षेत्रीय तहमा र स्थानीय विषयलाई स्थानीय तहमा जनमतसङ्ग्रह गरिनुपर्छ ।

निष्कर्ष

समावेशी प्रजातन्त्रको अपेक्षित प्रारूप र प्रक्रियाले साम्प्रदायिक हिंसा र राष्ट्रिय विखण्डन गराउदैन । यसले बहु ज्यादै विविधतायुक्त समाजमा विभिन्न संस्कृति,

जातजाति, भाषा र धर्मबीच न्यूनतम एकता कायम राखी निकट भविष्यमा देखापर्न सक्ने दुर्भाग्य टार्छ । समावेशी प्रजातन्त्रभन्दा अरु कुनै पनि राजनीतिक प्रणालीले नेपालमा जाति/जनजातीय, भाषिक, धार्मिक र क्षेत्रीय विद्रोहलाई जन्माउँछ ।

समावेशी प्रजातन्त्रका लागि राजनैतिक संस्थाहरू

महेन्द्र लावती

समस्या : विभेदकारी राजनैतिक संरचनाहरू

प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनापछिका अनुभवले नेपालका प्रजातान्त्रिक संरचनाहरू सामाजिक तथा सांस्कृतिक समुदायहरूलाई राज्यव्यवस्थामा समावेश गर्न असफल भएको देखाएको छ । २०४६ सालपछि प्रतिनिधिसभा, मन्त्रिपरिषद्, निजामती तथा न्यायिक सेवामा उपेक्षित समुदायको पहिलाभन्दा बढी उपेक्षा भएको पाइएको छ । विभिन्न अध्ययनहरूका अनुसार यसका लागि राजनैतिक संरचनाहरू जिम्मेवार छन् ।

विद्वान् र समान अधिकारका लागि आन्दोलनरत मानिसहरूका अनुसार उपेक्षित सामाजिक सांस्कृतिक समुदायलाई राज्यव्यवस्थामा समावेश गर्नका लागि सङ्घीय शासनपद्धति, समानुपातिक निर्वाचनप्रणाली, अल्पसङ्ख्यकहरूको अधिकारको संवैधानिक सुरक्षा तथा आरक्षण अपरिहार्य छन् ।

यस कार्यपत्रमा म मेरो बहस औपचारिक राजनैतिक संरचना तथा संवैधानिक व्यवस्थाहरूमा मात्र सीमित गर्नेछु । मेरा तर्कहरू मुख्यतया महिला, आदिवासी, जनजाति, दलित, मध्येसी, बौद्धमार्गी, मुसलमान, किराँत तथा अन्य धर्मावलम्बीहरूप्रति गरिएको भेदभावमा केन्द्रित गर्नेछु । मैते यस कार्यपत्रमा पहाडे हिन्दू सम्भान्त पुरुष (पहिसंपु) हरूलाई हैकमवादी समूहका रूपमा लिएको छु ।

समावेशी प्रजातन्त्र

समावेशी प्रजातन्त्रको अवधारणा दुईओटा कुरामा आधारित छ । पहिलो, बहुसांस्कृतिक देशहरूमा सामाजिक तथा सांस्कृतिक समुदायलाई कुनै पनि विषयमा गरिने फैसलामा समोवश गरिनुपर्दछ । प्रजातान्त्रिक सिद्धान्तअनुसार कुनै व्यक्ति वा समूहको प्रतिनिधित्वविनाको फैसला अमान्य हुन्छ । दोस्रो, सार्वजनिक नीतिहरू पनि सबैलाई समेट्ने खालको हुनुपर्दछ । हरेक समूहका व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व गराउनेबित्तिकै नीतिहरू समावेशी नहुन पनि सक्छन् ।

निर्णय गर्ने प्रक्रियामा समावेश गराइनु प्रजातन्त्रका लागि एउटा आवश्यक सर्त हो पर्याप्त सर्तचाहिँ होइन । त्यसैले सार्वजनिक नीतिहरू पनि सबैलाई समेट्ने प्रकारको हुनुपर्दछ ।

भेदभावका क्षेत्रहरू

विभिन्न समुदायका बहुसङ्ख्यक नेपालीहरू प्रशासन, शिक्षा, सञ्चारमाध्यम, नागरिक समाज, सुरक्षाबल, राजनैतिक दल, मानवअधिकार, व्यापार, उद्योग, निजी क्षेत्र इत्यादिमा उपेक्षित छन् । उत्पीडित सामाजिक तथा सांस्कृतिक समूहले गरिबी, अशिक्षा, अत्यधिक बालमृत्युदर, कम औसत आयुजस्ता समस्या भोगनुपरेको छ । उनीहरू आधारभूत सेवाहरूबाट वञ्चित छन् ।

यस्तो भेदभावलाई मुख्यतया दुई प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ । पहिलो, साधनस्रोतको पहुँचका आधारमा । दोस्रो, सांस्कृतिक आधारमा । जबसम्म सांस्कृतिक क्षेत्रमा भेदभाव रहन्छ तबसम्म अन्य क्षेत्रको भेदभाव पनि हट्न सक्दैन ।

वर्तमान प्रजातान्त्रिक राजनैतिक संरचनाले सबैलाई समेट्न किन सक्दैनन् ?
यसका दुईओटा कारणहरू छन् । पहिलो अहिलेका राजनैतिक संरचनाहरू फगत छिनो बहुमतलाई आधार लिन्छन् । बहुमतले शासन गर्ने व्यवस्था सैद्धान्तिक धरातलमा आकर्षक देखिए तापनि बहुसांस्कृतिक समाजमा यो असफल भएको पाइन्छ । यसो हुनमा दुईओटा कारणहरू जिम्मेवार छन् । प्रथमतः बहुसांस्कृतिक समाजका सांस्कृतिक विविधतालाई बहुमतवादी संरचनाहरूले समेट्न सक्दैनन् । दोस्रो, हाम्रा राजनैतिक संरचनाहरू हैकमवादी मूल्य र मान्यताले सञ्चालित छन् । यसका साथै बहुमतवादी संरचनाहरूले अल्पसङ्ख्यक समूहको हितलाई विरलै मात्र संरक्षण गर्दछन् । यसरी हेर्दा नेपालमा राज्यका संयन्त्रमा पहाडे हिन्दू सम्भान्त पुरुष (पहिसंपु) हावी भएको देखिन्छ ।

दोस्रो, हालको प्रजातन्त्रमा विभिन्न सामाजिक सांस्कृतिक तथा लैडिगिक समूहहरू नअटाउनुमा २०४७ सालको संविधान पनि जिम्मेवार छ । यो जातिभेदवादी (racist) संविधान हो । यो संविधानलाई जातिभेदवादी किन भनेको भने यसले एक भाषा, एक धर्म तथा एक संस्कृतिको वकालत तथा हैकम कायम गरेको छ । यसले अरू सांस्कृतिक समूहको प्रवर्द्धनमा बाधा पुऱ्याएको छ । भारत, जर्मनी, बेल्जियम, फिनल्यान्ड, डेनमार्क, इटाली, कोस्टारिका, लक्जमर्ग, द नेदरल्यान्डस, स्वीडेन, स्वीट्जरल्यान्ड तथा भेनेजुएता आदिजस्ता देशहरूमा मुस्लिम लिंग र क्रिस्चियन पार्टी खोल्न पाइने भए पनि नेपालको संविधानले धर्मका आधारमा दल खोल्न प्रतिबन्ध लगाएको छ । संविधानको धारा १२

उपधारा २ को १, ३ र ४ अनि धारा ११३ को उपधारा २ ले व्यक्तिको मौलिक अधिकारमा नियन्त्रण लगाएको छ। राज्यलाई संविधानले नै हिन्दू अधिराज्य भन्नु नै आधारभूत रूपमा जातीय विभेद गर्नु हो।

यो संविधानले लैडीगिक विभेदलाई पनि प्रश्रय दिएको छ। यसले पुरुष र महिलालाई समान व्यवहार गरेको छैन। नागरिकता, सम्पत्तिमाथिको अधिकार, दण्ड, विधान, विवाह, सम्बन्धविच्छेद इत्यादिमा संविधानले महिलालाई विभेद गरेको छ।

हिन्दू धर्म तथा पितृसत्तात्मक नियम र पद्धतिले चलेको देश र यसका संयन्त्रले गैरहिन्दू तथा महिलाको हित संरक्षण गर्न सक्दैनन्। देशलाई हिन्दू अधिराज्य मानुन्जेल पाखा लगाइएका समूहले जहिले पनि असमान व्यवहार पाउँछन्, उनीहरू तिरस्कृत रहन्छन्।

समावेशी नीति किन ?

१. समानता तथा न्यायका लागि

प्रजातान्त्रिक सिद्धान्तअनुसार कुनै पनि निर्णय प्रक्रियामा प्रभावित समूहको प्रतिनिधित्व हुनु जरूरी हुन्छ। त्यसो भएन भने त्यस निर्णयबाट प्रभावित समूहको चाहना, आवश्यकता र आकाङ्क्षाहरूले समान रूपमा महत्त्व पाउँदैनन्। यस्तो अवस्थाले अन्याय र असमानता सिर्जना गर्दछ। उदाहरणका लागि, २०४७ सालको संविधान सुधार सुझाव आयोगमा अल्पसङ्ख्यक समूहको प्रतिनिधित्व नभएकाले संविधानका कठिपय धाराहरू उनीहरूप्रति भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्ने खालका छन्।

२. प्रजातन्त्रको जगलाई दरिलो बनाउन

समाजका ठूलो समूहलाई प्रजातन्त्रका अवसरहरूबाट वञ्चित गरिएमा प्रजातन्त्र मजबुत हुन सक्दैन। प्रजातन्त्रप्रति उनीहरूको वैमनस्यता बढ्छ। समाजिक र सांस्कृतिक रूपमा उत्पीडित ठूलो समुदाय माओवादी विद्रोहमा लाग्नुको यो ऐउटा प्रमुख कारण हो।

३. हिंसात्मक जातीय द्वन्द्व रोक्न

लगातारको तिरस्कारले हिंसात्मक द्वन्द्व भड्काउन सक्छ विशेष गरी बहुसांस्कृतिक खुला समाजमा जहाँ आफ्ना गुनासाहरू स्पष्टसँग व्यक्त गर्न सकिन्छ। स्रोत र साधनको उपभोगमा कुनै व्यक्ति वा समुदायको प्रभुत्व रहँदा विद्रोह हिंसात्मक

हुन सक्छ। नेपाली समाजमा यो सम्भावना प्रबल छ। सामाजिक तथा सांस्कृतिक रूपमा उत्पीडित समुदायहरू आदिवासी, जनजाति, मधेसी, दलित तथा मुसलमानहरू साधनस्रोतसम्मको पहुँचका आधारमा धेरै पछाडि छन्। २०४६ सालपछि भएका छिटफुट हिंसात्मक जातीय विद्रोहको कारण राजनैतिक तिरस्कार नै हो। यसरी सामाजिक तथा सांस्कृतिक रूपमा उत्पीडित समुदायहरूले माओवादी विद्रोहले आफ्ना समस्या समाधान गर्दै भन्ने आशा गरेका छन् र विद्रोहप्रति शुकाव पनि राखेका छन्। माओवादी विद्रोह सम्झौतामा टुड्गिए पनि उनीहरूको समस्यालाई ध्यान नदिने हो भने सो समूह पुनः हिंसात्मक विद्रोहमा उत्रिने सम्भावना छ। नेपालमा हिंसाको संस्कार सुरु भइसकेको हुनाले असन्तुष्ट समुदायलाई हिंसामा उत्रन त्यति गाहो हुँदैन।

४. देशको खण्डीकरण रोक्न

देशलाई एकताबद्ध राख्न विभिन्न समुदायहरूलाई समेट्न जरुरी हुन्छ। बन्द समाजमा उत्पीडन भए पनि वाक् स्वतन्त्रता तथा जागरूक क्रियाशीलतामा प्रतिबन्ध लगाइनाले देशको एकतामा आँच नआउन सक्छ। तर खुला समाजमा यस्तो सम्भावनालाई नकार्न सकिन्दैन। यस्ता उत्पीडित समुदायका समस्याहरूलाई राज्यले लामो समयसम्म पनि समाधान गर्ने चासो नदेखाएमा उनीहरूले सोही राज्यमा एकीकृत रहेर बस्नुको कुनै अर्थ नदेख्न सक्छन्। यस्तो अवस्थामा देश टुकिन सक्छ। तसर्थ देशलाई टुकिन नदिन उत्पीडत र तिरस्कृत समुदायको चरम असन्तुष्टिलाई समाधान गर्ने प्रयास गर्नु अति नै जरुरी हुन्छ।

सत्तामा साफेदारी र सहभागिता : समावेशी नीतिका आधार

बहुसांस्कृतिक समाज तथा जातीय विद्रोहसम्बन्धी विद्वान्हरूका अनुसार प्रजातन्त्रको मजबुती तथा संवर्द्धनका लागि सत्तामा सबैलाई साफेदारी र सहभागी गराउन सक्ने राजनैतिक संरचना जरुरी हुन्छन्। यस्ता संरचनाहरूमा सङ्घीय शासनव्यवस्था (एकाइकी राज्य होइन), सन्तुलित द्विसदनात्मक व्यवस्था (एक सदनात्मक व्यवस्था होइन), बहुदलीय पद्धति (दुई दलीय पद्धति होइन) र अल्पसङ्ख्यकहरूको प्रतिनिधित्व हुने निर्वाचनप्रणाली (साधारण बहुमत होइन) इत्यादि पर्दछन्।

आरेन्ड लिजाफर्टले आफ्नो अध्ययन प्याटन्स अफ डिमोक्रसी : गर्भनमेन्ट फर्म्स एन्ड पफर्मेन्स इन थर्टिसिक्स कन्ट्रिज मा दसओटा राजनैतिक संरचनाहरूका बारेमा अध्ययन गरेका थिए। यीमध्ये चारओटा हाम्रा लागि सान्दर्भिक छन्। ती हुन् – समानुपातिक चुनावपद्धति, शक्तिको विभाजन, शक्तिमा साफेदारी, र अल्पसङ्ख्यकको हित गर्ने सविधान तथा द्विसदनात्मक व्यवस्था। यस्ता

संरचनाहरूले सत्तामा साफेदारी, मिलाप तथा समावेशीको अवधारणलाई अभिवृद्धि गर्दछन् । उनको अध्ययनअनुसार स्थापित प्रजातान्त्रिक छत्तीस देशमा कम्तीमा पनि माथि उल्लेखित एउटा संरचना छ । तर नेपालमा त्यस्तो संरचना एउटा पनि छैन । महत्वपूर्ण सवाल के हो भने नेपालले अपनाएको वेस्टमिनिस्टर मोडलको प्रजातन्त्रको प्रणेता बेलायत र एकै किसिमको सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवस्था भएको न्युजिल्यान्डमा समेत क्षेत्रीय रूपमा अधिकार दिने तथा समानुपातिक चुनावप्रणाली लागू गरिएको छ । तर हामीकहाँ यस्तो व्यवस्था छैन ।

न्यायोचित प्रजातान्त्रिक राजनैतिक संरचनाको निर्माण गर्ने उपाय
 केही विश्लेषकहरू वर्तमान संविधानलाई विश्वकै उत्कृष्ट संविधान मान्दछन् । तर हिंसात्मक विद्रोह, व्यापक भ्रष्टाचार, शासनमा सङ्कट तथा सांस्कृतिक समुदायहरूबीच बढ्दो असमानताजस्ता कुराहरूले सायद यो संविधान विश्वकै असफल प्रजातान्त्रिक संविधान भएको देखाउँछ । यो संविधानले समाजको बहुसांस्कृतिक वास्तविकतालाई ख्याल गरेको छैन । ओठेभक्ति मात्र गरेको छ । यसले अल्पसङ्ख्यक धार्मिक समुदाय, आदिवासी, जनजाति, महिला, ‘तल्लो जात’ का हिन्दू र मध्यसीप्रति भेदभाव गरेको छ । पाँचमध्ये एक वयस्क नागरिकलाई नागरिकताको प्रमाणपत्र दिन नसक्ने संविधानलाई विश्वकै उत्कृष्ट संविधान मान्नु अनौठो हो ।

सबै मानिसको हित गर्ने संरचना र त्यस्तो संरचना स्थापना गर्ने तरिकाका विषयमा जोन रल्सको सिद्धान्त उपयोगी हुन्छ । रल्सले निष्पक्ष संरचनाहरूको स्थापनाका लागि विभिन्न उपाय प्रस्ताव गरेका छन् । उनको यो प्रस्तावलाई बीसौं शताब्दीदेखि राजनीतिशास्त्रको अध्ययन अनुसन्धानमा अत्यधिक दृष्टान्त दिइएको छ । कुनै मानिसले आफू कुन समूहमा पर्दू भनेर थाहा नपाउँदो हो त उसले सबै समूहको हित हुने संरचनाको निर्माण गर्द्यो होला अथवा ऐतिहासिक कालदेखि नै ठिगिदै आएका दलित आदिवासी जनजाति आदिको हित हुने खालका संरचनाको निर्माण गर्द्यो होला ।

नेपालका सन्दर्भमा नीतिनिर्माताले कुनै निर्णय गर्दा आफू दलित, आदिवासी, जनजाति, महिला, मुसलमान, मध्यसी र बुद्धिस्ट सम्झेर सबै पक्षको दृष्टिकोणबाट सोच्नुपर्छ । यसो भएका खण्डमा उनीहरूले सबैका लागि निष्पक्ष संरचनाहरू रोजन सक्छन् । नीतिनिर्माता लिम्बू भएका भए उनीहरूले आफ्नो समुदायलाई पाखा लगाउने एकात्मक संरचना रोज्घन् वा सांस्कृतिक स्वायत्तता प्रदान गर्ने सङ्घीय शासन संरचना ? बुद्धिस्ट, मुसलमान, किराँती वा इसाई धर्मावलम्बीहरू

नीतिनिर्माणको तहमा पुगेका भए उनीहरूले राज्यलाई हिन्दू घोषित गर्ने थिए ? अल्पसङ्ख्यक भाषिक समूहका मानिसले नीतिनिर्माण गर्दा उनीहरूले आफ्नो भाषालाई दोस्रो दर्जाको घोषणा गर्ने र प्राथमिक तहसम्म मात्र पठनपाठन गर्ने पाइने र अर्काको भाषा (संस्कृत) लाई चाहिँ उच्चशिक्षासम्म निःशुल्क आवास सुविधा दिने संरचना स्थापना गर्ने थिए ? पाखा लगाइएका समूहका मानिसले नीतिनिर्माण गर्ने पाए त्यस्ता समूहका लागि आरक्षणको व्यवस्था गर्ने थिएनन् ?

तलका केही अनुच्छेदमा संसारभरको अनुभवमा समावेशी ठहरिएका संरचनाहरूका बारेमा चर्चा गरिन्छ ।

क. सङ्गीय शासन : सांस्कृतिक स्वायत्ततासहितको समावेशी

बहुसांस्कृतिक समाजमा विभिन्न समुदायलाई स्वायत्तता दिन सङ्गीय शासनव्यवस्था सबभन्दा धेरै प्रयोग भएको साधन हो । सांस्कृतिक तथा राजनैतिक स्वायत्तताले विभिन्न समूहमा सत्ताको साझेदारी सुनिश्चित गर्दछ । साधरणतया सङ्गीय शासनव्यवस्थामा सांस्कृतिक, आर्थिक विकासका अधिकार क्षेत्रीय सरकारलाई दिने गरिन्छ । यसबाहेक वैदेशिक, रक्षा तथा मौद्रिक नीति केन्द्र सरकारमा नै निहित हुन्छ । स्वीटजरल्यान्ड तथा संयुक्त राज्य अमेरिका यस्ता व्यवस्था भएका मुलुकमा पर्दछन् । बहुसांस्कृतिक समाजमा सङ्गीय व्यवस्थाले विभिन्न जातजातिहरूलाई आत्मनिर्णयको अधिकार दिन्छ । यस अर्थमा यस व्यवस्थाले राज्यशक्तिलाई जनताको नजिक लैजान्छ ।

१. सङ्गीय व्यवस्था र समावेशी अवधारणा : सङ्गीय शासनव्यवस्थामा अल्पसङ्ख्यकहरू निर्णय प्रक्रियामा बढी सहभागी हुने सम्भावना हुन्छ । यसले आम जनताका हित हुने नीतिनिर्माणमा पनि सहयोग गर्दछ ।

केन्द्रीकृत सरकारको पहाडे, हिन्दू सम्भान्त र पुरुषका पक्षपाती सांस्कृतिक, शैक्षिक तथा अन्य नीतिनियमहरूले बाँकी समुदायको विकासमा अवरोध पुऱ्याएका छन् र राजनैतिक तिरस्कारलाई अळ बढाएका छन् । एकात्मक प्रणालीमा यही हैकमी समुदायले आफूलाई फाइदा पुग्ने नीति र प्रणाली बनाउँछन् । तर सङ्गीय व्यवस्थामा क्षेत्रीय संयोजन मिलेको हुन्छ र क्षेत्रीय विकासलाई ध्यानमा राखी नीतिहरू बनाइन्छ । यसले सामूहिकताको भावना बढाउँछ ।

२. हिंसात्मक जातीय विद्रोह रोक्न र विद्रोह व्यवस्थापन गर्न : सयओटाभन्दा बढी देश तथा जातीय समूहमा गरिएको विस्तृत अध्ययनअनुसार सङ्गीय शासनव्यवस्था भएका देशमा हिंसात्मक विद्रोहहरू धेरै हदसम्म कम भएको पाइएको छ । यसै अध्ययनअनुसार यस्तो व्यवस्था भएका मुलुकहरूमा प्रान्तीय

सरकारहरूले धेरै ससाना विरोध सामना गर्नुपरे पनि धेरै कम मात्रमा ठूलो विद्रोह भएको देखिन्छ ।

सङ्घीय शासनव्यवस्थाको अर्को फाइदा हिंसात्मक द्वन्द्व निश्चित क्षेत्रमा नै सीमित रहनु हो । सङ्घीय व्यवस्थाले यस्ता द्वन्द्वहरू देशभरि फैलनबाट बचाउँछ । भारतमा कम्युनिस्ट आन्दोलनको प्रभाव सीमित क्षेत्रमा मात्र रहनुले यही कुरा प्रमाणित गर्दछ । नेपालमा सङ्घीय शासन भएको भए माओवादी विद्रोह छोटो समयमा यति धेरै भागमा फैलने सम्भावना धेरै कम हुन्थ्यो ।

यसो किन हुन सक्यो भने सर्वप्रथमतः स्थानीय तहमा आन्दोलनले समर्थन पाउन क्षेत्रीय मुद्दाहरू उठाउनुपर्यो । यसले अन्य क्षेत्रहरू उक्त आन्दोलनलाई समर्थन गर्न बाध्य हुँदैनये । दोस्रो, स्थानीय तहका धेरै समस्या क्षेत्रीय संरचनाभित्रै समाधान हुने प्रबल सम्भावना हुन्थ्यो । तेस्रो, सङ्घीय संरचनाले गर्दा उत्पीडित सामाजिक, सांस्कृतिक समूहको सहभागिता माओवादी विद्रोहमा कम हुन्थ्यो किनकि उनीहरूको समस्या क्षेत्रीय तहमा नै समाधान हुने सम्भावना हुन्थ्यो । साथै स्वायत्तताका लागि लडिरहेका समुदायका निम्नित उनीहरूको माग पूरा भइसकेको हुन्थ्यो । चौथो, राज्यको शक्ति केन्द्रीय तथा क्षेत्रीय तहमा बाँडिएको भए स्थानीय तहमा केन्द्रको हस्तक्षेपको दुरुपयोग र विरोधी दलहरूप्रतिको दमन कम हुन्थ्यो ।

३. दक्ष र उत्तरदायी प्रशासन : क्षेत्रीय सरकारले दक्ष प्रशासनको प्रत्याभूति दिने सम्भावना बढी हुन्छ । भाषा तथा संस्कृतिको समस्याले गर्दा केन्द्रीय स्तरबाट नियुक्त प्रशासकहरूले स्थानीय जनताको सेवा गर्न कठिनाइ हुन्छ । यसले दक्षताको कमी भएको पुष्टि गर्दछ । स्थानीय व्यक्ति नै प्रशासक भएका खण्डमा यो समस्या पर्दैन । उनीहरूले स्थानीय समस्यालाई राम्रोसँग सम्बोधन गर्न सक्छन् । यसका साथै प्रहरी र स्थानीय प्रशासनलाई क्षेत्रीय संरचनाअन्तर्गत राख्दा यिनीहरूमा क्षेत्रीय सरकारप्रति उत्तरदायित्व बढ्दछ ।

४. आर्थिक विकास तथा क्षेत्रीय सन्तुलन : सङ्घीय शासनपद्धतिका समर्थकहरूका अनुसार यसले अन्तरक्षेत्रीय प्रतिस्पर्धा बढाई पुँजी लगानी अभिवृद्धि गर्दछ । हालको व्यवस्थाले ग्रामीण उच्चमीहरूलाई आर्थिक प्रतिस्पर्धामा आउन सघाउदैन । सङ्घीय व्यवस्थाले वर्तमान एकल संरचनाले भन्दा बढी क्षेत्रीय सन्तुलनलाई बढावा दिन्छ किनभने एकल संरचनामा केन्द्रमा बस्ने मान्छेहरूको प्रभाव ज्यादा हुन्छ । क्षेत्रहरूले अधिकार पाएपछि आफ्नो क्षेत्रको विकासका गतिविधिहरू अगाडि बढ्दछन् ।

कसैकसैले पश्चिमी वा पहाडी क्षेत्रहरूलाई छुट्ट्याउँदा साधनस्रोतको अभावमा ती क्षेत्रहरूमा विकासको सम्भावना कम हुने धारणा राखेका छन् । यो एउटा

वास्तविकता हो । तर सङ्घीय व्यवस्थामा एकल व्यवस्थामा भन्दा बढी मात्रामा साधनस्रोतको उचित र दक्ष प्रयोग हुने सम्भावना हुन्छ । साथै केन्द्रबाट खर्च गरिने अनुदान क्षेत्रहरूलाई दिएमा बढी दक्षताको साथ खर्च हुन्यो ।

५. नीतिहरू प्रयोग गर्ने प्रयोगशाला : सङ्घीय शासनव्यवस्था नीतिहरूको प्रयोग गर्ने उपयुक्त साधन हो । कुनै नीति एक क्षेत्रमा सफल भएमा त्यस्तो नीति अन्य क्षेत्रमा पनि लागू गर्न सकिन्छ । असफल भएमा त्यसको नराम्रो प्रभाव सीमित हुन्छ ।

६. राजनैतिक अधिकार विनियोजन : राजनैतिक अधिकार विनियोजनविनाको विकेन्द्रीकरण र विकासका क्षेत्रीय अवधारणाहरू सफल हुँदैन् । नेपालमा क्षेत्रगत विकासको अवधारणा असफल हुनुको कारण त्यसका लागि आवश्यक राजनैतिक शक्तिको अभाव हो । सङ्घीय व्यवस्थाले क्षेत्रहरूलाई राजनैतिक अधिकारसम्पन्न बनाउँछ ।

गैरक्षेत्रीय सङ्घीयता

कुनै एक क्षेत्रमा बहुमतमा रहेको ठूलो अल्पसङ्ख्यक समूहले क्षेत्रगत सङ्घीयतामा काम गर्न सक्छन् । तर नेपालमा ससाना तथा छारिएका धेरै समुदायहरू भएकाले यस्तो व्यवस्थाले समस्या समाधान नगर्न सक्छ । साना र छारिएका अल्पसङ्ख्यक समुदायहरूका लागि गैरक्षेत्रीय सङ्घीय व्यवस्थाले राम्रो भूमिका खेल्न सक्छ । उदाहरणका लागि बेल्जियम र साइप्रसले आफ्नो देशमा छारिएर रहेका सामाजिक-सांस्कृतिक समूहलाई समेट्न गैरक्षेत्रीय सङ्घीय व्यवस्थालाई आत्मसात् गरेका छन् । नेपालमा गैरक्षेत्रीय सङ्घीय व्यवस्थामार्फत दलित, आदिवासी, जनजाति, मुस्लिम तथा महिलाको अधिकार प्रत्याभूत गर्न सकिन्छ ।

सङ्घीय व्यवस्थाका आलोचकहरू यसले क्षेत्रीय रूपमा अरू अल्पसङ्ख्यक समूह जन्माउने तर्क राख्छन् । यो एउटा समस्या हो तर यसलाई समाधान गर्न म केही उपायहरू प्रस्ताव गर्दछु । पहिलो, बाहिरिन सक्ने स्वतन्त्रता (exit option) । दोस्रो, अल्पसङ्ख्यकहरूको अधिकारका बारेमा संविधानमा नै व्यवस्था । तेस्रो, सङ्घीय व्यवस्थाले केन्द्र र क्षेत्रमा सत्ताको शक्ति खण्डीकरण गर्ने तथा एकअर्काका कामको नियमित छुड्के निरीक्षण गर्ने र चौथो, धेरै समुदायहरू नै मुख्य कर्ता हुने भएकाले अल्पसङ्ख्यकहरूमा पर्ने प्रभावको समस्या कम हुन्छ ।

सांस्कृतिक रूपमा प्रभावशाली मूलधारका राजनैतिक नेता, नीतिनिर्माता, लेखक तथा आलोचक सङ्घीय व्यवस्थाले देश टुक्राउने भावनालाई बढावा दिन्छ भन्छन् । सोभियत सङ्घ, युगोस्लाभिया तथा चेकोस्लोभागियाको घटनाले

यस तर्कलाई बल प्रदान गरेको छ । तर यहाँ ख्याल राख्नुपर्ने कुरा के छ भने ती साम्यवादी मुलुकहरूमा सङ्घीय व्यवस्था माथिबाट लादिएको थियो । ती देशहरूले राष्ट्रियताको केही प्रश्नलाई सम्बोधन गरे पनि अन्य सबै समस्यालाई ध्यान पुऱ्याउन सकेनन् । यसै प्रसङ्गमा श्रीलड्कामा तामिलहरूले सुरु गरेको विखण्डीकरणको आन्दोलनको उल्लेख हुनु जरुरी छ । स्वायत्तताको मागलाई अस्वीकार गर्दा सुरु भएको आन्दोलनमा हजारौं मानिसहरूको अकाल मृत्यु भइसकेको छ । तसर्थ सङ्घीय व्यवस्था देशलाई हिंसात्मक विद्रोहबाट जोगाउन र एकीकृत गर्न एउटा उपयुक्त माध्यम हो ।

विद्यमान अन्तर्राष्ट्रिय कानुनले पनि हाल रहेका देश (nation state) हरूको स्थायित्वको समर्थन गर्दै देश टुक्राउने मागलाई समर्थन गर्दैनन् । यसका साथै सामाजिक र सांस्कृतिक समुन्नति, मानवअधिकार तथा नागरिक स्वतन्त्रताको अधिकारलाई समर्थन गरे पनि यी कानुनहरूले छुट्टै राज्यको मागलाई नकारात्मक ठान्छन् । हैकमी समुदायले लगाएको आरोपको विपरीत नेपाल आदिवासी जनजाति महासङ्घ र नेपाल सद्भावना पार्टीले आफ्ना समुदायमा विभिन्न जनजाति तथा तराई मूलका मानिसहरूलाई एउटै छातामुनि ल्याई एकीकृत गर्ने प्रयास गरेका छन् । यस्ता समूहहरूलाई दबाएर राख्ने प्रयास भयो भने यिनीहरू खण्डीकरणपट्टि जान पनि सक्छन् ।

मैले विभिन्न राजनैतिक दल तथा विद्वान्हरूका विभिन्न प्रस्ताव, देशको परिस्थितिको आकलन र क्षेत्रको सम्भावनाहरूसमेतलाई विचार गरी पहिलो प्रयासस्वरूप निम्न तेह्रोटा क्षेत्रहरू प्रस्ताव गरेको छु :

लिम्बूवान (सुदुरपूर्वी पहाडी भाग), खुम्बुवान (पूर्वी पहाडी भाग), कोचिला (सुदुरपूर्वी तराई भाग), मिथिला (पूर्वी तराई भाग), लुम्बिनी (मध्यतराई), कपिलवस्तु र अवध (पश्चिम तराई भाग), नेपा (काठमाडौं उपत्यका), ताम्बास्लिड (मध्यपूर्वी पहाडी भाग), तमुवान (मध्यपहाडी भाग), मगराँत (मध्यपश्चिम पहाडी भाग), पूर्वी खस (पश्चिमी पहाडी भाग), पश्चिम खस (सुदुरपश्चिमी पहाडी भाग) तथा थारूवान (पश्चिम तराई भाग) । यसमा छलफलपछि फेरबदल हुन सक्छ । मेरो प्रस्तावको मुख्य उद्देश्य क्षेत्रीय संरचनाको ढाँचा सफल हुन सक्छ भन्ने देखाई छलफलको सुरुआत गर्नु हो ।

नेपालको सङ्घीय व्यवस्थामा नयाँ क्षेत्र बनाउन पाउने अधिकार सुरक्षित राख्नुपर्छ । यो एउटा महत्त्वपूर्ण वास्तविकता हो किनकि नेपालमा सांस्कृतिक पहिचान तथा आधारका प्रयासहरू भर्खर सुरु हुट्टै छन् । तसर्थ भविष्यमा नयाँ समुदायहरूको उदय भई छुट्टै क्षेत्रको आवश्यकता हुन पनि सक्छ । भारत तथा स्वीट्जरल्यान्डमा नयाँ राज्य वा क्षेत्र निर्माण गर्नुपरेका घटनाले नेपालमा पनि

नयाँ क्षेत्र बनाउने अधिकार चाहिन्छ भन्ने कुरा देखाएका छन्।

नयाँ क्षेत्र बनाउन पाउने अधिकारका फाइदाहरू धेरै छन्। पहिलो कुनै क्षेत्रका प्रभावशाली समूह अल्पसङ्ख्यकहरूले छुट्टै क्षेत्रको माग गर्तान् भनी उनीहरूको मागहरू सुन्ने गर्दछन्। दोस्रो, यसले प्रजातन्त्रको आधारभूत सिद्धान्त, आत्मनिर्णय गर्ने अधिकार प्रदान गर्दछ। तेस्रो, यसले आउँदा पुस्ताका अधिकारको संरक्षण गर्दछ। चौथो, सैद्धान्तिक रूपमा यसले ठूलो क्षेत्र बनलाई पनि प्रोत्साहन दिन्छ। विश्वव्यापीकरणको समयमा एउटा समूह तथा क्षेत्र आफ्ना अधिकार र क्षेत्रका अधिकारहरूबाट सुनिश्चित हुनासाथ बजार व्यवस्था, क्षेत्रीय दूरसञ्चार, यातायात व्यवस्थाजस्ता कुराहरूमा सहयोगीका रूपमा एकअर्काका क्षेत्रलाई मद्दत गर्दछन्।

सङ्घीय व्यवस्था तथा राष्ट्रिय सभा

राष्ट्रिय महत्त्वका निर्णयहरूमा विभिन्न क्षेत्रलाई समावेश गर्न एउटा राष्ट्रिय सभाको व्यवस्था गर्नुपर्दछ। यसो गर्न किन आवश्यक छ भने राष्ट्रिय सभाले विभिन्न क्षेत्रका विभिन्न सांस्कृतिक समूहको प्रतिनिधित्व गर्दछ। अधिकारका हिसाबले पनि यस्तो व्यवस्थालाई तल्लो सभाजस्तिकै सम्पन्न गर्नुपर्दछ। साथै यसका सदस्यहरूको छानोट पनि चुनावबाट नै गर्नुपर्दछ। यसले गर्दा निर्वाचित सदस्यहरू पनि जनताप्रति जवाफदेही हुन्छन्। यस्तो व्यवस्थाले प्रतिनिधिसभामा जनसङ्ख्याको आधारमा चुनाव गर्दा छुट्टन सक्ने समूहको पनि प्रतिनिधित्व गराउँछ। अहिलेको सन्दर्भमा प्रतिनिधिसभाका निर्णयहरू कम जनसङ्ख्या भएका क्षेत्रका पक्षमा हुँदैनन्। तसर्थ राष्ट्रिय सभाको व्यवस्थाले समान प्रतिनिधित्व गराई शक्तिसन्तुलनमा बल पुऱ्याउँछ। संयुक्त राज्य अमेरिका र स्वीट्जरल्यान्डले यस्तो व्यवस्था अनुसरण गरेका छन्।

साठी प्रतिशतभन्दा बढी बहुलवादी वा अर्धबहुलवादी देशहरूमा अधिकारसम्पन्न द्विसदनात्मक व्यवस्था छ। नेपालले पनि द्विसदनात्मक व्यवस्थालाई नै माने तापनि राष्ट्रिय सभा कमजोर भएकाले वर्तमान राष्ट्रिय सभाले समस्या समाधान गर्न असम्भव छ।

ख. समानुपातिक शक्तिको साझेदारी

समानुपातिक व्यवस्थाले समूहको आकारअनुसारको साधनस्रोत उपलब्ध गराउने भएकाले बहुसांस्कृतिक समाजमा न्याय तथा बराबरीको व्यवस्था गर्दछ। यहाँ म समानुपातिक चुनावप्रणाली र स्रोतको समानुपातिक वितरण गरी दुईओटा प्रस्ताव गर्न चाहन्छु।

१. समानुपातिक चुनावप्रणालीका केही स्वरूपहरू : विभिन्न देशमा थरीथरीका समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रणाली छन्। नेपालले तीमध्ये कुनै एक प्रणाली छान्न सक्छ। समानुपातिक प्रणालीमा भोट पाएको अनुपातमा पार्टीहरूले सिट पाउँछन्। भारत र संयुक्त राज्य अमेरिकामा अल्पसङ्ख्यकहरूको उचित प्रतिनिधित्वका लागि आरक्षणको व्यवस्था गरिएको छ। यसले सबैभन्दा बढी मत ल्याउने एक जना मान्द्ये मात्रै पदको हकदार हुने चुनावी व्यवस्थामा भएका कमीकमजोरीलाई केही कम गर्दै र पाखा लगाइएका समूहको प्रतिनिधित्वलाई सुनिश्चित गर्दछ। केही विश्लेषकहरू नेपालमा समानुपातिक प्रणाली अपनाएमा दलको नेतृत्वमा धेरै बढी शक्ति जान सक्ने बताउँछन्। यो त्रास जायज पनि छ। तर दलहरूभित्र पनि प्रजातान्त्रिक चुनावी प्रक्रियाद्वारा उम्मेदवार छानिएमा यो समस्या कम हुन्छ।

२. स्रोतको समानुपातिक वितरण र आरक्षण : स्वीट्जरल्यान्डजस्तो बहुसांस्कृतिक प्रजातान्त्रिक मुलुकमा सत्ता र स्रोतसाधनको समानुपातिक वितरणको व्यवस्था गरिएको छ। सङ्घीय सभा, सङ्घीय सभासद, सर्वोच्च अदालत, राष्ट्रिय सभा, संसदीय समितिहरू, विषेशज्ञहरूको सङ्घीय आयोग तथा उच्च सरकारी ओहदाहरूमा भाषा तथा धर्मका आधारमा समानुपातिक वितरण हुन्छन्। अरु धेरै देशहरूमा लगभग यस्तै केही नियन्त्रित आरक्षणका नीतिहरू प्रयोग गरिएका छन्। साधारणतया यस्ता नीतिहरूले विभिन्न क्षेत्रहरू जस्तै, शिक्षा तथा सावजनिक प्रशासनमा मर्कामा परेका समूहहरूको प्रतिनिधित्व गराउन सहयोग गर्दछन्। कम्तीमा पनि शिक्षा, प्रशासन (सुरक्षा निकायसहित) र राजनैतिक पदहरूमा उत्पीडित सामाजिक-सांस्कृतिक समूहलाई आरक्षणको व्यवस्था गरिनुपर्दछ।

आरक्षण : व्यवहार र सैद्धान्तिक आधार

आरक्षण भन्नाले कुर्सी र पद केही निश्चित समूहका लागि सुरक्षित राख्ने भन्ने बुझिन्छ भने नेपालमा यो व्यवस्था दुई शताब्दीभन्दा बढी समयदेखि कायम छ। नेपालमा कुर्सी र पद लामो समयदेखि पहाडे हिन्दू सम्भान्त पुरुषहरूले उपभोग गरिरहेका छन्। त्यसो गर्नु आरक्षण गर्नु हो। यस पृष्ठभूमिमा विगतमा उत्पीडित सामाजिक-सांस्कृतिक समुदायहरूले शिक्षा, प्रशासन तथा राजनैतिक संरचनाहरूमा सिट आरक्षणको माग मुख्य रूपमा उठाइरहेका छन्। यसको मुख्य उद्देश्य यस्ता समूहहरूलाई साधनस्रोत, विकासका सम्भावना तथा अनुकूल संरचनाहरू उपलब्ध गराउनु हो। यस्ता सकारात्मक नीतिहरूले विगतमा भएका उत्पीडन तथा असमान व्यवहारलाई कम गर्दै वर्तमानमा संरचनागत रूपमा

नीतिनिर्माताहरूबाट भइरहेका पक्षपातपूर्ण व्यवहारमा कमी ल्याउँछन्। तर आरक्षण नीतिका आलोचकहरूले कतिपय सफल नितिजा दिएको यस्ता नीतिहरूका नगर्न्य नकारात्मक पक्षलाई बढाइचढाइ गरी यस्ता नीतिको विरोध गरेका छन्। निश्चित नकारात्मक पक्षलाई हेरेर सम्पूर्ण अवधारणकै विरोध गर्नु २०४६ सालपछिका प्रजातन्त्रका कतिपय असफल पक्षलाई उठाएर प्रजातन्त्रको विरोध गर्नुजस्तै हो।

गुणस्तरसम्बन्धी भ्रम

आरक्षण नीतिका विरोधीहरू यस्तो नीतिले गुणस्तर घटाउने र अदक्षता सिर्जना गर्ने तर्क गर्दछन्। गुणस्तरको मापदण्ड पक्षपातरहित हुनुपर्दछ। प्रभावशाली समूहकै आदर्शका आधारमा मापदण्ड तोकिएमा यस्ता मापदण्डका आधारमा नापिएको गुणस्तरको कुनै अर्थ हुँदैन। उदाहरणका लागि, नेपालको लोकसेवा आयोगको परीक्षालाई लिन सकिन्छ। यो सम्भान्त हिन्दू मूल्य र मान्यतमा आधारित छ। यो परीक्षाले नेपालीबाहेकका मातृभाषा भएका उम्मेदवारप्रति पक्षपातपूर्ण व्यवहार गरेको छ। यसका कतिपय प्रश्नहरू भाषिक, क्षेत्रगत, सांस्कृतिक तथा जातजातिका भावना अनुकूल छैनन्। पक्षपाती मापदण्ड अपनाइको सन्दर्भमा गुणस्तरको प्रश्न सान्दर्भिक देखिँदैन।

विकास र दक्षतासम्बन्धी भ्रम

आरक्षणको नीतिले विकासका प्रक्रिया लडखडाउँछ भन्ने तर्क अगाडि सारिन्छ। तर आरक्षण नगर्ने हो भने विकासका क्रियाकलापमा सानो र सुविधासम्पन्न समूहको मात्र संलग्नता हुन्छ। आरक्षणले यस्तो अवस्थाको अन्त्य गरी विकासको मूलप्रवाहमा उत्पीडित समूहको व्यापक संलग्नताको अवसर प्रदान गर्दछ। यसका साथै विविध सामाजिक तथा सांस्कृतिक अनुभव, मूल्य-मान्यताका आधारमा हुने वैचारिक संलग्नताले विकासका प्रक्रियालाई अङ बढी सान्दर्भिक बनाउँछ। यसले प्रशासनयन्त्रमा दक्षताको अभिवृद्धि पनि गर्दछ। आरक्षणको नीतिले न्यायिक तथा समदर्शी प्रक्रियालाई अगाडि बढाउँछ। मैले मूल्याङ्कन र मापदण्डको औचित्यलाई नकारेको चाहिँ होइन।

हिंसा बढाउने भ्रम

आरक्षणले हिंसालाई बढावा दिन्छ भन्ने तर्क पनि यदाकदा सुनिन्छ। आरक्षण नै यसको कारण हो भने हत्याहिंसाजस्ता कूरताहरू आरक्षण भएका ठाउँमा दिनहुँ हुनुपर्ने हो। तर आरक्षणको नीति व्यापक रूपमा लागू भएका दक्षिण

भारतका राज्यहरू तमिलनाडु, केरला, तथा आन्ध्र प्रदेशमा यस्ता घटना भएको सुनिदैन । तसर्थ यस्ता आरोपमा कुनै सत्यता छैन ।

भारतमा भी.पी. सिंहको सरकारले मण्डल कमिसनको प्रतिवेदनका आधारमा आरक्षणको नीति लागू गर्ने घोषणा गरेपछि उत्तर भारतका सहरहरूमा हिंसाको सिलसिला चल्यो । त्यति बेला भएका सडक आन्दोलन तथा हिंसाको नेतृत्व तथाकथित 'उपल्लो' जातका कलेजका छात्रहरूले गरेका थिए । यहाँ उल्लेखनीय कुरा के छ भने यो समूहले भारतका साधनस्रोतको उपभोगमा शाताब्दीआँदौखि हालीमुहाली चलाइराखेको थियो । त्यस समयमा अरुण सुरीजस्ता 'उपल्लो' जातका पत्रकारहरूले उक्त विरोधलाई उत्तेजित गराइराखेका थिए । यो विरोध उत्तरी भारतका केही स्थानहरूमा मात्र सीमित रह्यो । दक्षिणमा यसले खासै समर्थन पाउन सकेन । आरक्षणको नीतिका आधारमा हेर्ने हो भने त उत्तरका तुलनामा दक्षिणमा पहिले नै धेरै प्रतिशत सिट आरक्षण गरिएको थियो । यसका आधारमा के भन्न सकिन्द्य भने आरक्षणको नीति लागू गर्न जति ढिलो भयो त्यति नै बढी विरोध हुन्द्य ।

नेपालमा सुविधाबाट वञ्चित समूहको अवस्था उकास्न आरक्षण नीति लागू गर्नु जरुरी छ । तर यसले असमान समाजका सबै समस्याहरूलाई समाधान गर्दै भन्ने छैन । नेपालको परिप्रेक्ष्यमा यसका कमीकमजोरीहरू यो नीति लागू गरेपछि मात्र थाहा पाइन्द्य यी कमीकमजोरीहरूबाट शिक्षा लिई यसमा परिमार्जन गर्न जरुरी छ ।

ग. अल्पसङ्ख्यकहरूको संवैधानिक अधिकारको सुरक्षा

अल्पसङ्ख्यकहरूको सुरक्षाका लागि संवैधानिक सुरक्षा अपरिहार्य कुरा हो । यस्तो संवैधानिक व्यवस्थालाई संवैधानिक सुधारका नाममा घटाउन नसकिने बनाउनुपर्दछ । नेपालको विद्यमान संवैधान आदिवासी, जनजाति, लिङ्ग, अल्पसङ्ख्यक धार्मिक समूह, मधेसीप्रतिको भेदभावको मुख्य स्रोत भएको छ । नेपालको संविधान यति कटूर छ कि यसले परम्परागत रूपमा प्रभावशाली समूहहरूकै हालीमुहालीलाई कायम राख्न मद्दत पुऱ्याएको छ । संविधानको यो कटूरपनाले शोषित सामाजिक-सांस्कृतिक समूहहरूको हितविपरीत काम गरिराखेको छ ।

भेदभावमूलक संवैधानिक र कानुनी व्यवस्थाहरू

नेपालको शासन तथा शासनव्यवस्थामा अल्पसङ्ख्यकहरूलाई समेट्न चार प्रकारका संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्थाले रोकछ । तिनमा राजनीतिक भेदभाव, अल्पसङ्ख्यकको संस्कृति विकासमा बाधा, अल्पसङ्ख्यकको अधिकारसम्बन्धी

व्यवस्था नहुन् र प्रतिकूल सार्वजनिक नीति पर्दछन्।

राजनैतिक भेदभाव

संविधानको धारा ६ उपधारा १ र उपधारा २ अनुसार पिताको वंशजका आधारमा मात्र नागरिकता प्राप्त गर्न सकिन्छ। यसले महिलामाथि स्पष्ट भेदभाव गरेको प्रमाणित गर्दछ। नेपाली महिलाको विदेशी पतिबाट जन्मिएका सन्तानहरूले नेपाली नागरिकता पाउन सक्दैनन्। संविधानकै यस्ता कठिपय प्रावधानहरूले गर्दा लगभग तीस लाख वयस्क मधेसी मूलका नेपालीहरूले नागरिकताको प्रमाणपत्र पाउन सकेका छैनन्। यस्तै गरी, सुविधाविहीन र उत्पीडित सामाजिक-सांस्कृतिक समूहहरू एक भई आफ्नो हक्कहितको आवाज उठाउन पार्टी खोल्न पाउँदैनन् किनकि नेपालको संविधानले धर्म, जात, जाति, भाषा र लिङ्गका आधारमा राजनैतिक पार्टी खोल्न प्रतिबन्ध लगाएको छ। यस्तो संवैधानिक व्यवस्थाले जातीय दलहरूको राजनैतिक प्रभाव कम गरेको छ।

सङ्क्षेपमा संविधानका भेदभावपूर्ण व्यवस्थाहरू र तिनको परिणाम निम्न प्रकार छन् :

१. देशलाई हिन्दू राज्यका रूपमा व्याख्या गर्ने धारा ४,
२. रैथाने भाषाहरूप्रति असमान व्यवहार गर्ने धारा ६ र धारा १८ को उपधारा २,
३. नागरिकता प्रमाणपत्र वितरणमा भेदभाव र असमान व्यवहार गर्ने धारा ८ क, धारा ६ उपधारा १, २, ४ क र ५,
४. धर्म, समाज, जात तथा जातिका आधारमा राजनैतिक दलहरूको दर्तामा रोक लगाउने धारा ११३ उपधारा २,
५. विचार तथा अभिव्यक्ति, सङ्घसंस्था दर्ता तथा देशभित्र आवतजावत गर्ने रोक लगाउने धारा १२ उपधारा २ को १, ३ र ४,
६. अल्पसङ्ख्यक समूहका चिह्न तथा योद्धाहरूलाई राज्यका चिह्न तथा योद्धाहरूमा नराखिनु,
७. प्रभावशाली समूहहरूका चाडपर्वका आधारमा सार्वजनिक विदाहरूको निर्धारण,
८. ठाउँ, नदीनाला, पहाड तथा अन्य नाममा अतिक्रमण,
९. पर्वते हिन्दू विचारधारामा आधारित कानुनहरू,
१०. जात, समूह तथा धर्मका आधारमा शिक्षाको पहुँचमा भेदभाव,
११. विभिन्न संस्कृतिहरूको संबर्द्धनमा भेदभाव,

१२. तथ्याङ्कको तोडमोड तथा उत्पादन,
१३. जात, क्षेत्र, लिङ्ग, जाति तथा धर्मका नाममा अत्यधिक पूर्वाग्रह,
१४. धर्म परिवर्तनमा भेदभाव गर्ने धारा १६ उपधारा १,
१५. सार्वजनिक सञ्चारमाध्यमबाट खस-नेपालीमा कार्यक्रमहरूको उत्पादन तथा प्रचार-प्रसार,
१६. सार्वजनिक सञ्चारमाध्यममा अल्पसङ्ख्यक समूहको न्यून तथा गलत प्रतिनिधित्व,
१७. लोकसेवा आयोगका परीक्षाहरू खस-नेपाली तथा प्रभावशाली समूहको ढाँचामा आधारित हुनु।

संविधानमा अल्पसङ्ख्यकको अधिकारको सुरक्षा

यहाँ अल्पसङ्ख्यकहरूप्रति भेदभाव गर्ने हुनाले हटाउनुपर्ने सम्पूर्ण संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्थाहरूका बारेमा व्याख्या गरिएको छैन। तापनि केही सुधारात्मक कदमहरू देहायअनुसारका हुन सक्नेछन् :

१. राज्यलाई धर्मनिरपेक्ष घोषणा गर्ने,
२. रैथाने भाषाहरूमाथिका भेदभाव हटाउने। उदाहरणार्थ, तीन भाषाको नीति ल्याउने,
३. नागरिकता प्रमाणपत्र वितरणमा रहिआएको भेदभावको अन्त्य गर्ने,
४. स्वतन्त्रतापूर्वक विचारको प्रवाह, सङ्घसंस्था दर्ता तथा राजनैतिक दल स्थापना गर्न लगाइएका संविधानका सबै धारा हटाउने,
५. भेदभावपूर्ण कानुनहरू हटाउने। जस्तै, गाई काटेमा हुने कारावासको व्यवस्था खारेज गर्ने,
६. रैथाने बासिन्दाहरूको जग्गाजमिनमाथिको अधिकार प्रवर्द्धन गर्ने,
७. संविधानमा नै समानुपातिक अवसर अथवा आरक्षणको व्यवस्था गर्ने,
८. विभिन्न संस्कृति, जीवनधारा तथा परम्परालाई जोगाइराख्न संवैधानिक र कानुनी व्यवस्था गर्ने।

संविधान सुधार कि संविधानसभा ?

यहाँ प्रस्तुत गरिएका सुझाउहरूका आधारमा संविधानमा व्यापक सुधार गरेमा मात्र सबैलाई समेट्न सम्भव छ। संविधानमा यी सुधार समावेश गर्न दुईओटा उपायहरूका बारेमा व्यापक छलफल भइराखेको छ। तर यी उपायहरूले तिरस्कृत सामाजिक-सांस्कृतिक समुदायहरूलाई समेट्न सक्छन् भन्नेचाहिँ छैन।

यी दुईओटे उपायहरूलाई मूल्याङ्कन गर्नका लागि हामीहरूले केही बुँदाहरूमाथि विचार गर्नु जसरी छ । पहिलो यी प्रक्रियामा कसको प्रभाव चल्छ र उत्पीडित सामाजिक-सांस्कृतिक समूहको भूमिका के हुन्छ ? दोस्रो, कुन उपाय बढाता प्रजातान्त्रिक हुन्छ ? तेस्रो, कुन प्रक्रियाले समावेशी नीति स्थापना गर्न गहकिलो प्रयास गर्न सक्छ ?

संविधान संशोधनमा निश्चय पनि कम विचारमन्थन हुन्छ । यसमा राजनैतिक दलहरूको भूमिका मुख्य रूपमा रहन्छ । मूलधारका राजनैतिक दलहरूका विगत १३ वर्षका काम हेर्ने हो भने उत्पीडित सामाजिक-सांस्कृतिक समूहहरूलाई समेट्न नसकेको प्रस्त देखिन्छ । तसर्थ संविधान संशोधनबाट उत्पीडित समुदायका आकाङ्क्षाहरू पूरा हुने कमै मात्र सम्भावना छ । संविधानसभाको प्रक्रियामा गएमा उत्पीडित समूहहरूको आवाज बढी मुख्यरित हुने सम्भावना छ ।

संविधानसभाको प्रक्रिया बढी प्रजातान्त्रिक भएकाले यसले समावेशी राजनैतिक संरचनाहरूको स्थापनामा भूमिका खेल्न सक्छ । सबै समावेशी राजनैतिक संरचनाहरू स्थापना गर्न नसके पनि संविधानसभाले धेरैजसो यस्ता संरचनाहरू बनाउन सक्छ । तसर्थ उत्पीडित समूहका कार्यकर्ता तथा समाजका जागरुक सदस्यहरूले संविधानसभाका पक्षमा बकालत गर्नुपर्छ ।

उपसंहार

माथि उल्लेखित सबै संरचनाहरू विभिन्न जातजातिलाई समावेश गर्न जस्तर फर्छ । कुनै पनि एउटा वा दुईओटा संरचनाले नेपालमा देखापरेका विभिन्न प्रकारका विभेदका समस्या हटाउन सक्दैनन् । धेरै तहमा समस्या भएकाले गर्दा ती समस्याहरू सुल्खाउन विभिन्न तहका संरचनाहरू चाहिन्छन् । उदाहरणका लागि समानुपातिक चुनावपद्धति र सङ्घीयता अपनाए तापनि दलितहरू समावेश नहुन सक्छन् । तसर्थ समानुपातिक रूपमा स्रोत र संसाधनको वितरण हुनुपर्छ ।

समावेशी प्रक्रिया ढिलो भयो वा हुँदै भएन भने त्यसको के नतिजा आउन सक्छ ? एउटा प्रमुख सम्भावना हिंसात्मक जातीय विद्रोह हो । संसारका अरू मुलुकहरू तथा नेपालकै इतिहास हेर्ने हो भने पनि यो सम्भावना स्पष्ट हुन्छ । समावेशी प्रक्रिया व्यापक रूपमा लागू नभएमा उत्पीडित सामाजिक-सांस्कृतिक समूहहरू सुधारात्मक आन्दोलनमा नलागी अतिवादी विकल्पप्रति आकर्षित हुन सक्छन् ।

समावेशी नीति बृहत् समाज तथा विगतका प्रभावशाली समूहहरूसमेतका

लागि फाइदाजनक छ । प्रथमतः यसले हिंसात्मक विद्रोह रोक्छ, जसले विगतका प्रभावशाली समूहकै बढी क्षति गर्दछ । दोस्रो, यस्तो नीतिले आर्थिक विकासको जग हाल्दछ । स्वीटजरल्यान्ड, जापान तथा कोरियाजस्ता प्राकृतिक स्रोतसाधन कम भएका मुलुकले मानवस्रोतकै बलमा प्रगति गरेको छर्लड्ग छ । समाजका हरेक तप्काका मानवस्रोतको सहयोगविना नेपालको आर्थिक विकास गर्ने सपना साकार हुन असम्भव छ ।

भारतीय प्रजातन्त्रमा सम्मिलन : नेपालका लागि शिक्षा

टड़ सुब्बा

सहभागिता र प्रजातन्त्र

प्रजातान्त्रिक राज्यले जनताका आर्थिक, भाषिक, राजनैतिक र अन्य चाहनाहरूलाई बेवास्ता गर्न सक्दैन। प्रजातन्त्र जीवित रहनका लागि राजनीति र निर्णय प्रक्रियामा जनताको सहभागिता हुनुपर्छ, उनीहरूका आवाजहरूको सुनुवाइ हुनुपर्छ र कसैप्रति पनि भेदभाव गरिनु हुदैन। जनतालाई राजनीतिबाट टाढा राख्न खोजिएमा यसले देशमा तनाव, द्वन्द्व, आन्दोलन, छापामार युद्ध र आतङ्कवादसमेत निम्त्याउँछ।

तैपनि के कुरा कटु सत्य हो भने धेरै देशले जनतालाई राजनीतिमा सहभागी गराउने कुरामा त्यति चासो राखेका छैनन्। ती देशहरूले सुधारात्मक उपायहरू अवलम्बन गर्ने सङ्केत पनि देखिएन। राजनैतिक रूपले उपेक्षित समूहको सङ्ख्या कम भएको र आर्थिक अवस्था कमजोर रहेका कारण उनीहरू राजनैतिक व्यवस्था र भौगोलिक अखण्डतामा खतरा पुऱ्याउन सक्दैनन्। केही मुलुकमा उपेक्षित मानिसहरू आप्रवासी भएकाले राजनीतिमा सहभागिताको दाबी गर्ने अधिकार आफूसँग नभएको सोच्छन्। उनीहरूलाई पाखा लगाउने समूह उनीहरूले यस्तो अधिकारको दाबी गर्ने आधार छैन भन्ने सोच्छन्।

प्रजातान्त्रिक वा गैरप्रजातान्त्रिक जुनसकै मुलुकमा जनताको सहभागिताका लागि देशमा विद्यमान स्रोतहरूले सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दैन्। यसको मतलब राज्यलाई समावेशी बनाउन यस्ता स्रोतहरू चाहिन्दै नै भन्नेचाहिँ होइन। प्रजातन्त्रमा सहभागिता अनिवार्य आवश्यकता हो। गैरप्रजातान्त्रिक मुलुकहरूले पनि छलछाम गरेर भए पनि जनताको सहभागिता छ भन्ने तर्क दिन्दैन्। विश्वका प्रजातान्त्रिक मुलुकहरूले अलगअलग किसिमले जनतालाई सहभागी गराएको उदाहरणले हामीलाई सहभागिताको प्रश्नमा अलग रूपले सोच्न बाध्य बनाएको छ।

नेपाल अँै प्रजातान्त्रिक बाटो पत्ता लगाउन प्रयास गरिरहेको छ। केही

मानिसहरू देश पूर्ण प्रजातान्त्रिक हुनेवित्तिकै सबै समस्या हल हुन्छन भन्ने ठानेर ‘पहिला प्रजातन्त्र, त्यसपछि मात्र सहभागिता’ भन्ने कुरा गर्द्धन । तर वास्तविकता के हो भने प्रजातन्त्र निरन्तर विकसित हुँदै जान्छ । यसका विविध स्वरूप र चरण हुन्छन् । एसियामा पनि प्रजातन्त्रका विविध स्वरूपहरूको अभ्यास भइरहेको छ । कुनै पनि प्रजातान्त्रिक मुलुक सजिलै निरडकुशतातर्फ ढल्कन सक्छ, तर निरडकुश मुलुकलाई त्यति सजिलै प्रजातान्त्रिक बनाउन सकिदैन । नेपालका सन्दर्भमा एउटा गम्भीर प्रश्न छ – (क) पहिला प्रजातान्त्रिक मुलुक बनाउने र त्यसपछि मात्रै सहभागिताको कुरा उठाउने भनेर पर्खेर बस्ने हो ? वा (ख) सहभागिताको कुरालाई पनि संगै उठाउने जसले गर्दा पहिला राज्य वास्तविक प्रजातान्त्रिक मुलुक बनोस् त्यसपछि सहभागिताका कुरा गरौंला भनेर पर्खदापखैदै अमूल्य समय खेर नजाओस् ?

भारतको संरक्षणकारी विभेद

लामो औपनिवेशिक शासनको अन्त्य गरेर धर्मनिरपेक्ष, गणतन्त्रात्मक, प्रजातान्त्रिक मुलुकका रूपमा स्थापित भएका बेला भारतमा आरक्षण नौलो कुरा थिएन । जनतालाई मूलधारमा समावेश गराउने कुरामा भारतमा विविध विचारहरूले सफलता पाइरहेका थिए । वीसौं शताब्दीको सुरुदेखि नै भारतमा विविध समूहको प्रतिनिधित्व गराउने व्यवस्था लागू भएको थियो । पछौटेपन र आर्थिक कमजोरी तुरन्तै हटाउनका लागि सन् १९०६ मा ब्रिटिसले मुसलमानहरूलाई विशेष सहुलियत प्रदान गरेपछि विविध समूहको प्रतिनिधित्व गराउने प्रथाको सुरुआत भएको हो । त्यसपछि अलगअलग समूहको प्रतिनिधित्वको विचारले भारतमा व्यापक विस्तार पायो । साथै यसले भारतका दक्षिण-पश्चिम भागमा फैलेका गैरब्राह्मण आन्दोलनलाई मलजल हाल्ने काम गन्यो ।

भारतमा महात्मा गान्धीले दलित आन्दोलनलाई बल पुऱ्याए । फेब्रुअरी १९२८ मा बिट्रिसले साइमन आयोगलाई भारत बोलायो र अलगअलग प्रतिनिधित्वको व्यवस्थालाई वैधानिकता दियो । यस आयोगले दलितवर्गलाई राज्यले संरक्षण गर्नुपर्दै भन्ने सिफारिस गन्यो ।

स्वतन्त्र भारतलाई संविधानले नै पिछडिएका वर्गहरूको हित संरक्षण गर्न बाध्य गरेको थियो । संविधानको धारा १४ को उपधारा ४ र धारा १५ को उपधारा ४ ले निश्चित पिछडिएका वर्गहरूका लागि जागिरमा पदहरू आरक्षण गरेको थियो । यसका अलावा राज्यको निर्देशक सिद्धान्तमा राज्यले कमजोर वर्गहरू विशेष गरेर दलित र आदिवासीहरूको हितका लागि आर्थिक र शैक्षिक उन्नतिका लागि विशेष व्यवस्था गर्न सक्नेछ र उनीहरूलाई सामाजिक

अन्यायका साथै सबै प्रकारका शोषणहरूबाट मुक्त राख्नेछ भनिएको छ ।

तर यस्तो सुविधा कसकसलाई दिने भन्ने सम्बन्धमा थप काम त्यति बेला मात्र भयो जब काकासाहेब कालेलकरको अध्यक्षतामा सन् १९५३ मा पिछडिएका वर्गसम्बन्धी प्रथम आयोगको गठन भयो । यस आयोगको प्रतिवेदनले विशेषाधिकार दिने कुरामा धेरै असहमतिका बुँदाहरू प्रस्तुत गरेको थियो । यसका साथै राष्ट्रपतिलाई सम्बोधन गर्दै लेखिएको पत्रमा कालेलकरले यस विषयमा धेरै असहमति प्रकट गरेका थिए ।

यो प्रतिवेदन केन्द्र सरकारको ज्ञापनपत्रका साथ ३ सेप्टेम्बर १९५६ मा संसदमा प्रस्तुत गरियो । अगस्तमा बसेको संसदीय अधिवेशनले यो प्रतिवेदनमा छलफल गरेन । तर केन्द्र सरकारले राज्य सरकारलाई जातका आधारमा नभएर आर्थिक रूपले गरिब भएका आधारमा पिछडिएका वर्गको सूची तयार गर्न आदेश दियो । व्यवहारमा हर्ने हो भने आर्थिक रूपले गरिब भन्नाले जात नै जनाउँथ्यो ।

तत्कालीन प्रधानमन्त्री मोरारजी देशाईले डिसेम्बर २०, १९७६ मा पिछडिएका वर्गसम्बन्धी आयोग गठन गरेको घोषणा गरे । यो आयोग मण्डल आयोगका नामबाट चर्चित भयो । यस आयोगले १२ डिसेम्बर १९८० मा प्रतिवेदन तयार गयो । त्यस बेला प्रधानमन्त्रीको पद सहमालिरहेकी इन्द्रिरा गान्धीले यो प्रतिवेदनलाई दराजमा थन्क्याइन् । १९८८ मा भीपी सिंह प्रधानमन्त्री भएपछि उनले खाडलमा पुरिइसकेको यस प्रतिवेदनलाई छिके र यसले सिफारिस गरेका सुशाउ लागू गर्ने कोसिस गरे । ७ अगस्त १९८० मा उनले केन्द्र सरकार र निजामती सेवाका २७ प्रतिशत पदहरू पिछडिएका वर्गका लागि सुरक्षित राखिएको घोषणा गरे । यस घोषणाले देशभरि व्यापक हिंसा फैलियो र अदालतमा अनगिन्ती मुद्दा दर्ता भए ।

आदिवासीका सन्दर्भमा धेरै विद्वान्हरूले आरक्षणबाट पिछडिएका वर्गलाई नभएर सुविधासम्पन्न वर्गले नै फाइदा पाएको बताएका छन् । केही अरू मानिसहरू यो विशेषाधिकारबाट आदिवासीहरूका बीचमा नै एउटा शोषक वर्गको सिर्जना भएकाले उनीहरूले विकासका अवसरहरू रोकेर कम सुविधासम्पन्न मानिसहरूबीचमा पुग्न नदिएको कुरा गर्दून । अछ केही मानिसहरू सबै दलितहरूले यो सुविधाको समान उपभोग गर्न नपाएको कुरा बताउँछन् ।

केन्द्र सरकारका सेवाहरूमा आदिवासी र दलितहरूको प्रतिनिधित्वका बारेमा सन् १९८३ का आँकडाका आधारमा गरेको अध्ययनमा १९५३ देखि १९८२ सम्म सबै सरकारी सेवाका पदमा सबै वर्गहरूको सङ्ख्या समानुपातिक रूपमा बढेको भए तापनि दलितहरूका लागि आरक्षण गरिएका प्रथम र दोस्रो क्लासका

पदहरूमा दलितहरूको सडख्या नपुगेको र आदिवासीका लागि छुट्ट्याइएका सबै तहका पदमा आदिवासीको सडख्या नपुगेको पाइएको छ । तर सेवाहरूको उपयोग सम्बन्धमा जातिगत वा अन्तरजातीय फरक के छ भन्ने कुरा आँकडाले देखाएको छैन । यो कुराको जानकारी लिनका लागि मानवशास्त्रीहरूले सूक्ष्म स्तरमा गरेका अध्ययनहरूमा निर्भर रहनुपर्छ । मानवशास्त्रीले गरेका अध्ययनले आरक्षणले आर्थिक समाजिक विभेद हटाउनुको सट्टा यो खाडल अझ बढाएको बताएका छन् ।

आरक्षित समूहहरूलाई आरक्षणको फाइदा लिन सक्षम नबनाउने र सरकारले उनीहरूका लागि रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्न नसक्ने हो भने आरक्षणले आरक्षित समूहको हित गर्न सक्दैन । नेपाल र भारतलगायत अधिकांश तेस्रो विश्वका देशहरू यस्ता अवसरहरू सिर्जना गर्न सक्षम छैनन् । राज्य विस्तारै रोजगारदाताको भूमिकाबाट पछि हट्टै गएको र निजीकरणको विस्तार भइरहेको यो युगमा दुई दशकअंगाङि आरक्षणको जति महत्त्व थियो अहिले त्यति छैन ।

नेपाल र भारतजस्ता देशहरू अहिलेसम्म राष्ट्रिय स्रोतका संरक्षकका रूपमा रहेका छन् र ती स्रोतहरूको एकलौटी उपभोग गरिरहेका छन् । त्यसैले केही समयसम्म आरक्षणका विषयमा यी देशमा बखेडा चलिरहनेछ । भारतको संविधान दलितहरूको संरक्षणप्रति प्रतिबद्ध भए तापनि यसले सबै प्रकारका शोषणहरूबाट उनीहरूलाई मुक्त गर्न सकेको छैन । संवैधानिक संरक्षणले उनीहरूलाई हिन्दूका 'उच्च' जातको समकक्षमा पुच्याउन सकेको छैन । राज्यका सेवासम्बन्धी पदहरूमा प्रवेश गर्नका लागि धेरै सर्तहरू हटाइएको भए तापनि आरक्षित समूहबाट योग्यता पुगेका व्यक्तिहरूको अभाव भएकाले यस्ता धेरै पदहरू खाली नै छन् जसले गर्दा सरकारले ती पदहरू अरू नागरिकहरूका लागि खुला गर्नुपरेको छ । केही मानिसहरू उच्च जातिले पडयन्त्र गरेकाले नै आरक्षण गरिएका पदहरू आरक्षित समूहबाट पूर्ति नभएको तर्क दिन्छन् । उनीहरूको भनाइ छ - दलित समूहका मानिसहरूमा न्यूनतम आवश्यक योग्यता नभएकाले मात्र आरक्षण गरिएका पदहरू पूर्ति हुन नसकेका हुन् भन्ने होइन । अधिकारीहरू सम्भव भएसम्म दलित वा आदिवासीलाई त्यस्ता पदहरूमा भर्ना हुन सरकारले दिएको आदेशलाई ढिला गर्ने वा उनीहरूलाई भर्ना नै नगर्ने गर्दछन् ।

आरक्षित समुदायका बहुसङ्ख्यक मानिसहरूले प्राथमिक शिक्षा प्राप्त नगरेकाले उनीहरूसँग यस्ता सेवामा प्रवेशका लागि न्यूनतम योग्यता नपुने हुनाले उनीहरूलाई आरक्षणको व्यवस्थाको खासै अर्थ हुँदैन । उनीहरूलाई हातमुख

जोड़नका लागि दैनिक परिश्रम गर्नुपर्ने बाध्यता छ। साना भाइबहिनीको हेरविचार गर्नुपर्ने भएकाले छोराछोरीलाई स्कुल पठाउन सक्दैनन्। यसकारण ठूलो सदृश्यामा बालबालिकाले स्कुल छोड्ने गर्दछन्।

यसप्रकार आरक्षणले वास्तविक आवश्यकता भएका मानिसहरूको संरक्षण गर्न सकेको छैन। आरक्षणले समावेश गराएको समूहभित्रै उपेक्षित समूहको सिर्जना गरेको छ। अहिलेसम्म भारतीय समाज वैज्ञानिकहरूले यो समस्या समाधान गर्न सकेका छैनन्। दलित आदिवासी वा पिछडिएका वर्गका रूपमा आफ्नो सामाजिक स्तर थाहा पाए पनि तालिम, शैक्षिक योग्यता वा सूचनाको अभावमा उनीहरू आरक्षित पदहरूको फाइदा लिन नसकेकाले निराश छन्। भारतमा सर्वत्र समावेशी समूहभित्रै उपेक्षित वर्गको सिर्जना भएको महसुस गरिएको छ।

भारतमा संरक्षणात्मक विभेदले सामाजिक वा वैचारिक उद्देश्य पूरा गन्यो कि गरेन भन्ने प्रश्न उठाइदैन। राजनैतिक रूपले यसको आलोचना गर्नु बेठीक ठानिन्छ। भारतका केही भागमा आरक्षणको विरोध गर्दा ज्यानसमेत खतरामा पर्दछ। तर आरक्षित मानिसहरूको तर्क छ – उच्चवर्गले शताब्दीआौदेखि राज्यको संरक्षण पाइरहेको छ भने हामीले एकदुई दशकदेखि जागिरमा प्राथमिकता पाउँदा के विग्रियो त?

अहिलेसम्म स्थानीय वा राष्ट्रिय स्तरका कुनै पनि राजनैतिक दलहरूले आरक्षण नीति बन्द गर्नुपर्दछ भन्ने कुरा गरेका छैनन् बरु उनीहरूले यसलाई अनुचित फाइदा लिने हतियार बनाएका छन्।

अहिले आरक्षणका बारेमा प्रश्न उठाउने बेला भएको छ। भारत सधै आरक्षणको नीति अनुसरण गर्न चाहन्छ? यस्ता आरक्षित मानिसहरूलाई सधै आरक्षण दिइरहनुपर्ला? सर्वसाधारण मानिसहरू उनीहरूको जातअनुसार प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा यसको समर्थन वा विरोध गरिरहेका छन्। राजनैतिक नेताहरू आरक्षणका बारेमा कहिल्यै पनि आफ्नो सही धारणा व्यक्त गर्दैनन्। उनीहरूले यसो गर्नुको कारण के हो भन्ने कुरा हामीलाई थाहा छ। आरक्षित समूहका बुद्धिजीवीहरूसमेत उनीहरूलाई आरक्षणले फाइदा नदिएको भए तापनि त्यसलाई निरन्तरता दिनु हुन्न भन्ने कुरा गर्दैनन्। यस्तै गरेर सामान्य वर्गका बुद्धिजीवीहरूमा पनि आरक्षणको समर्थन गर्ने बुद्धिजीवीहरू धेरै छैनन्। विशेष गरेर चिकित्साशास्त्र र शिक्षण कार्यमा प्रतिभाहरूको प्रवेशमा रोकावट पैदा गरिनु हुँदैन भन्ने आधारमा यो प्रणालीको निन्दा गर्दछन्। सामान्य वर्गमा पर्ने मानिसहरूका बीचमा प्रतिभासम्बन्धी विषय हालसालै उठेको हो तर यसले जातजातिका आधारमा बहसको सिर्जना गर्ने भएकाले यसलाई यति सजिलो

रूपमा लिन सकिदैन। प्रतिभा आफैमा केही होइन यो उचित र पर्याप्त वातावरणले जन्माउँछ भन्ने कुरा प्रायशः विसंने गरिन्छ।

भारतमा अहिले आरक्षणको सुरुआत गर्न लागिएको भए यसका आवश्यकता र जातका आधारमा नभएर आर्थिक-सामाजिक पछ्यौटेपनलाई आरक्षणको आधार बनाउने कुरामा विवाद हुने थिएन। तर जातलाई आरक्षणको आधार मानिएको र चार दशकदेखि यही कुरा लागू भएकाले यसका ठाउँमा आर्थिक-सामाजिक पछ्यौटेपनलाई आधार बनाउन सकिदैन। धेरै विद्वान्हरूले आर्थिक-सामाजिक आधारमा पिछ्डिएको व्यक्तिको पहिचान गर्न गाहो हुन्छ भन्ने कुरा गरिरहेका छन्। जातिगत वा सामुदायिक आधारमा पिछ्डिएका मानिसहरूको छनोट गर्न जति सजिलो छ आर्थिक-सामाजिक पछ्यौटेपनका आधारमा त्यसो गर्न त्यति सजिलो छैन। जातिगत पहिचान परिवर्तन हुँदैन, आर्थिक-सामाजिक पछ्यौटेपन समयसमयमा परिवर्तन भइरहने कुरा हो र यसमा छलछाम गर्न सकिने भएकाले आरक्षण कायम राख्न वा बन्द गर्नका लागि समयसमयमा अनुगमन गरिरहनुपर्छ र तथ्याङ्कहरूलाई अच्यावधिक गरिरहनुपर्छ। आर्थिक-सामाजिक रूपले पिछ्डिएका मानिसहरूको पहिचान गर्ने काम सजिलो हुँदैन तर आर्थिक-सामाजिक पछ्यौटेपनलाई आरक्षणको आधार मान्ने हो भने समाजका सबै जातिका मानिसहरूले यसको सुविधा लिन पाउने भएकाले जातिगत आधारमा जस्तो सामिजिक लान्छना बेहोनुपर्दैन।

जात, राष्ट्र, आदिवासीजस्ता अवधारणाहरूलाई नेपालजस्तो विशेष सन्दर्भ भएको देशमा जोड्दा यसले गम्भीर समस्याहरू उत्पन्न गराउँछ। एउटा सन्दर्भमा उचित ठहरिएका अवधारणाहरूलाई अन्धाधुन्ध अर्को ठाउँमा प्रयोग गर्नु अनुचित भए तापनि यस्ता अवधारणाहरू, पद्धतिहरू र सिद्धान्तहरू सर्लक्कै नयाँ ठाउँमा प्रवेश गर्नु र समयको अन्तरालमा स्थानीयता प्राप्त गर्नु। नेपाली तथा युरोपियन विद्वान्हरूले यस्ता अवधारणाको आयात गर्ने कुराको विरोध गरिरहेका भए तापनि नेपालका सन्दर्भमा यही कुरा लागू भएको छ।

भारत र नेपालका सन्दर्भमा जात/जातिजस्ता शब्दहरूको वीचको सम्बन्ध बुझ्नु सबैभन्दा कठिन काम हो। धेरै विद्वान्हरूले यस्तो विभेदले देशलाई नोकसान पुऱ्याएको भन्ने सोचाइ राखेकाले भारतले यस्तो विभेदलाई हटायो। नेपालमा पनि कुनै समूहविशेषका हकमा यी अवधारणाहरूको प्रयोग गर्ने कुरा त्यो समूहको सन्दर्भमा भर पर्दछ। उदाहरणका लागि नेपालका सन्दर्भमा मगर एक जात हो र मगरको आफै सन्दर्भमा ऊ एक जाति हो।

भारतमा आरक्षण सदाका लागि रहन्छ भन्ने सोचाइ छ। तर भारत मात्र होइन जतातै क्षेत्र, लिङ्ग, भौगोलिक अवस्थाका आधारमा आरक्षणका नयाँ

स्वरूपहरू विकास भएका छन्। आरक्षितहरूको प्रतिशत पनि बढ्दै गएको छ।

आरक्षित समूहमा पर्ने मानिसहरूमा पनि भारतको संविधानका विभिन्न अनुसूचीहरूले फरकफरक किसिमको संरक्षण दिएको छ। उदाहरणका लागि मेघालयका खासी आदिवासीहरूले सिक्किममा लेप्चाहरूको जमिन किन्न पाउँदैनन्। तर लेप्चाहरूले भने मेघालयमा जमिन किन्न पाउँछन्। लेप्चा वा भोटियाले मेघालयमा आयकर तिर्नुपर्छ तर खासीहरूले जतिसुकै धन कमाए पनि आयकर तिर्नुपर्दैन। त्यहाँ बसोबास गर्ने नागा, मिजोहरूले पनि आयकर तिर्नुपर्दैन। निचोडमा के भन्न सकिन्छ भने भारतमा प्रयोग भइरहेको सकरात्मक विभेदलाई यथाशक्य छिटो पुनः मूल्याङ्कन गर्नुपर्दछ। किनकि यो प्रथा हट्ने कुनै सम्भावना छैन। यसमा सुधार मात्र गर्न सकिन्छ। भारतका समाज वैज्ञानिकहरूका अगाडि भारतलाई अस्तव्यस्त नपारी आरक्षण अति जरुरी भएका मानिसहरूलाई त्यसको व्यवस्था गर्ने चुनौती आएको छ।

असहभागितामूलक सहभागिता

चार दशकदेखि केही जाति तथा समुदायहरूलाई सहभागी गराउने प्रयत्न गर्दा भारतमा हिसांत्मक प्रतिक्रियाहरू उत्पन्न भएका छन्। सुरुमा आरक्षणमा नपरेका समूहहरूले आफू उच्च जातिका भएको र आफूलाई संवैधानिक संरक्षण नचाहिएको भनेर चित्त बुझाएका थिए। अहिले अनुसूचीमा परेका केही पिछडिएका जाति/वर्गहरूले सन् १९५६ मा दलित जात वा आदिवासीका रूपमा संविधानमा अनुसूचीकृत हुन चाहेका थिएनन् किनकि उनीहरू यसरी अनुसूचीमा राखिएका जातिहरूभन्दा आफूलाई उच्च अवस्थाका ठान्थे।

सत्तरीको दशकको अन्त्यदेखि ‘उच्च’ जातिले आरक्षणप्रति गर्दै आएको विरोधले उग्ररूप लियो। यस्ता विरोधहरू देशभरि नफैले पनि ‘उच्च’ जातिका मानिसहरू यो नीतिका कारण निराश छन् भन्ने कुरा स्पष्ट थियो। भारतको मध्यभागका धेरै शैक्षिक संस्थाहरू हप्तोहप्ता बन्द गर्नुपर्यो। मार्च १९७८ मा सरकारले आरक्षणको कोटा चौबीस प्रतिशतबाट बढाएर छब्बीस पुऱ्याउने निर्णय गरेपछि विहारमा विरोधको राँको सल्क्यो। आरक्षणविरोधी सबैभन्दा नराम्रो दड्गा अहमदाबादमा उठ्यो, जुन छिटपुट रूपमा १०४ दिनसम्म चल्यो।

मण्डल आयोगको सिफारिसप्रति हिंसात्मक प्रतिक्रिया उत्पन्न हुनुका अलावा अनुसूचित जातजातिजस्तै पिछडिएका अन्य मानिसहरूले पनि आफू उपेक्षित भएको महसुस गर्न थाले। फरक यति थियो कि यी मानिसहरूलाई सामाजिक रूपले कलडिकित गरिएको थिएन। अनुसूचीकरणमा एकरूपता थिएन। उदाहरणका लागि कोचजातिलाई मेघालयमा आदिवासीको अनुसूचीमा राखिएको थियो भने

आसाममा जातिको अनुसूचीमा राखिएको थियो । यस्तै गरेर हिमाञ्चलका ब्राह्मणहरूलाई आदिवासीका रूपमा अनुसूचीकृत गरिएको थियो । भारतका सबै राज्यका प्रायः सबै आदिवासी र जनजातिहरू अनुसूचीमा दर्ता हुन आन्दोलित भए । अनुसूचीकरण गरियोस् भन्ने उनीहरूको माग दशकौसम्म पूरा नभएकाले उनीहरूले जनजातीय आन्दोलन, सांस्कृतिक र साक्षरता सङ्गठनको स्थापना र गाउँमा आउने ठूलाबडा मानिसहरूलाई ज्ञापनपत्र दिएर आफू उपेक्षित भएको भावना प्रदर्शन गर्न थाले । रीतिथितिका आधारमा आफू ठूलो हुँ भन्ने सोचाइ भएकाले एकथरी मानिसहरू आफूलाई अनुसूचित जाति वा आदिवासीका रूपमा अनुसूचीकृत गरियोस् भन्ने चाहैदैनथे । उनीहरू अरु अनुसूचीकृत मानिसहरूजस्तै पिछडिएका थिए । तर पनि जातका आधारमा उनीहरू अनुसूचीमा राख्नुपर्ने समूहमा पर्दैनथे ।

भारतका उत्तर-पूर्वी क्षेत्रका अधिकांश समुदायहरू जातिका आधारमा वा आदिवासीका आधारमा वा पिछडिएका वर्गका आधारमा अनुसूचीकृत भएकाले अनुसूचीकृत नभएका मानिसहरूले आरक्षणविरोधी भावना व्यक्त गर्नु स्वाभाविकै थियो । तर आरक्षणको हक नपाउने समूहका मानिसहरूको सङ्ख्या यति थोरै थियो कि बहुसङ्ख्यक मानिसहरूबाट विरोध हुने भएकाले उनीहरू यसको विरोधमा आवाज निकाल्ने साहस गर्न सक्दैनथे । आरक्षणका बारेमा भएका कुनै पनि छलफलले उत्तेजना फैलाउने भएकाले कोसँग बोलिदै छ भन्ने कुरा सोचन जरुरी थियो । साहित्यको सिर्जना उच्च जातिले गरिरहेका भए पनि संयोगवश नेपाली साहित्यमा आरक्षणविरोधी भावना अभिव्यक्त भएनन् । एक दशक अगाडिसम्म सिक्किममा बेरोजगारी समस्या थिएन तर दार्जीलिङमा भने निकै अगाडिदेखि यो समस्या देखिएको थियो । त्यसैले त्यहाँका शिक्षित युवाहरू नेपाल, भुटान र सिक्किममा काम गर्न जान बाध्य थिए । दार्जीलिङको छिमेकी विहारमा मण्डल आयोगका सिफारिसहरू लागू गर्ने कुरामा हिंसात्मक आन्दोलनहरू भए तापनि दार्जीलिङ र सिक्किमले यो नीतिलाई सघाइरहेका थिए । त्यसैले सिक्किम र दार्जीलिङमा पूर्वी र पश्चिमी भारतमा जस्तो हिंसात्मक आन्दोलनको लहर चल्नुको साटो जनता उत्साहित भएका थिए ।

यी सामान्य प्रवृत्तिहरू हुन् । उपेक्षाको महसुस प्रायशः व्यक्तिगत तहमा गरिन्छ । प्रतिस्पर्धा चाहे अनुसूचीकृत जातिका बीचमा होस् अथवा अन्य जातिका बीचमा असफल हुनेलाई उपेक्षाको काँडा विषेको हुन्छ । दार्जीलिङ र सिक्किममा सरकारले लेज्चा र भोटियाहरूका लागि आरक्षणको स्थान बढाएको छ, तर नेपालीहरूलाई विर्सिएकाले उनीहरू पछिल्ला केही दशकदेखि लेज्चा र भोटियाभन्दा पछि पर्दै गएको गुनासो सुनिन्छ । नेपालीहरू अनुसूचीकृत

जातजातिका डाक्टर, इन्जिनियर र प्रशासनिक अधिकारीहरूको उपस्थिति बढिरहेको तर नेपालीहरूको उपस्थिति घटिरहेको कुरा औल्याउँछन्। लेप्चाहरू भोटियाभन्दा धनी र पढेलेखेका हुनाले उनीहरूले आदिवासीका लागि आरक्षित सबै पदहरूमा एकाधिकार कायम गरेका छन् भनेर भोटियाहरू आरोप लगाउने गर्दछन्। अर्कातिर भोटियाहरू तिब्बतीहरूले उनीहरूका लागि छुट्टाइएका काम खोसिरहेको आरोप लगाउँछन्। ईर्षा वा गलत सोचाइका कारण पनि यस्तो अनुभव गरिएको हुन सक्छ। तर एउटा समूहको सहभागिताले अर्को समूहलाई उपेक्षित भएको ठान्ने अवस्थामा पुऱ्याउँछ भन्ने कुराचाहिँ सही हो।

उपेक्षा भावनात्मक वा मनोवैज्ञानिक सोचाइ हो। विकासको दौडमा पछि परेमा, स्रोतहरूको उपभोगबाट वञ्चित गरिएको महसुस भएमा वा विभेद गरिएमा यस्तो भावना उत्पन्न हुन्छ। असफल भएमा आफ्नो असफलतालाई ढाक्छोप गर्नका लागि पनि यस्तो कुरा गरिएको हुन सक्छ। रोजगार पाउन नसकेका मानिसहरूले आफ्नो असफलतालाई विवेकपूर्ण ढड्गाले स्वीकार्न सक्नुपर्छ। तर मानवजाति त्यति विवेकी छैन।

भारतीय प्रजातन्त्रमा नेपाली राजनीति

मैले भारतमा बस्ने नेपालीहरूका मुद्दालाई यहाँ प्रस्तुत गर्न खोजनुका विभिन्न कारणहरू छन्। पहिलो, म आफै पनि यही समूहभित्र पर्दछु र अरुले हाम्रो मुद्दालाई प्रस्तुत गर्नुभन्दा म आफै यसलाई प्रस्तुत गर्न रुचाउँछु। दोस्रो, विभिन्न नेपाली समूहहरू विभिन्न जाति आदिवासी र वर्गका रूपमा भारतको संविधानमा सूचीकृत छन् जुन आफैमा एक रोचक विषय हो। तेस्रो, नेपालीहरू भाषिक, रोजगारी, साहित्यलगायत अन्य कुरामा सहभागी हुन व्यग्र देखिए आएका छन्। सही अर्थमा भन्ने हो भने उनीहरूलाई उल्लेख्य रूपमा सहभागी बनाइएको पनि छ। तर उनीहरूलाई क्षेत्रीय र राष्ट्रिय स्तरका छापाहरूमा बारम्बार प्रवासी, विदेशी इत्यादि उपनाम दिइदै आएको छ।

भावनात्मक वा मानसिक सहभागिताविनाको राजनैतिक वा संवैधानिक सहभागिताले कुनै अर्थ राख्दैन। नेपालीहरूलाई भारतीय संविधानको छैटौं सूचीमा समावेश गरिएको भए पनि उनीहरू मानसिक वा भावनात्मक रूपले सहभागी भएका छैनन्। यो कुरा गैरनेपाली मूलका उत्तरपूर्वी भारतीयहरूमा लागू भएको पाइदैन। ब्रह्मपुत्र र इम्फाल उपत्यकाका ती जातिहरूको संस्कृति र भारतको मुख्य भागमा पाइने संस्कृतिका बीचमा घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको छ। अर्कोतर्फ भारतीय राष्ट्रवादमा सामेल हुन नेपाली र बड्गालीहरू सयाँ वर्षदिवि सङ्घर्षरत छन्। तर उनीहरू अहिलेसम्म पनि पूर्ण रूपमा सफल भएका

छैनन्। उनीहरूलाई भारतीय राष्ट्रवादमा सामेल गरिएका धेरै प्रमाणहरू भेटिए पनि उनीहरू आफूलाई यसमा सामेल नगरिएको अनुभव गर्ने गर्दछन्।

नेपाली भाषा अहिले भारतका राष्ट्रिय भाषाहरूमध्ये एक हो। यसलाई साहित्य एकाडेमी नयाँ दिल्लीबाट मान्यता प्राप्त छ। अल इन्डिया रेडियो र दूरदर्शनले पनि नेपालीभाषी दर्शक, श्रोतासम्म पुग्न यो भाषाको प्रयोग गरिरहेका छन्। दुईओटा विश्वविद्यालयहरूमा नेपाली भाषाको स्नातकोत्तर तहको अध्यापन पनि गराइन्छ। विद्यावारिधिका लागि पनि नेपाली भाषामा शोधपत्र पेस गर्ने पाइन्छ। यस्ता उदाहरणहरू थुप्रै छन्। तैपनि उनीहरूलाई उत्तरपूर्वी सुरक्षाजाँच चौकीहरूमा विदेशी भएको र गैरकानुनी सामानहरू ल्याएको भनी दुःख दिने गरिन्छ।

मोरारजी देशाई प्रधानमन्त्री भएका बेला उनले नेपाली भाषाप्रति गरेको गलत टिप्पणीले दार्जीलिङ्का नेपालीहरूलाई दोस्रोपटक आफू भारतीय नभएको महसुस गरायो। यसले गोर्खाल्यान्ड आन्दोलनका रूपमा हिंसात्मक विद्रोहलाई प्रस्फुटन गरायो। कोलकाता, वाराणसी र दिल्लीबाट प्रकाशित हुने हिन्दी, र बड्गालीभाषी राष्ट्रिय दैनिकहरूले आन्दोलनकारीहरूप्रति लेख्ये – उनीहरू हिजो मात्र नेपालबाट आएका हुन्। त्यसैले उनीहरूलाई भारतीय सङ्गठनभित्र अलगगै राज्य मान्ने अधिकार छैन।

कोलकाताबाट प्रकाशित हुने बाइला पत्रिकाहरूले आन्दोलन मत्थर पार्नका लागि ‘बड्गाललाई भड्ग हुन दिईनौं’ भन्ने मुख्य नारा उचाले। केहीले नेपालीहरूलाई भारतबाटै निकाल्नुपर्ने वकालत गरे। केहीले नेपालमा रहेका भारतीयहरूले छुट्टै राज्य माग गरेमा नेपालले त्यस्तो अनुमति कहिले पनि नदिने हुँदा भारतमा पनि त्यस्तो मागको कुनै औचित्य छैन भने।

तर पनि भारतमा रहेका नेपालीहरूले भारत-नेपाल खुला सिमानालाई बन्द गर्ने, नेपालबाट भारत आउनेलाई भिसाको व्यवस्था गर्ने, सन् १९५० को सन्धिलाई रद्द गर्नेजस्ता माग जोडदार रूपले उठाइरहेका छन्। उनीहरूले गोर्खाजस्तो विशुद्ध नेपाली परिचय दिने नाम हटाएर भारतीय परिचय दिने भारपेली (भारतीय नेपाली), भारगोली (भारतीय गोरखाली) जस्ता नामहरूको प्रयोग गर्न थाले। उनीहरूले साहित्यका गद्य तथा पद्य दुवै विद्याद्वारा भारतसँग आफ्नो प्राचीन सम्बन्ध रहिआएको छ भन्ने कुरा देखाउन जोड दिएका छन्।

निष्कर्ष : नेपाली प्रजातन्त्रमा सहभागिता

नेपाल अझ बढी समावेशी र बढी प्रतिनिधिमूलक हुनैपर्दछ। माओवादी विद्रोहलाई नेपाली प्रजातन्त्र असफल भएको प्रमाणका रूपमा देखाउनाले अझ

धेरै विवाद उठ्न सक्छ । बहुसङ्ख्यक नेपालीहरूको सामाजिक, आर्थिक अवस्था पूर्वी भारतका जनताको भन्दा फरक छैन । माओवादी विद्रोहजस्ता युद्धहरू भौगोलिक रूपले पायक पर्ने निश्चित ठाउँहरूमा मात्रै देखापर्ने र हराउने गरेका छन् । तिनीहरू न त पूरा देशभर फैलन सक्छन न धेरै लामो समयसम्म टिक्न नै । यस्ता विद्रोहहरू किन र कसरी उत्पन्न भइरहेका छन् भन्नेवारेमा विश्लेषणहरूको ओझो लागिरहेको छ । पश्चिम बड्गालको नक्सलवादी विद्रोहका बारेमा निकालिएको निष्कर्ष हामीसँग नभएको भए नेपालको माओवादी विद्रोहका बारेमा निष्कर्ष निकालन सकिने थिएन । तैपनि यस विद्रोहका बारेमा हामीले अझै धेरै कुरा जान्न बाँकी छ ।

सबै समस्याहरूले हामीलाई पर्खेर बस्दैनन् । केही समस्याहरू यस्ता हुन्छन् जसलाई तत्काल समाधान गर्न सकिएन भने बिस्तारै जटिल बन्दै जान्छन् । नेपालमा संरक्षणात्मक विभेदीकरणको विषय पनि तत्काल समाधान गर्नुपर्ने विषय हो । यसको समाधान चरणबद्ध रूपमा गरिनुपर्छ । रोजगारीका क्षेत्रमा यो नीति लागू गर्दा योग्यता, तालिम, क्षमतालाई आधार बनाउनुपर्छ र यसमा पारदर्शिता हुनुपर्छ । यसो गरिएमा मात्रै यो प्रणालीमाथि जनताको विश्वास हुन्छ । बाहुन, छेत्री र नेवारहरूले ६० प्रतिशतभन्दा बढी अवसर र स्रोतहरू थोगटेका हुनाले यो प्रणाली लागू हुनुपर्छ । निजामती, न्याय, सेना, स्वास्थ्य र इन्जिनियरिङ आदि पेसाहरूमा यिनै तीन जातको वर्चस्व कायम छ । वास्तवमा उनीहरूले आफूबाहेक अरू नेपालीहरूका लागि ठाउँ बाँकी राखेका छैनन् जसले गर्दा छेत्री, बाहुन, नेवारबाहेकका नेपालीहरूको अवस्था आफै मातृभूमिमा गिरै गइरहेको छ ।

विकासका अवसरहरूको आरक्षण गर्दा आर्थिक-सामाजिक पछौटेपनलाई आधार बनाइनुपर्छ । आर्थिक-सामाजिक रूपमा पछि परेका समूहको पहिचान गर्नुभन्दा उनीहरूमा ती अवसरहरूको फाइदा लिन सक्ने क्षमता अभिवृद्धि गर्न कठिन हुन्छ । यो समस्या समाधानका लागि हरेक वर्ष गाउँका सबै मानिसहरूको बैठक बोलाएर उनीहरूमध्ये सबैभन्दा गरिब १० प्रतिशत मानिसहरूको छनोट गर्न लगाउन सकिन्छ । उनीहरूलाई १० वर्षसम्म सम्भाव्य सबै अवसरहरू प्रदान गर्न र त्यसपछि ‘प्रगति भइसकेका’ मानिसको श्रेणीमा राख्न सकिन्छ । यो १० वर्षभित्र उनीहरूले उन्नति गरेनन् वा केही स्पष्ट देखिने उन्नति गरेर फेरि अवनतितिर छरे भने उनीहरूलाई अर्को बीस वर्षसम्म यस्तो आरक्षणको सुविधा उपलब्ध नगराउने व्यवस्था गर्न सकिन्छ । यस्तो सर्त राखेका खण्डमा उनीहरूले आफू पछौटे भएको बाहना बनाएर अनुचित फाइदा लिन पाउदैनन् । यसबाट प्रजातन्त्र तल्लो स्तरसम्म पुरन सक्छ । यसले

जनतालाई आफ्नो भाग्य आफै निर्माण गर्न जागरूक बनाउँछ ।

विश्वका जुनसुकै ठाउँमा सांस्कृतिक उपेक्षा हटाउन ज्यादै कठिन हुन्छ । नेपालमा सैवेधानिक वा राजनैतिक उपेक्षाभन्दा सांस्कृतिक उपेक्षा हटाउन गाहो छ । बहुलवादी संस्कृति भएका ठाउँमा एउटा संस्कृति लामो समयदेखि लादिएको छ । यसलाई अब पनि नहटाउने हो भने यसले ठूलो समस्या सिर्जना गर्न सक्छ । नेपालको बहुसांस्कृतिक चरित्रलाई स्वीकार गरेर त्यसको अभ्यास गरिएमा यो जटिल समस्या सहजै समाधान गर्न सकिन्छ ।

अन्त्यमा, नेपालमा जल्दोबल्दो समस्याका रूपमा उठाइएको राजनैतिक र सामाजिक उपेक्षाको समाधानका उपायबारेमा छलफल गरौँ । केही जनजाति समूहहरूले क्षेत्रीय स्वायत्तताको माग गरे तापनि मेरा विचारमा नेपालजस्तो सानो मुलकका लागि यो बुद्धिमत्तापूर्ण कार्य होइन । आर्थिक स्वायत्तताविनाको क्षेत्रीय स्वायत्तता अर्थहीन हुन्छ भने कुरा भारतको अनुभवले स्पष्ट गरेको छ । जनजातिहरूले आफू राजनैतिक रूपले उपेक्षित भएको महसुस गरेकाले यो माग उठाएका हुन् । एउटै पार्टीमा आबद्ध भएका भए पनि खसहरूको सूचनामाथिको पहुँच र बोल्ने कलाका कारण संसद्मा प्रतिनिधित्व गरिरहेका खसइतर मानिसहरू आफू ओझेलमा परेको महसुस गरिरहेका छन् । त्यसैले राजनैतिक उपेक्षाको समस्यालाई समाधान गर्ने एक उपायका रूपमा जात/जनजातिका आधारमा राजनैतिक प्रतिनिधित्व गर्ने व्यवस्था गर्न सकिन्छ । ती प्रतिनिधिहरूले जाति/जनजातिको मात्र नभएर पार्टीकै प्रतिनिधित्व गर्न सक्नेछन् । कुनै जिल्लामा कुनै जाति वा जनजाति ज्यादै कम रहेको अवस्थामा पनि यस्तो प्रतिनिधित्वको व्यवस्था गर्न सकिन्छ । यस्तो प्रतिनिधित्वको व्यवस्था भएमा सङ्घियात्मक रूपमा जस्तोसुकै अवस्था भए पनि संसद्मा सबैको आवाज समान हुन्छ । क्षेत्रफल र जनजातिको उचित प्रतिनिधित्वका लागि संसद्मा एउटा क्षेत्रवाट कम्तीमा तीन जना व्यक्तिहरू चुनिने व्यवस्था गरिनुपर्छ । एक निश्चित जात/जनजातिको सङ्घिया कम भएको अवस्थामा तिनीहरूलाई मिलाएर एउटा सङ्घ निर्माण गर्ने र त्यो सङ्घमार्फत उनीहरूको प्रतिनिधित्व गराउने व्यवस्था हुनुपर्छ । यस्तो व्यवस्थामा समेत राजनैतिक पार्टीहरूले नै उम्मेदवारहरूलाई टिकट दिनेछन् । राजनैतिक उपेक्षा हटाउनका लागि यसले राम्रो काम गर्न सक्नेछ र नेपालले यो समस्या समाधानमा सफलता पाउन सक्नेछ । यस उपायमार्फत भारतले ६०औं पटक संविधान संसोधन गर्दासमेत हासिल हुन नसकेको महान् उपलब्धि नेपालले हासिल गर्न सक्छ ।

सामाजिक र राजनैतिक सहभागितासम्बन्धी यस्तो व्यवस्था लागू गर्न सकेमा स्रोतहरू प्राप्त गर्नका लागि अन्तरजाति/जनजातिको बीचमा भन्दा पनि

जातिगत/जनजातिगत प्रतिस्पर्धा बढ्छ जसले गर्दा जाति/जनजातिका वीचमा रहेको घृणाको भावना हराउदै जान्छ । यस्तो प्रतिनिधित्व प्रजातन्त्रको सबैभन्दा उत्तम मोडलका रूपमा रहेको बहुदलीय प्रजातन्त्रसँग मेल नखाने हुँदैन ।

यो कार्यक्रमको रूपरेखा तयार गर्न अप्तचारो भए पनि असम्भव भने छैन । स्रोतहरूको सञ्चय गर्न ज्यादै कठिन हुन्छ । सबैलाई थाहा भएको कुरा हो कि नेपाल विदेशी सहयोगमा अत्यधिक रूपमा निर्भर रहेको छ र यस्तो निर्भरताका लागि यसले ठूलो मूल्य चुकाउनुपरेको छ । विदेशी निर्भरता नघटेसम्म यसले आफ्ना विकल्पहरू प्रयोग गर्न सक्दैन अर्थात् विदेशी सहयोग लिने कार्य बन्द नगरेसम्म देशको विकास हुन सक्दैन । हामी सबैले देशमा प्रचुर मात्रामा जलसम्पदा छ भन्ने कुरा सुनेका छौं, पढेका छौं तर यसको उपयोगका लागि पुँजी लगानी गर्न हामीले सोचेजस्तो सजिलो छैन । स्रोतहरूको निर्माण गर्ने काममा नेपालले चमत्कार नै गयो भने पनि विभिन्न जाति/जनजातिलाई आफूले पनि अरूसरह अधिकार उपभोग गरेका छौं भन्ने महसुस गराउन थप काम गर्नैपछ्य । यसका लागि संविधानमा संशोधन गरेर विविध भाषा, जात, संस्कृति, धर्म, क्षेत्रका मानिसहरूलाई अहिलेसम्म छेत्री, बाहुन, नेवारले एकाधिकारजस्तो ठानेर उपभोग गरिरहेका राज्यका साधनस्रोतको उचित अंश दिने कानुनी व्यवस्था गर्न आवश्यक छ । नेपालले भारतको आरक्षणको अनुभवबाट, त्यहाँका गल्तीबाट धेरै कुरा सिक्न सक्छ ।

जातीयता, उपेक्षा र स्वायत्तताका सन्दर्भमा संविधान पुनर्लेखन

कृष्ण खनाल

पृष्ठभूमि

राज्य भन्नाले एउटा निश्चित भौगोलिक क्षेत्रका साधन-सम्पदाहरूमाथि अधिकार भएको संरचना हो । अरू कुनै पनि संस्थालाई त्यस्तो अधिकार हुँदैन । त्यसैले बहुजातीय, बहुधार्मिक राज्यमा राजनैतिक सङ्गठन अति विवादास्पद तथा खोसाखोसको वस्तु बनेको छ । विभिन्न जातजाति, धर्म र भाषा भएका समूहका लागि छुट्टाछुट्टै राज्यको परिकल्पना न त सम्भव छ, न त व्यावहारिक नै । आर्थिक सम्बन्ध तथा आप्रवासका कारणले देशभित्रै पनि यो ठाउँ फलानाको र त्यो ठाउँ फलानाको भन्न गाहो छ । त्यसैले नेपालजस्तो बहुजातीय देशको व्यवस्थापन गम्भीर कुरा हो जसका लागि नवीन सोचाइको आवश्यकता पर्दछ ।

विविधता नभएको समाजको परिकल्पना गरेर बनाइएका आधुनिक उदारवादी संविधान विविधतायुक्त समाजमा लागू गर्दा त्यसले अशान्ति, अन्याय र हिंसाको सिर्जना गरेको देखिन्छ । विविध संस्कृति भएका देशमा यस्तो संविधान लागू गर्दा सबैले समान मान्यता र हैसियत पाउँदैन, सबैको चिनारी रहदैन र कुनै समुदाय सधैँभरि दमन भोगेर बस्नुपर्छ । अर्कातिर, पाखा लगाइएका वर्ग वा समूहका लागि कोटा निर्धारण गर्ने र समानता प्रदान गर्ने प्रणालीले पनि ती वर्ग वा समूहका मानिसको पूर्ण हित गर्न सक्दैन । त्यसैले बहुसांस्कृतिक देशमा स्वायत्तता उपयुक्त ठान्न थालिएको छ । सत्ता र शक्तिबाट पाखा लगाइएका समूहबीच जातीय आत्मनिर्णयको अधिकार, स्वायत्तता र राज्यको पुनर्संरचनाको माग निकै प्रिय छ ।

नेपाल अति विविधताले भरिपूर्ण बहुजनजातीय र बहुभाषिक राष्ट्र हो । सन् २०५८ सालको जनगणनाअनुसार यहाँ १०१ जातजाति छन् जसले ८२ ओटा भाषा बोल्छन् । यीमध्ये कुनै पनि जातजातिको बाहुल्य छैन । सबैभन्दा ठूलो जात छेत्रीको मात्रा कुल जनसङ्ख्याको १६ प्रतिशत मात्र छ । दोस्रोमा बाहुन

पर्द्धे जुन कुल जनसङ्ख्याको १२ प्रतिशत छ। 'उच्च' जातका छेत्री, बाहुन र ठकुरी सबै मिलाउँदा जनसङ्ख्याको ३० प्रतिशत हुन आउँछ। अन्य बाँकी ७० प्रतिशत नेपाली ६० जातजातिमा विभाजित छन्। उनीहरूमध्ये कसैको पनि जनसङ्ख्या कुल जनसङ्ख्याको ७ प्रतिशतभन्दा बढी छैन। ८३ समूहहरूको जनसङ्ख्या त एक प्रतिशतभन्दा कम छ। एउटा जनजातिको जनसङ्ख्या त १६४ मात्र छ।

नेपालमा नेपाली र मैथिली भाषा बोल्ने मानिसहरूको सङ्ख्या सबैभन्दा बढी देखिन्छ। अरु कुनै एउटा भाषा बोल्नेहरूको सङ्ख्या कुल जनसङ्ख्याको ८ प्रतिशतभन्दा कम छ। यहाँ बोलिने भाषाहरू पनि विकासका विभिन्न चरणमा छन्। एउटै जातजातिले पनि आफ्नो बसाइअनुसार फरक भाषा बोल्दछन्। त्यसैले कुन जातजातिले कुन भाषा बोल्दछन् भन्ने कुरा छुट्ट्याउन गाहो छ।

कुन जातजातिको भौगोलिक क्षेत्र कुन हो भन्ने कुरा छुट्ट्याउन पनि उत्तिकै गाहो छ। नेपाललाई भौगोलिक रूपले हिमाल, पहाड र मधेस गरी तीन भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ। हिमाली प्रदेशको जनसङ्ख्या ज्यादै न्यून छ जहाँ परम्परागत रूपले सेर्पा, थकाली, भोटे, व्यासी, तामाङ र गुरुङजस्ता अरु पहाडी जनजातिको बसोबासो छ। पहाडमा हिन्दू जात र तिब्बती-बर्मेली मूलका अधिकांश जनजातिको बसोबास थियो। नेपालको सुदूरपश्चिमी पहाडमा खसहरूको, पश्चिमी भागमा गुरुङ र मगरहरूको, मध्यपहाडमा तामाङहरूको, काठमाडौं उपत्यकामा नेवारहरूको, पूर्वी पहाडमा राई र लिम्बूहरूको बाहुल्यता थियो। मधेसमा थारू, राजवंशी, सन्थाल, झाँगड, धिमालका साथै हिन्दू जातका मानिसहरू बस्ने गर्थे। तर अहिले अधिकांश समूहहरू आफ्नो परम्परागत थलो पार गरी नेपालका कुनाकाञ्चामा छरिएर बसोबास गर्दै आएका छन्।

एकात्मक राज्यको परीक्षण

अठारौं शताब्दीको मध्यतिर नेपालको भौगोलिक एकीकरणपछि यस राज्यलाई केन्द्रबाट शासन गरिएको थियो। राज्यको एकताका लागि एकात्मक दृष्टिकोण सही मानियो। पृथ्वीनारायण शाहले नेपाललाई चार जात छत्तीस वर्णको फूलबारीको सङ्ज्ञा दिए पनि शासनसत्ताका लागि छेत्री-ठकुरी-बाहुनको गठबन्धन खडा गरी उनीहरूलाई शासकवर्गका रूपमा प्रतिष्ठान गरे। नेवार, गुरुङ र मगरलाई केही हदसम्म सहभागी गराइए पनि शासनसत्तामा छेत्री-ठकुरी-बाहुनकै आधिपत्य रह्यो। अरु जातजातिका मानिसहरूलाई पाखा लगाइयो। २००७ सालमा प्रजातन्त्र स्थापना भएपछि पनि यो क्रम जारी रह्यो। २००७ सालपछि मानिसहरू नयाँ राजनीतिक अवधारणासँग परिचित भए। उनीहरू शासनसत्तामा

आफ्नो सहभागिताको माग गर्न थाले । तर २०१७ सालमा प्रजातन्त्रको अन्त्य भई निरडकुश शासन लादिएपछि प्रजातान्त्रिक र जनजातिका अधिकारसम्बन्धी माग दमन गरिए ।

२०४६ सालमा प्रजातन्त्रको पुनर्बहाली भएपछि राज्य सञ्चालनमा उनीहरूले पाउनुपर्ने सहभागिताका लागि आवाज उठाए । तर नयाँ संविधानको १२ वर्षसम्मको प्रजातान्त्रिक परीक्षणले पाखा लगाइएका समूहलाई राजनीतिमा सहभागी गराउन सकेन । उनीहरूको प्रतिनिधित्व सन्तोषप्रद ढड्गले गराउन सकेन । देशको राजनीतिमा छेत्री, ठकुरी र बाहुनको पकड यथावत् कायम रह्यो । स्थानीय निकायमा पनि परम्परावेखि पाखा लगाइएका दलित र जनजातिको सहभागिता बढ्न सकेन । यसले गर्दा राज्यको अहिलेको संरचनालाई सङ्ग्रीय ढाँचामा फेर्नुपर्ने माग बढिरहेको छ ।

अहिले नेपाल इतिहासको अत्यन्त सङ्ग्रीन दोबाटोमा उभएको छ । परम्परागत मूल्य-मान्यता र व्यवहारहरू उपयुक्त छैनन् भनेर तिनमाथि प्रश्न उठाइएको छ । राज्यको हालको संरचना बदलेर विविधताले भरिएको नेपाली समाजको इच्छा र आकाङ्क्षा पूरा गर्न सक्ने खालको बनाउनुपर्ने माग उठिरहेको छ । नयाँ संविधान बनाउनुपर्ने माग चर्को रूपमा उठेको छ । सशस्त्र विद्रोहमा उत्रिएका माओवादीहरूले संविधानसभाका माध्यमबाट नयाँ संविधान बनाउनुपर्ने माग गरेका छन् । २०४६ सालको आन्दोलनमा लागेका दलहरूले अहिलेकै संविधान संशोधन गरेर समस्या समाधान हुन्छ भनेका भए पनि उनीहरूभित्रैबाट पनि संविधानसभाको मागमा जोड दिइएको छ । समग्रमा संविधानसभाले बनाउने नयाँ संविधानमार्फत होस् वा अहिलेकै संविधान संशोधन गरेर होस् नेपालको राज्यव्यवस्थालाई फेर्नु अत्यन्त जस्ती भइसकेको छ । नयाँ राज्यव्यवस्थाले विविध जातजाति, संस्कृति र भाषा भएका नेपालीलाई समेट्न सक्नुपर्छ ।

संविधान पुनर्निर्माणको पहल

अब बन्ने वा संशोधन हुने नेपालको संविधान राजनीतिक स्वतन्त्रता, विश्वव्यापी मानवअधिकार, निर्वाचित सरकार, स्वतन्त्र न्यायपालिका र स्थापित प्रजातान्त्रिक मान्यताका साथै निम्न सिद्धान्तमा आधारित हुनुपर्छ :

क. धर्मनिरपेक्ष राज्य,

ख. देशको शासनप्रणालीमा विविध जनजातीय, भाषिक र क्षेत्रीय समूहहरूको वित्तनिधित्व हुन सक्ने व्यवस्था,

- ग. समानुपातिक प्रतिनिधित्वमूलक निर्वाचनप्रणाली,
 घ. सङ्गीय प्रणालीअन्तर्गत जातीय र भाषिक स्वायत्तता,
 उ. क्षेत्रीय र स्थानीय स्तरका कार्यकारी पदमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व,
 च. केन्द्रीय, क्षेत्रीय र स्थानीय गरी तीन तहका सरकारी प्रणालीहरूको सुस्पष्ट
 काम, कर्तव्य र अधिकार ।

सङ्गीय संरचना

नेपाल सद्भावना पार्टी र जनजाति पार्टीले २०४७ को संविधान बन्दाखेरि नै सङ्गीय संरचनाको माग गरेका थिए । माओवादीलगायतका कम्युनिस्टहरूले जनजातिको आत्मनिर्णयको अधिकारमा जोड दिएका छन् । तर माओवादीबाहेक कुनै पनि समूहले आत्मनिर्णय र स्वायत्तताको स्वरूप कस्तो हुन्छ भन्नेबारेमा चिन्तन गरेका छैन् ।

राज्यलाई सङ्गीय ढाँचामा पुनर्निर्माण गर्ने काम सिद्धान्ततः कठिन नभए तापनि व्यावहारिक रूपमा अति नै चुनौतीपूर्ण देखिन्दूँ । किनभने नेपालमा परम्परागत बसोबासको शैलीमा परिवर्तन आएको छ । केही अपवादलाई छाडेर कुनै पनि समूह कुनै ठाउँमा बहुमतमा छैन । अहिले भइरहेका जिल्ला जातीय आधारमा नभएकाले तिनका आधारमा कुन ठाउँ कसको अधीनमा हुने भन्ने कुरा निर्धारण गर्न सकिदैन । यसका लागि नयाँ सर्वेक्षण आवश्यक हुन्छ ।

अहिले दुई प्रकारका सङ्गीय प्रणाली चर्चामा ल्याइएका छन् । माओवादी निकट मानिने गोविन्द न्यौपानेते सङ्गीय संरचनाका सम्बन्धमा विस्तृत अभ्यास गरेर जातीयता र एकीकरणपूर्वको अवस्थाका आधारमा नेपाललाई एघारओटा प्रान्तहरूमा विभाजन गर्नुपर्ने सुझाउ दिएका छन् । उनको प्रस्तावअनुसार, सुदूरपश्चिम, पश्चिमका तीनओटा प्रान्त खसको, तामाङ्गले घेरिएको काठमाडौं उपत्यका नेवारको, गण्डकी प्रदेश मगर र गुरुङको संयुक्त, पूर्वी पहाड राई र लिम्बूको संयुक्त प्रान्त भनिएको छ । उनले मध्यसलाई चार प्रान्तमा विभाजन गर्न प्रस्ताव गरेका छन् । प्रस्तावित चार प्रान्तमा मिथिलाबाहेक अरू प्रान्तमा जातीय र भाषिक रूपले कसैको पनि बाहुल्यता हुदैन । उनले प्रान्तीय स्तरमा तीनओटा भाषामा काम चलाउन पनि सुझाउ दिएका छन् । यस प्रस्तावमा दस जनजाति समूह र उनीहरूका भाषाले कै ठाउँ पाएको छैन ।

नेपाली काङ्ग्रेस केन्द्रीय समितिका सदस्य नरहरि आचार्यले सकेसम्म सबै भाषा र जातजाति समेट्ने किसिमले भौगोलिक प्रदेश विभाजन गर्ने प्रस्ताव गरेका छन् । पानीढलो र नदीप्रणालीका आधारमा तयार गरिएको यो प्रारूपमा कोसी प्रदेश, बागमती प्रदेश, गण्डकी प्रदेश, कर्णाली प्रदेश, महाकाली प्रदेश र

काठमाडौं उपत्यका गरी नेपाललाई छओटा प्रान्तमा विभाजन गरिएको छ । उनले सरकारी कामकाजको भाषामा नेपाली र हरेक क्षेत्रको क्षेत्रीय भाषा प्रस्ताव गरेका छन् । भाषा र जनजाति समेट्ने विषयमा यो प्रस्तावमा पनि धेरै कमजोरी छन् ।

यसरी हेर्दा नेपालका अगाडि दुईओटा विकल्प छन् । एउटा, जातीय र भाषिक बनोटमा केही सम्झौता गरेर सबैभन्दा ठूलो समूहको अधीनमा रहने गरी दसदेखि पन्धओटा प्रान्त बनाउने र त्यसैका आधारमा सङ्घीय स्वरूप तयार गर्ने । अर्को, विकेन्द्रीकरण गरेर साना स्वशासित क्षेत्र बनाउने । यस्तो गरेको खण्डमा हर्क गुरुडको २५ जिल्लाको प्रस्ताव उपयुक्त हुन्छ ।

समावेशी संविधान

वाल्टर केलिन

२०४६ सालको जनआन्दोलनपछिको नयाँ राजनैतिक वातावरणमा देशका विविध समूहका विचार, अभिव्यक्ति र अनुभवले फल्ने फुल्ने मौका पाउनेछन् भन्ने आशा धेरैले गरेका थिए । तर यो आशा वास्तविकतामा परिणत हुन सकेन । विगत १० वर्षको राजनैतिक प्रक्रिया र त्यस अवधिमा भए/गरेका संसदीय र सरकारी कामकारबाहीले मानिसहरूमा निराशा उत्पन्न गरायो । तर अहिलेको द्वन्द्वका लागि यो निराशा मात्रै जिम्मेवार छैन । अळ भन्ने हो भने यस्तो निराशा अहिलेको द्वन्द्वको मुख्य कारण होइन ।

अहिले नेपालमा नयाँ संविधान बनाउनुपर्छ भन्ने विषयमा छलफल हुनुका पछाडि त्यस्तो निराशाले काम गरेको छ । यस कार्यपत्रमा जातजाति, धर्म, भाषा र सामाजिक क्षेत्रमा विविधता भएको नेपालजस्तो देशका लागि यी सबैथरीको सम्मिलन गराउने संवैधानिक प्रावधान किन आवश्यक छ र यस्तो संविधान निर्माणलाई कसरी सम्मिलनमुखी बनाउन सकिन्छ भन्ने विषयमा चर्चा गरिएको छ ।

संस्कृति, भाषा, धर्म र जातजातिका आधारमा मानिसहरू विभाजित भएका देशमा सम्मिलन महत्वपूर्ण हुन्छ । देशको सांस्कृतिक, भाषिक, धार्मिक र जातजातीय विविधतामा आँच नआउने गरी उनीहरूबीच एकता कायम गर्नु निकै चुनौतीपूर्ण काम हो ।

देशलाई एकतामा बाँध्ने संस्था नभएका खण्डमा त्यस्तो देश विभाजित हुन्छ भन्ने कुरा सोभियत सङ्घ र सोमालियाको इतिहासले देखाएको छ । राज्य दहो हुँदाहुँदै पनि राजपाटमा कुनै निश्चित समूहको मात्र आधिपत्य छ र अरु समूहहरू देशको मूलधारमा समाहित छैनन् भने त्यस्ता समूहले शक्तिशाली सत्ताधारी समूहलाई चुनौती दिन्छन् । यस क्रममा उपेक्षित समूहले आफूसँग सैनिक छ भने गृहयुद्ध गर्ने र सैनिक छैन भने देशको मूलधारबाट टाढिने सम्भावना हुन्छ । युगोस्लाभिया र चेचिन्या यसका उदाहरण हुन् ।

स्वीट्जरल्यान्ड, दक्षिण अफ्रिका र केही हदसम्म भारतले यस्ता विविधतालाई सफलता र शान्तिपूर्वक व्यवस्थापन गरेका छन्। यी देशहरूमा केही मात्रामा भए पनि शक्ति विकेन्द्रीकरणका माध्यमबाट उपेक्षित समूह र राज्यसत्ताका बीचमा शक्तिको हिस्सेदारी भएको छ, जसले उनीहरूबीच एकआपसमा विश्वास बढाएको छ। वास्तवमा विश्वास नै राम्रो सम्बन्धको प्रमुख आधार हो। तर यो सम्बन्ध सजिलै टूट्न पनि सक्छ। राज्य र देशको राजनीतिलाई प्रभाव पार्न हरेक कुरामा सानो वा ठूलो, कमजोर वा बलियो समूहको पनि भनाइ सुनिन्द्य भन्ने कुरामा उनीहरूलाई विश्वास दिलाउनु सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। उनीहरूलाई पाखा लगाइने छैन भन्ने कुराको विश्वास जगाउनु अति आवश्यक हुन्छ।

संसारका सबै संवैधानिक व्यवस्थाले सबै समूलाई राज्यव्यवस्थामा सामेल गराएका हुँदैनन्। संसारमा अहिले दुई खालका संवैधानिक मोडल छन्। एउटा मोडलले जो बहुमतमा छ उसले शासन गर्दछ भन्दै। यो बहुमतवादी प्रजातन्त्र हो। अर्को मोडलले वास्तविक प्रजातन्त्रमा सबै पक्षको सहमति हुन्दै भन्ने मान्यता लिएको हुन्छ। यसलाई सर्वसम्मत प्रजातन्त्र भन्न सकिन्दै।

बहुमतमा आधारित प्रजातान्त्रिक प्रणाली भएका ठाउँमा खुला राजनैतिक चुनाव जितेर आउने पक्षले निश्चित समयका लागि सत्ता चलाउने अनुमति पाउँछ। अर्को चुनावमा मतदाताले आफ्नो रोजाइ फेरेर अधिल्लोपटक चुनाव हारेको दललाई सरकारमा पुऱ्याउन सक्छ। यो पद्धति एकै प्रकारको समुदाय रहेका देशमा बढी प्रभावकारी हुन्छ। यसले विविध जातजाति, भाषा, धर्म र संस्कृति भएको देशमा अल्पसङ्ख्यकलाई राजनैतिक क्षेत्रमा भाग लिने अवसर दिईन।

अर्कोतिर सर्वसम्मतिमा आधारित संवैधानिक प्रावधानले अल्पमतलाई समेटेको हुन्छ। यस्तो खालको संविधानको सबैभन्दा विकसित रूप सम्भवतः स्वीट्जरल्यान्डको हो। यस्तो संविधान भएका ठाउँमा सरकारमा सबै समूह र अल्पसङ्ख्यकको समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुन्छ। अधिकारको समानुपातिक बाँडफाँड हुन्छ। सहमतिमा आधारित यस्तो प्रजातन्त्रले कुनै एक समूहको प्रभुत्वलाई मान्दैन र कुनै निश्चित भाषा, धर्म वा संस्कृतिलाई राज्यको भाषा, धर्म वा संस्कृति मान्दैन। यस्ता खाले शक्ति बाँडफाँडले समाजमा शान्ति र स्थायित्व कायम गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले संसद्मा बहुमतप्राप्त दलको नेता प्रधानमन्त्री हुने व्यवस्था गरेको छ। मन्त्रिपरिषद्मा सत्तारूढ दलबाहेक अरूको प्रतिनिधित्व हुनुपर्दैन। प्रतिनिधिसभाको विघटनको सिफारिस गर्ने अधिकार

प्रधानमन्त्रीमा रहेकाले संसद्माथि मन्त्रिपरिषद्को प्रभुत्व रहन्छ । एउटा निर्वाचन क्षेत्रबाट सबैभन्दा बढी मत ल्याउने एक जना उम्मेदवार निर्वाचित हुन्छ । यी सबै कुरा हेर्दा केही सानातिना कुरालाई छाडेर नेपालको प्रजातन्त्रिक मोडल बहुमतमा आधारित मोडलसँग मिल्दोजुल्दो छ । यद्यपि दुई ठूला राजनीतिक दलहरूको आन्तरिक कलह र फुटले गर्दा यसको कार्यान्वयनमा बाधा परेको थियो ।

नेपालको प्रजातन्त्रलाई सीमित व्यक्तिको पेवा बनाउने र अधिकांश मानिसलाई राजपाटका कामबाट पाखा लगाउने वातावरण सिर्जना गर्न वर्तमान संविधान मात्र जिम्मेवार छैन । यो त्यसको मुख्य कारक पनि होइन । तर अहिले यस्ता समस्या आउनमा नेपालले २०४७ सालमा अङ्गालेको संविधानिक बाटो पनि जिम्मेवार छ ।

यस्तो अवस्थामा राज्यव्यवस्थामा सबै पक्षलाई समेट्ने खालको नयाँ संविधान बनाइनुपर्छ वा संविधान संशोधन गरिनुपर्छ भन्ने माग गरिनु स्वाभाविक हो । नेपालको हालको द्रन्द्व संविधानमा मूलभूत कुरा परिवर्तन गर्ने सहमतिमा टुड्गिन सक्छ । यस अवसरमा विभिन्न जातजाति, भाषाभाषी र संस्कृतिमा विभाजित नेपालीहरूलाई एकतामा बाँध्ने र उनीहरूलाई संविधान निर्माण प्रक्रियामा सामेल गराउने काम महत्वपूर्ण हुन्छ ।

लामो झगडा र युद्धपछि संविधानिक बनोटका विषयमा संयुक्त रूपमा खुला छलफल हुनु स्थायी शान्तिका लागि एक अत्यावश्यक तत्त्व हो । नयाँ संविधानले देशमा स्थायित्व कायम गर्न र भविष्यमा हुन सक्ने हिंसालाई रोक्न सक्छ । नयाँ संविधानले सबै कुराको ग्यारेन्टी गर्न नसके पनि त्यसमा निश्चित कुराहरू हुनुपर्छ ।

देशभित्र रहेका विविध संस्कृतिमा आधारित समुदाय, सबै जातजाति, धार्मिक र भाषाभाषी समूहको बृहत्तर सहमति भएको दस्तावेज नै वास्तविक संविधान हो । राज्यको साइर्गठनिक स्वरूप र यसका जनताको कर्तव्य र अधिकारका बारेमा उल्लेख भएको कागजात नै संविधान हो । जनताका आधारभूत आवश्यकता, बहुसङ्ख्यक तथा अल्पसङ्ख्यक जनताका चासोका विषय र विश्वपरिवेशलाई ध्यान नदिने संविधानको स्थायित्वमा सजिलै शड्का गर्न सकिन्छ । विभिन्न जातजाति, धर्म र भाषामा विभाजित समाजमा हिंसापछिको परिवर्तनका लागि न्यूनतम भए पनि सर्वसम्मतिमा आधारित सहभागिता पहिलो प्राथमिकता हो ।

क्तिपय अवस्थामा नयाँ संविधानले आधारभूत कुरामा सबैको सहमति जुटाएको हुन्छ । भर्खर स्वतन्त्रता प्राप्त गरेका देशमा यस्तो अवस्था हुन

सकछु । तर नेपालजस्तो हिंसात्मक द्वन्दवाट बाहिर निस्कन खोजेको र अनेकता भएको देशमा संविधान बनाउँदा न्यूनतम सहमति खोज्ने काम गर्नुपर्छ । आपसी सद्बाबाव नभएको समाजमा संविधानलाई विभिन्न समूहबीच सहमतिमा पुग्ने सम्झौताका रूपमा लिइनुपर्छ । नेपालमा संवैधानिक स्वरूप (बनोट) आदिवासी संस्कृतिको जगमा उभिनुपर्छ र यसमा मुख्य राजनीतिक दलको चाहना प्रतिबिम्बित हुनुपर्छ ।

नेपालको संविधान निर्माण प्रक्रियाले दुईओटा सैद्धान्तिक द्विविधाको समस्या केलिरहेको छ । पहिलो, संविधान निर्माण प्रक्रिया विधिसम्मत हुनुपर्छ जसमा नयाँ संविधानमा बहुमतको चाहना छलकनुपर्छ । तर अर्कोतिर बहुमतको इच्छामा मात्र जोड दिँदा अल्पसङ्ख्यक समूह मूलधारबाट पाखा लाग्न सक्छन् । यसो हुँदा शान्ति र स्थायित्वमा खतरा पर्छ ।

दोस्रो, संविधान सम्भव भएसम्म सबै समूहको सहभागितामा बन्नुपर्छ । आवश्यक परेमा सबै समूहले आफूलाई मन नपरेका कुराविरुद्ध भिटो प्रयोग गर्न सक्ने वातावरण हुनुपर्छ । तर यसो गर्दा सबै विषयमा सर्वसम्मति हुन नसकेका खण्डमा संविधान निर्माण प्रक्रिया नै रोकिन पनि सक्छ ।

यति बेला सर्प पनि मर्ने र लट्ठी पनि न भाँचिने अवस्था प्राप्तिका लागि दक्षिण अफ्रिकाको संविधान निर्माण प्रक्रियाबाट केही सिक्न सकिन्छ ।

पहिलो चरण : संविधानका आधारभूत विषयमा सहमति

दक्षिण अफ्रिकामा संविधान निर्माणमा सरकार र अफ्रिकन नेसनल कड्ग्रेसले मुख्य भूमिका खेलेका थिए भने अरू साना राजनीतिक दल र समूहलाई पनि सहभागी गराइएको थियो । पहिलो चरणको मुख्य उद्देश्य प्रमुख राजनीतिक विचारधाराबीच संविधानका आधारभूत विषयमा सहमति जुटाउनु हो । यस चरणमा संविधानको निर्माण र त्यसमा संलग्न हुने कुरा दुवै विषयमा सबै पक्षको सहभागितामा जोड दिइएको थियो । यस्तो सहभागिताका तीनओटा पक्ष छन् : (१) संविधान निर्माण प्रक्रियामा सबै पक्षका विचारको प्रतिनिधित्व गराउनु र सबै पक्षलाई सकेसम्म बढी मात्रामा भाग लिने वातावरण बनाउनु, (२) संविधानमा बहुसङ्ख्यकका स्वाभाविक माग र अल्पसङ्ख्यकका वास्तविक सरोकारलाई स्वीकार गरिनु अथवा संविधानलाई कुनै एक दलको पेवा बन्न नदिनु, (३) संविधान निर्माण प्रक्रियामा समाजका सकेसम्म बढी पक्षलाई समाहित गराउनु ।

संविधान निर्माण गर्दा सर्वसम्मत निर्णय हुन सक्दैन । संविधान निर्माण प्रक्रियामा सानातिना समूहले असहमति जनाएर बाधा पार्न सक्ने हुनु हुँदैन ।

यसका सद्गुरा मुख्य पक्षबीच न्यूनतम कुरामा भने सहमति हुनुपर्छ । यस चरणमा संविधानका महत्त्वपूर्ण पक्षहरू जस्तै, नागरिक अधिकार, सरकारको स्वरूप, समानुपातिक प्रतिनिधित्व, परम्परागत नेतृत्वको भूमिका, स्थानीय सरकारको भूमिका, केन्द्रीय र स्थानीय सरकारबीच शक्तिको बाँडफाँड, राजस्वमा स्थानीय र केन्द्रीय सरकारको अधिकार, सबै पक्षको प्रतिनिधित्व भएको कुशल, दलगत राजनीतिमा नलाग्ने र दक्ष निजामति सेवा र सुरक्षाफौजजस्ता कुरामा सहमति हुनुपर्छ ।

आधारभूत बुँदामा विस्तार

दक्षिण अफ्रिकामा संविधानका आधारभूत बुँदाहरूमा सहमति भइसकेपछि त्यसको व्याख्या र विस्तारको काम निर्वाचित संविधानसभाले गरेको थियो । संविधानसभाले बहुपक्षले सहमति जनाएका ३४ ओटा सहमतिलाई उल्लङ्घन गर्न नसक्ने व्यवस्था गरिएको थियो । त्यही सहमतिभित्र रहेर संविधानसभाले बहुमतका आधारमा पहिल्यै सहमति भएको संविधानको अस्थिपन्जरमा मांसपेशी भर्ने काम गरेको थियो ।

विशेषज्ञहरूका विचारमा दक्षिण अफ्रिकामा संविधान निर्माणमा सबै पक्षलाई सहभागी गराइएकाले तै त्यहाँ शान्तिपूर्ण रूपमा सत्ता हस्तान्तरण हुन सक्यो । यस विपरीत, माथिबाट संविधान लादिएका बोस्निया-हर्जगोभिना र कोसोभोजस्ता देशमा विदेशी शक्तिको उपस्थितिविना शान्ति असम्भव देखिएको छ । सहभागिताविना बनाइएको संविधानले सामाजिक बन्धनको काम गर्न सक्दैन ।

नेपालको संविधान आधारभूत रूपमा परिवर्तन गरिन्छ वा गरिदैन भन्ने कुरा बताउन सकिने अवस्था अहिले भइसकेको छैन । अहिलेसम्म मुख्य छलफल संविधानसभाबाट नयाँ संविधान आवश्यक छ कि संसद्वाटै वर्तमान संविधानलाई संशोधन गरे पुग्छ भन्ने विषयमा केन्द्रित छ । माथिको उदाहरणबाट नयाँ संविधान बनाउने कि पुरानै संविधानलाई संशोधन गर्ने भन्ने कुरा त्यति महत्त्वपूर्ण होइन । सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कुरा के हो भने नेपालजस्तो विभिन्न संस्कृति, भाषा, धर्म र जातजातिमा विभाजित देशमा बहुमतले अल्पमतमाथि संविधान लाद्ने काम गर्नु हुँदैन । संविधान निर्माण प्रक्रियामा सबै पक्षका अधिकार र चाहना प्रतिविम्बित हुनुपर्छ ।

सहभागिता र शक्ति बाँडफाँडको प्रक्रिया

राजपाटमा सबै पक्षको सहभागिता धेरै किसिमबाट गराउन सकिन्छ । यहाँ ती सबैको चर्चा गर्न सम्भव छैन । त्यसैले मुख्य तीनओटा विषयका बारेमा चर्चा

गरिएको छ । ती विषय हुन् - (क) निर्वाचनप्रणाली, (ख) राज्यका विभिन्न अड्गहरूमा सबैको प्रतिनिधित्व, र (ग) विकेन्द्रीकरण ।

(क) निर्वाचनप्रणाली

नागरिकले मतदाताका हैसियतमा कुनै राजनीतिक विचारधारा, दल वा उम्मेदवारप्रति आफ्नो मत प्रकट गर्ने र त्यस्तो मत सिटमा अभिव्यक्त हुने प्रक्रिया नै निर्वाचनप्रणाली हो । विशेषज्ञहरू जुन निर्वाचनप्रणालीले देशका सबै पक्षको प्रतिनिधित्व गराउँछ त्यसैलाई राष्ट्रो निर्वाचनप्रणाली मान्छन् । त्यसैले निर्वाचनप्रणालीले सकेसम्म सबै पक्षलाई समेट्नुपर्छ । कुनै एक पक्षले अरू पक्षमाथि शासन गर्नु प्रजातान्त्रिक पद्धति होइन ।

भिन्न निर्वाचनप्रणालीमा समग्र पक्षको प्रतिनिधित्वको मात्रा फरकफरक हुन्छ । संसारका निर्वाचनप्रणाली मुख्य रूपमा दुई प्रकारका हुन्छन् - बहुमत र समानुपातिक । बहुमत प्रणालीमा कुनै निर्वाचन क्षेत्रबाट सबैभन्दा बढी मत ल्याउने एक जना उम्मेदवारले नै त्यस निर्वाचन क्षेत्रको प्रतिनिधित्व गर्दछ । यस प्रणालीअन्तर्गत अल्पमत ल्याएको भए पनि सबैभन्दा बढी मत ल्याउने उम्मेदवारले शक्तिको सम्पूर्ण भाग उपभोग गर्न पाउँछ ।

अर्कातिर, समानुपातिक निर्वाचनप्रणालीमा संसद् वा अन्य निकायमा सिटको निर्धारण राजनैतिक दलका उम्मेदवारले पाएको कुल भोटका आधारमा गरिन्छ । बहुमत प्रणालीमा कुनै एउटा दलका उम्मेदवारले जतिसुकै बढी भोट ल्याए पनि आफ्नो निर्वाचन क्षेत्रमा पहिलो हुन सकेन भने एउटा सिट पनि जित्न सक्दैन भने समानुपातिक निर्वाचनप्रणालीमा जुन पार्टीले जति बढी भोट ल्याउँछ, स्थानीय निर्वाचित निकाय वा संसद्मा उसले उति नै बढी स्थान पाउँछ । विभिन्न दलहरूले भाषिक, सांस्कृतिक, धार्मिक र जातीय प्रतिनिधित्व गर्ने हुनाले विविधतायुक्त देशमा समानुपातिक निर्वाचनप्रणाली उपयुक्त मानिए आएको छ ।

समानुपातिक निर्वाचनप्रणाली भएका देशमा कुनै एक दलको बहुमत नहुनाले मिलिजुली सरकार अवश्यम्भावी छ । यसले गर्दा सांसद्को किनबेच हुन सक्ने खतरा त हुन्छ । तर एकअर्कालाई सहयोग गर्ने र मिलेर सरकार चलाउने कुराको विकल्प नभएकाले उनीहरूले मिलजुल गर्नेपर्छ । त्यसैले नेपालजस्तो विविधतायुक्त देशमा नयाँ सविधान बनाउने वा संविधान संशोधन गर्ने कुरा गर्दा यो प्रणालीप्रति ध्यान दिनुपर्छ । यसवाहेकका प्रणाली अपनाइएको प्रजातन्त्र निश्चित समूहको पेवा प्रजातन्त्र हुन्छ तर सबैको अर्थात् समावेशी प्रजातन्त्र हुन सक्दैन ।

(ख) राज्यका विभिन्न अड्गहरूमा सबैको प्रतिनिधित्व

संसद् मात्र होइन राज्यका अन्य अड्गामा पनि सबै पक्षको समानुपातिक प्रतिनिधित्व गराउनु आवश्यक हुन्छ । यस विषयमा स्वीटजरल्यान्डबाट धेरै कुरा सिक्न सकिन्छ । स्वीटजरल्यान्डमा धेरै पद कोटाप्रणालीबाट पूर्ति गरिन्छ । त्यहाँ व्यक्ति मात्र होइन समूहको पनि अधिकार हुन्छ भन्ने सिद्धान्त स्वीकार गरिएको छ । त्यहाँको प्रेसिडेन्ट पनि यसै आधारमा छानिन्छ । फेडेरल काउन्सिलमा मुख्य भाषा समूहको प्रतिनिधित्व हुनुपर्ने अलिखित नियम अर्थात् चलन छ । बीस वर्ष पहिलेसम्म धर्मले ठूलो भूमिका खेल्यो अहिले लैड्गिक प्रतिनिधित्वले भूमिका खेल्छ । फेडेरल काउन्सिल प्रत्यक्ष रूपमा जनताले चुन्ने नभई संसद्ले चुन्छ । यस्तो चुनावका बेला संसद्ले सबैको प्रतिनिधित्व हुनुपर्ने अलिखित नियम वा चलन तोड्यो भने देशमा अशान्ति हुन्छ भन्ने कुरामा ध्यान दिन्छ ।

स्वीटजरल्यान्डको सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश, उच्चपदस्थ कर्मचारीको नियुक्ति र बढुवाका साथै विशेषज्ञ समितिका सदस्यको नियुक्तिमा पनि दलसँगको आबद्धता, भाषा र क्षेत्रको प्रतिनिधित्वमा ध्यान दिन्छ ।

नेपालजस्तो विविधतायुक्त देशका लागि यस्तो प्रणाली तीनओटा कारणले उपयुक्त हुन्छ : (१) यसो गर्दा सबै समूहले सरकारमा आफ्नो प्रतिनिधित्व छ भनेर गर्व गर्द्धन्, (२) सबैका लागि फाइदाजनक हुन्छ, र (३) कुनै एउटा समूहले बढी फाइदा लिन खोजेमा अरूले त्यसको विरोध गर्द्धन् । यस्तो प्रणाली अपनाउँदा निर्णय प्रक्रिया ढिलो हुने जस्ता बेफाइदा हुन्छन् तर यसले पुऱ्याउने फाइदा यसका बेफाइदाभन्दा कता हो कता बढी हुन्छन् ।

(ग) विकेन्द्रीकरण

विकेन्द्रीकरण सबैलाई समेट्ने एउटा राम्रो उपाय हो । यसो गर्दा निम्न किसिमका सकारात्मक प्रभाव पर्द्धन् : (१) प्रशासन दक्ष र जनताप्रति जिम्मेवार हुन्छ र राज्य र नागरिकबीचको दूरी घट्छ, (२) आफ्ना जनताको आवश्यकताका बारेमा केन्द्र सरकारलाई भन्दा स्थानीय सरकारलाई बढी कुरा थाहा हुने हुनाले राम्रो सेवा प्रदान हुन्छ, (३) नागरिकहरूको सहभागिता हुने हुनाले विकासका काममा तीव्रता आउँछ, र (४) स्थानीय निकायमार्फत सांस्कृतिक विविधतलाई समेट्न सकिन्छ ।

तर विकेन्द्रीकरण गर्दैमा यी उपलब्धि हासिल हुन सक्दैनन् । यसो गर्दा निम्न विकृतिहरू आउन पनि सक्छन् : (१) सबै स्थानीय निकायमा स्थानीय ठालुहरूले प्रभुत्व जमाएर आफ्नो स्वार्थपूर्ति गर्न सक्छन्, (२) स्थानीय सरकार

अदक्ष र भ्रष्ट हुन सक्छ, (३) स्थानीय तहमा साधन र दक्षता नहुनाले उनीहरूले प्रदान गर्ने सेवाको गुणस्तर खस्कन सक्छ, र (४) यी सबै कारणले गर्दा स्थानीय विकासका काममा सुस्तता आउन सक्छ ।

अन्तका अनुभवले के देखाउँछन् भने स्थानीय निकायलाई प्रभावकारी बनाउन निम्न प्रावधान अनिवार्य हुन्छन् :

१. स्थानीय सरकारको सुरक्षा : राजनीतिक आधारमा केन्द्र सरकारले स्थानीय सरकार विघटन गर्न नसक्ने अवस्था,
२. केन्द्र र स्थानीय सरकारबीच शक्तिको स्पष्ट बाँडफाँड : यस्ता अधिकारमा केन्द्रले हस्तक्षेप गर्न नसक्ने व्यवस्था,
३. पर्याप्त साधन र तिनको उपयोग गर्ने स्वायत्तता,
४. आफ्नो कामका लागि स्थानीय निकाय पूर्ण जिम्मेवार,
५. स्थानीय तहमा प्रजातान्त्रिक संस्थाको स्थापना,
६. विभिन्न तहमा सरकारबीच वास्तविक साझेदारी : स्थानीय, क्षेत्रीय र केन्द्रीय तहका सरकारबीच एकअर्कालाई सहयोग गर्ने समझदारी,
७. स्थानीय निकाय सही ढड्गले परिचालित गर्ने खालको कडा कानुनी प्रावधान ।

नेपालमा विकेन्द्रीकरणका राम्रा र नराम्रा दुवै पक्ष छन् । सन् २००२ सम्म यसका परिणाम राम्रै थिए । स्थानीय निर्वाचन स्थगित नभएसम्म नेपालको विकेन्द्रीकरण प्रक्रिया ढिलो भए पनि सही दिशामा अघि बढिरहेको थियो । केन्द्रमा अस्थिर सरकार भएका बेलामा पनि स्थानीय स्तरमा स्थिर सरकार बनेको थियो । सन् २००२ सम्म निर्वाचन समयमै भएको थियो र निर्वाचित प्रतिनिधिहरू आफ्नो अवधिभर पदमा रहन पाएका थिए । यस्तो स्थिरता हुनाले स्थानीय निकायले गैरसकारी संस्था र दातृ संस्थाहरूको विश्वास जितेका थिए, जसले उनीहरूलाई साधनसम्पन्न बनाउन सहयोग गरेको थियो । गाउँ विकास समितिलाई दिइएको अनुदानको उपयोग गरेर धेरै गाविसले आफूले छानेका योजना सम्पन्न गर्ने पाएका थिए । विकास केन्द्रले गरिदिनुपर्द्धे भन्ने परम्परागत सोचाइ भएको नेपालजस्तो देशका लागि यस्तो नयाँ चलनको छुट्टै महत्त्व छ । नेपालीहरूले विकेन्द्रीकरणको महत्त्व बुझिसकेका छन् र अहिले विकेन्द्रीकरणको प्रक्रियालाई उल्टाउनु लाभग असम्भव छ ।

तर यस अवधिमा विकेन्द्रीकरणले केही बाधा पनि बेहोरेको छ । केन्द्रका कर्मचारीहरू आफ्नो शक्ति गुम्छ भनेर डराएकाले गर्दा स्थानीय निकायलाई

सक्षम बनाउने नियमहरू लागू हुन पाएनन्। गाउँका लागि अनुदान दिइए पनि नेपालमा स्रोत र साधनको वास्तविक विकेन्द्रीकरण भएको छैन। कुल बजेटको चार प्रतिशत मात्रै स्रोते स्थानीय सरकारले चलाउन पाउँछन्। स्थानीय सरकार आफै साधन-स्रोत जुटाउन पनि असक्षम छन्। देशको ८६ प्रतिशत बजेट केन्द्र सरकारले चलाएसम्म स्थानीय निकाय दुवर्त राहिरहन्छन्।

नेपालका सन्दर्भमा सबैलाई समेट्ने प्रजातान्त्रिक वातावरण तयार गर्नका लागि विकेन्द्रीकरणका पक्षमा संविधानमै उल्लेख हुनु आवश्यक छ।

संविधान र निर्वाचनप्रणालीमा सुधार

भरतराज उप्रेती

पक्षपाती प्रजातन्त्रका खराबी

नागरिकलाई उपेक्षा गर्नु अधिनायकवादी शासनपद्धतिको विशेषता हो । प्रजातन्त्रमा यस्ता कुरा हुँदैनन् । प्रजातन्त्रका सम्बन्धमा दुई खालका मत चलेका छन् । परम्परागत मतअनुसार बहुमतमा रहेका व्यक्तिहरूले शासन गर्ने अधिकारलाई प्रजातन्त्र भनिएको छ । अर्थात् त्यस्तो प्रजातन्त्रमा बहुमतमा रहेका विशेषाधिकारप्राप्त मानिसले राज्य चलाउँछन् । दोस्रो मतले चाहिँ प्रजातन्त्रमा राज्यका सबै अड्गामा सबै मानिसको समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुनुपर्छ भन्ने कुरामा जोड दिन्छ ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले बहुमतको शासनको परिकल्पना गरेको प्रजातन्त्रको मत स्वीकार गरेको छ । विगत १२ वर्षमा नेपाली जनता तीनपटक संसदीय निर्वाचनमा सहभागी भए, ६ जना प्रधानमन्त्रीले नौओटा मन्त्रिपरिषद् बनाए र यसै अवधिमा राजाले पनि एउटा सरकार बनाए । सत्तामा यति धेरै परिवर्तन भए तापनि अल्पसङ्ख्यक वर्ग र समुदायका मानिसलाई समेट्ने दिशामा परम्परागत कानुन परिवर्तन गर्नेतर्फ कुनैले पनि कदम उठाएनन् ।

विगत एक दशकमा संसद् चारपटक विघटन गरियो । संसद् विघटनका विरुद्धमा तीनपटक सर्वोच्च अदालतमा मुद्दा हालियो । ती मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले विरोधाभासपूर्ण फैसला गरेकाले राजनैतिक विवाद, असन्तुष्टि र अप्ठचारो परिस्थिति उत्पन्न भयो । न्यायालय आफै पनि स्वतन्त्र, व्यावसायिक र सबैथरीको प्रतिनिधित्व भएको संस्थाको उदाहरण बन्न सकेन ।

वर्तमान संविधानमा केही संरचनागत त्रुटि छन् । यसले बहुमतमा रहेका विशेषाधिकार सम्पन्न वर्गले सरकार बनाउँछ भन्ने मान्यता राख्छ । संविधानले धर्म, समुदाय, जातजाति र क्षेत्रीयताका आधारमा राजनैतिक दल खोल्न प्रतिबन्ध लगाएको छ । यसले केन्द्रीकृत सरकार बनाउने आधार दिएको छ ।

कुल राष्ट्रिय बजेटको चार प्रतिशत मात्र स्थानीय सरकारलाई जान्छ । शासनमा प्रधानमन्त्रीको एकाधिकार कायम छ । यही एकाधिकार उपयोग गरेर प्रधानमन्त्रीले तीनपटक संसद् विघटन गरे । माथिल्लो सदन पनि स्वतन्त्र छैन ।

नेपालको निर्वाचनप्रणाली दोषयुक्त छ । तीनपटक भएका संसदीय निर्वाचन निराशाजनक थिए । निर्वाचनमा ३७.७६ प्रतिशत मत ल्याएको दलले ५३ प्रतिशत संसदीय सिट जित्यो । उल्लेखनीय के छ भने १.३ प्रतिशत भोट पाएको दलले संसद्को पाँच प्रतिशत सिट ओगटेको छ तर ६.३८ प्रतिशत मत पाएको दलले संसद्मा एउटा पनि सिट पाएको छैन । अल्पमतमा रहेकाहरूले बहुमतका नाममा शासन गर्न पाएका छन् ।

नेपालमा शासकले शासितलाई उपेक्षा गर्ने नीति अवलम्बन गरिएको छ । राणाशासनकालमा गैरराणालाई उपेक्षा गरियो । पञ्चायतकालमा गैरपञ्चलाई उपेक्षा गरियो ।

संविधान सुधार

बहुमतले शासन गर्दछ भन्ने आवधारणामा आधारित नेपालको वर्तमान राजनीतिक परिपाटीले नेपालको समस्या समाधान गर्न सक्दैन । वर्तमान निर्वाचनप्रणालीले अन्यसङ्ख्यक वर्गलाई शासकीय शक्तिमा आउन दिएको छैन । त्यसैले नेपालजस्तो विविधतायुक्त देशमा सबैको प्रतिनिधित्व हुन सक्ने खालको संविधान बनाउन आवश्यक छ ।

विविधतामा एकता ल्याउनु ठूलो चुनौती हो । यसका लागि राज्यका हरेक अड्गमा, हरेक तहमा सबैलाई समान अवसर हुन्छ भनेर विश्वास दिलाउनु जरूरी छ । तर यो रातारात गर्न सकिने काम होइन । नेपालमा राजमुकुटलाई एकताका प्रतीकका रूपमा लिइएको छ तर राजमुकुटले पनि विविधतालाई समेट्न सकेको छैन ।

नेपालमा तल्लो तहसम्मका निकायमा सबैलाई समाहित गर्नु आवश्यक छ । यसका लागि निर्वाचनप्रणाली फेर्नुपर्छ । स्थानीय निकायमा पुनर्निर्माण, नागरिक सेवा र न्यायिक सेवालाई पनि समावेश गर्नुपर्छ ।

नेपालमा तीनओटा शक्तिहरूले सुधारिएको संविधानको माग गरेका छन् । राजाले कार्यकारिणी अधिकार लिएपछि यस्तो अवस्था सिर्जना भएको हो । सबै राजनैतिक शक्तिसँग फरकफरक एजेन्डा छन् । एकथरीले वर्तमान संविधानलाई सुधार गर्ने कुरामा जोड दिएको छ भने अर्कोले संविधानसभामा जाने माग गरेको छ । यी दुवै माग उत्तिकै बराबरी मान्य र सुगम देखिन्छन् ।

संवैधानिक सुधारका लागि दुईओटा प्रारम्भिक प्रक्रिया आवश्यक पर्दछन् ।

पहिलो चरणमा आपसी सहमतिमा संविधानको निर्देशक सिद्धान्तमा समावेशी नीति अबलम्बन गर्ने र दोस्रो चरणमा पहिलो चरणमा सहमत भएका सिद्धान्तलाई विस्तृत रूपरेखामा ढाल्ने गर्नुपर्छ ।

अहिलेको सन्दर्भमा अल्पसङ्ख्यक वर्गलाई नसमेटिएको कुरा प्रमुख रूपमा उठेको छ । यसको अन्त्यका लागि समानुपातिक राजनैतिक प्रक्रिया अपनाउनुपर्छ । संविधान सुधार गर्दा यसले वर्तमान द्वन्द्वका स्रोतलाई अन्त्य गर्नुपर्छ । यसका साथै निम्न कामहरू गर्नु पनि उत्तिकै आवश्यक छ ।

१. शक्तिलाई केन्द्रमा मात्र सीमित नगरेर प्रादेशिक र तल्लो तहसम्म लैजानुपर्छ ।
२. संसद् र तल्लो तहका निकायलाई स्थायी बनाउनुपर्छ ।
३. संसद् र अन्य निकायका लागि गरिने निर्वाचनमा सबैको समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुनुपर्छ ।
४. नागरिक सेवामा सबैलाई समावेश गर्नुपर्छ । यस्तो सेवा चुस्त र तटस्थ हुनुपर्छ ।
५. संसद् वा अन्य निर्वाचित निकायहरूलाई कसैको लहडमा भड्ग गर्न नसक्ने प्रावधान हुनुपर्छ ।
६. न्यायिक संस्था सबैथरीको प्रतिनिधित्व भएको स्वतन्त्र निकायका रूपमा स्थापित हुनुपर्छ । यसमा उच्च आदर्श भएका मानिसहरूलाई राखिनुपर्छ ।

निर्वाचन प्रक्रियामा सुधार

अल्पसङ्ख्यक समुदायलाई समेट्ने विषय नेपालको मात्रै चासोको विषय होइन । भारत, बाइलादेश र पाकिस्तान पनि यो समस्याबाट मुक्त छैनन् । श्रीलङ्काले निर्वाचनमा केही मात्रामा समानुपातिक प्रतिनिधित्वको व्यवस्था गरेको छ । भारतले पनि संसद्, सरकारी सेवा, शैक्षिक संस्थामा अल्पसङ्ख्यक समुदायका लागि केही मात्रामा आरक्षणको व्यवस्था गरेको छ ।

निर्वाचन प्रक्रियामा सुधार गर्दा नीतिनिर्माणको तहमा सबैको समानुपातिक प्रतिनिधित्व गराउन त सकिन्छ । तर पिछिएका समुदायलाई शिक्षा र अन्य माध्यमबाट सबल नबनाउने हो भने यसबाट अपेक्षित उपलब्धि पाउन सकिन्न । उनीहरूलाई शिक्षाबाट वञ्चित राख्ने हो भने निर्वाचन प्रक्रियाले मात्र यो समस्या समाधान गर्न सक्दैन ।

नेपालको निर्वाचन प्रक्रियालाई सुधार गर्नुपर्छ भन्ने कुरा विगतका तीनओटा संसद्को निर्वाचन परिणामले पनि देखाएको छ । यस्तो निर्वाचन प्रक्रियाबाट अल्पमतले बहुमतमाथि शासन गर्ने अवसर दिएको छ ।

यस्तो अवस्थाको अन्त्यका लागि समानुपातिक निर्वाचन प्रक्रिया अपनाउनुपर्छ । यस्तो प्रणाली अपनाएका खण्डमा जनताको मतका आधारमा पार्टी वा उम्मेदवारले निर्वाचन जित्ने वा हार्ने हुन्छ । यस्तो प्रणालीले जनताको चाहनाअनुसारको संसद् वा सरकार बन्ने अवसर दिन्छ जसले नेपालजस्तो देशमा शक्तिमा जाने अवसरबाट विज्ञचत समुदायलाई त्यस्तो अवसर प्रदान गर्छ ।

संसारमा कुनै पनि राजनीतिक प्रणाली दोषमुक्त छैन । नेपालजस्तो विविधतायुक्त देशमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुने प्रणाली उपयुक्त हुन्छ । नेपालले यस्तो अवधारणाअन्तर्गतका कुनै विकल्प छान्न सक्छ । वास्तवमा यस्तो प्रणाली नेपालका लागि पनि नौलो होइन । माथिल्लो सदन र केही पब्लिक कम्पनीको सञ्चालक समितिको निर्वाचनमा यस्तो प्रणालीको उपयोग भइआएको छ ।

तिरस्कार र उपेक्षाको परिणाम

विष्णु उप्रेती

परिचय

अविश्वास, द्वन्द्व, कुशासन, भ्रष्टाचार र अराजकता नेपाली राजनीतिका विशेषता भएका छन्। यी विषयहरूमा धेरै प्राज्ञ, पत्रकार र विश्लेषकहरूले विस्तृत रूपमा छलफल गरेका छन्, लेखेका छन्। लेखकहरूले के प्रस्त पारेका छन भने वर्गीय विभाजनमा आधारित सामाजिक संरचना, शक्तिसम्बन्ध, केन्द्रीकृत सामाजिक-आर्थिक-राजनीतिक संरचना र प्रक्रियाले नेपाली समाजको बहुलवादी विशेषतालाई बेवास्ता गरेको छ। यसले अविश्वास र द्वन्द्वलाई बढाएको छ। यसैको परिणामस्वरूप नेपालको शिशु प्रजातन्त्रमाथि खतरा आइलाग्यो।

नेपाली समाज विभिन्न जातजाति, भाषा, संस्कृति, धर्मशास्त्र, धर्मले भरिपूर्ण बहुलवादी समाज हो। नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले नेपाललाई बहुजातीय र बहुसांस्कृतिक देशका रूपमा मान्यता दिएको भए तापनि यसका आलोचकहरू सही अर्थमा यस व्यवस्थाले नेपालका जनजातिको प्रतिनिधित्व गर्न नसकेको बताउँछन्। केही आलोचकहरूले संविधानमा उल्लेखित ‘हिन्दू अधिराज्य’ भन्ने व्यवस्थाले नेपालको बहुधार्मिक विशेषतालाई बेवास्ता गरेको भनी आलोचना गरेका छन्। विद्यमान संवैधानिक प्रावधानले नेपाललाई बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक राज्यका रूपमा मान्यता दिन नसकेको कुरा ठूलो छलफलको विषय बनेको छ।

राणाकालदेखि कै केन्द्रीकृत एकतन्त्रीय व्यवस्था पञ्चायतकालसम्म विद्यमान थियो। वर्तमान राजनीतिमा पनि पञ्चायती व्यवस्थाको शैली विद्यमान छ। काम गर्ने तरिकामा परिवर्तन आए पनि शासकहरूको भित्री इच्छा उही नै भएका कारणले यसो भएको होला। नेपालको वर्तमान सङ्कट यसैको एउटा प्रमाण हो।

नेपालको वर्तमान द्वन्द्वका पछाडि निम्न तत्त्वहरू कारक रहेका छन् :

सामाजिक तिरस्कार

शासनपद्धतिले पिछडिएका मानिसहरूको हित र भलाइ गर्दैन र उनीहरूका आवश्यकताप्रति ध्यान दिईन भने ती मानिसहरूलाई समाजबाट तिरस्कार गरिएको ठहर्छ । जीवननिर्वाहका लागि आवश्यक पर्ने न्यूनतम वस्तुहरू नपाएका मानिसहरू नै सामाजिक रूपमा तिरस्कृत व्यक्तिहरू हुन् । असमान सामाजिक संरचना भएको समाजमा स्थानीय ठालहरू, शासकहरू र शक्तिशाली वर्गले उनीहरूको शक्ति र सुविधाका माध्यमले साधारण जनताको शोषण गर्दछन् । उनीहरूले ठूलो र सानोको सम्बन्ध कायम राख्न जायज तथा नाजायज सबै उपायहरू अवलम्बन गर्दछन् । समाजमा रहेका शक्तिहीन, गरिब, पिछडिएका, अल्पसङ्ख्यक र कमजोर मानिसहरू नै सामाजिक तिरस्कारबाट पीडित हुन्छन् ।

सामाजिक रूपमा तिरस्कृतहरूको कल्याणका लागि चालिएका विकासका प्रयासहरूले सकारात्मक प्रभाव पारे भनेर जुन विश्वास गरिएको थियो त्यो सही रहेन्छ भने कुरा अहिले सावित भएको छ । बरु त्यस्ता कदमहरूले पिछडिएका मानिसलाई अँके तिरस्कृत गरेको रहेछ । यस परिप्रेक्ष्यमा नेपालका विकास प्रयासलाई सघाउने दाताहरूको भूमिकाका सम्बन्धमा पनि महत्त्वपूर्ण प्रश्न उठ्छ । दाताहरूको सहयोगमा लामो समयदेखि सञ्चालित परियोजनाहरूले असमानता र सामाजिक तिरस्कारलाई कम गर्नेतर्फ के-कस्ता उपलब्ध हासिल गरे ? उनीहरूका कार्यक्रमले यस्ता समस्यालाई कम गर्न किन सकेन ? उल्लेखित लक्ष्य हासिल गर्न नसके पनि तिनीहरू पुरानै कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिन किन चाहन्छन् ? दाताहरूले आफ्ना विकास नीति तथा व्यवहारहरूलाई पुर्नविचार गर्ने बेला आएको छ ।

राज्यले जिम्मेवारी निर्वाह गरेन भने आधुनिक तथा पुरातन आर्थिक विकास र सामाजिक-आर्थिक प्रणालीबाट गरिब तथा अल्पसङ्ख्यक जनजातिहरू तिरस्कृत रहन्छन् । नेपालको पुरातन सामाजिक प्रणाली अँके पनि शोषक वर्गकै पक्षमा छ । साथै आधुनिक भनिएको आर्थिक विकास कार्यक्रम पनि गरिबी-बेरोजगारी, बालश्रम, बधुँवा मजदुर र लैड्जिक विभेदजस्ता समस्यालाई हल गर्न असफल भएको छ । नेपालको अत्यधिक जनसङ्ख्या गरिबीको रेखामुनि छ । उनीहरू जीवन धान्नका लागि अति अवश्यक वस्तुबाट वञ्चित छन् । उनीहरू शुद्ध खानेपानी, आवास तथा स्वास्थ्य आदि सेवाबाट समेत वञ्चित छन् । यसबाट कुपोषण, बालमृत्युदर बढेको छ ।

छोटकरीमा भन्ने हो भने राज्यले अधिकांश नेपाली जनतालाई जिउनका लागि न्यूनतम आवश्यक सेवा र वस्तु उपलब्ध गराउन सकेको छैन । उपेक्षित समुदाय सामाजिक उपेक्षाको कुचक्रमा फस्नुका साथै राज्यका सुविधाबाट अँक बढी

वञ्चित हुन्छन्। थोरै मानिसहरूको प्रभावशाली वर्गले राज्यका अधिकांश स्रोत र सुविधा हत्याएको छ। यस्तो केन्द्रीकृत आर्थिक, सामाजिक र राजनैतिक शक्तिले असमान सामाजिक स्थितिको सिर्जना गर्दछ, जसबाट गरिब जनता अब बढी सताइएका छन्। हाम्रोजस्तो सामन्तवादी समाजमा सामाजिक, राजनैतिक र आर्थिक सुविधाहरू अल्पसङ्ख्यक ठालुहरूमा केन्द्रित भएका छन्। सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक सुविधाहरूको समानुपातिक वितरण हुँदैन। यस्तो परिस्थितिमा जनता न्यूनतम आवश्यकताका साधनहरू, जस्तै रोजगारी, शिक्षा, स्वास्थ्यसेवा र सार्वजनिक साधनहरूबाट वञ्चित हुने निश्चित छ।

केन्द्रीकरण र सामाजिक तिरस्कार चाहेर वा नचाहेरै पनि हुन सक्छ। तर जानीजानी गरिने उपेक्षाचाहिँ ज्यादै व्यापक र गम्भीर हुन्छ। यो केही शक्तिशाली ठालु वर्गको स्वार्थपूर्तिका लागि नियतपूर्वक गरिएको उपेक्षा हो। उनीहरूले प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष रूपमा एउटा यस्तो संयन्त्र विकास गरेका हुन्छन्। जसका कारण धेरै मानिसहरू साधन र शक्तिको उपयोग गर्नबाट वञ्चित हुन्छन्। यस्तो सामाजिक तिरस्कारमा परम्परादेखि चलिआएको सामाजिक व्यवहार, विश्वास र भनाइहरू पर्दछन्। जस्तै, जातीयता, छुवाछूत, अन्तरजातीय विवाहमा प्रतिबन्ध, धर्म, पेसा आदि।

हिन्दू समाजको संरचना समान्यतया तिरस्कारको धारणामा आधारित छ र समाजको सामान्य विभाजनभन्दा फरक छ। यसले व्यक्तिको जीवन, विवाह, खानपिन, धार्मिक विश्वास र दैनिक क्रियाकलापजस्ता कुराहरूमा ध्यान दिन्छ। यसले वर्ग विभाजन कायम गर्दछ। यस्तो शोषणकारी सामाजिक बनावट र व्यवहारलाई नेपालको कुनै पनि राजनैतिक व्यवस्थाले समाप्त पार्न सकेको छैन। नेपाली समाजमा यसको प्रभाव ज्यादै गहिरो छ। बहुविवाह, महिला र बालबालिकाविरुद्धको भेदभाव, छुवाछूत, यौनजन्य हिंसा, बोक्सीको आरोपमा महिलाहरूप्रति गरिने अमानवीय व्यवहारहरू नेपालका लागि सामान्य बनेका छन्। बालश्रम यस्तै अर्को गम्भीर समस्या हो, जसका कारण बालबालिकाहरू शिक्षा र आत्मउन्नतिको मौकाबाट वञ्चित हुन्छन्। बालश्रम, गरिबीसँग जोडिएको हुन्छ। अधिकांश बालमजदुरहरू गरिब र पिछडिएका परिवारका हुन्छन्।

यस्ता खाले व्यवहारहरूले समाजलाई आर्थिक र सामाजिक वर्गमा विभाजन गर्दछ। माथिल्लो वर्गले जहिले पनि शक्ति, साधन र निर्णय प्रक्रियालाई आफ्नो हैसियत कायम राख्नका लागि आफैमा केन्द्रित गर्न चाहन्छ। उनीहरूमा न आफैले गरेको कामप्रति विश्वास हुन्छ न त उनीहरू समावेशी प्रजातान्त्रिक व्यवहारमा नै विश्वास गर्दछन्। उनीहरू जहिले पनि शक्तिमै कायम रहन चाहन्छन्। उनीहरू जहिले पनि आफ्नो सामाजिक हैसियतका बारेमा चिन्ता

गरिरहेका हुन्छन् र आफूले गरेका शोषणलाई सही साबित गर्ने प्रयत्न गर्दछन् । उनीहरू प्रत्यक्ष र कहिलेकाहीं अप्रत्यक्ष रूपमा सामाजिक परिवर्तनका लागि उठाइएका कदमहरूलाई रोक्न खोज्छन् ।

ठालुहरूका यस्ता कामले समाजमा अविश्वास, डर र अन्याय फैलन्छु । पीडित मानिसहरूले मौका पाउनासाथ यस्ता कामको विरोध गर्दछन् । नेपालमा माओवादी विद्रोह फैलनुको मुख्य कारण यही नै हो । यस विद्रोहमा धेरै शोषित जनता शासकहरूको विरोधमा उत्रिएका छन् ।

सामाजिक तिरस्कार र प्रमुख राजनैतिक दलहरूको अक्षमता

राजनैतिक दल र सरकारले २०४७ सालको संविधानको मर्मअनुसार शासन गर्न नसक्नु नै विद्यमान सङ्कटको एउटा कारण हो । शासकहरूको यही अक्षमता नै माओवादीहरूका लागि सशस्त्र विद्रोहको मुख्य आधार बन्न पुग्यो । माओवादी र सरकार (संविधान मान्ने अन्य राजनैतिक दलहरूसमेत) का बीच वैधानिक शक्ति र प्रतिनिधित्वका सम्बन्धमा व्यापक मतभेद छ । संविधान मान्ने अन्य पक्षहरू अहिलेको प्रणालीलाई जनताको पूर्णतया प्रतिनिधित्व भएको प्रणाली ठाच्छन् भने आन्दोलनकारीहरूको धारणा यसको विपरीत छ ।

प्रजातन्त्रका १२ वर्षमध्ये १० वर्ष शासन गर्ने नेपाली काङ्ग्रेस समावेशी र विकेन्द्रित शासन गर्नमा पूर्णतया असफल भयो । यो दलले गरिबी घटाउने र भूमिसँग सम्बन्धित असमानता हटाउनेजस्ता काममा कुनै तार्किक आधार तथा धारणा देखाउन सकेन । यसको साटो यो आफै पार्टीभित्रको शक्तिसङ्गरूपमा सीमित रह्यो जसको परिणामस्वरूप पार्टी फुटचो र संसद्को विघटनसमेत भयो । अर्को कुरा, नेपाली काङ्ग्रेसमा केन्द्रीय समितिका आधा सदस्यहरूको मनोनयन पार्टी सभापतिले गर्ने चलन प्रजातान्त्रिक अभ्यासविपरीत छ ।

प्रतिपक्षी दलहरूको भूमिका ज्यादै विवादास्पद, अवसरवादी रह्यो । प्रमुख प्रतिपक्षी दलले पनि माओवादीले आफूलाई प्रतिस्थापन गर्ला भन्ने डरले ढन्ढ असमाधान गर्न रचनात्मक भूमिका निर्वाह गर्न सकेन ।

राजनैतिक दलहरूले नागरिक प्रशासनलाई सुधार्नेतर्फ इमानदारीपूर्वक काम गरेनन् । नागरिक प्रशासन विकेन्द्रीकरणको कार्यान्वयनको आधार हो । यसबाट सहभागितामूलक प्रजातान्त्रिक प्रक्रियाको अभ्यास हुन्छ । तर प्रशासनलाई भ्रष्ट, अक्षम र अनावश्यक चीजका रूपमा चिनाइयो । प्रमुख राजनैतिक दलहरूले निजी तथा पार्टीगत स्वार्थपूर्तिका लागि कर्मचारीतन्त्रको दुरुपयोग गरे जुन जनभावनाविपरीत हो ।

भौगोलिक उपेक्षा/तिरस्कार

मध्यपश्चिम र सुदूरपश्चिमका दुर्गम इलाकामा व्याप्त गरिबी, पछौटेपन, स्रोतको बाँडफाँडमा भेदभाव र अन्याय गर्नाले पनि माओवादी विद्रोहलाई चर्काएको छ । माओवादी विद्रोहको सुरुआत मध्यपश्चिमका रुकुम, रोल्पा, सल्यान र जाजरकोटजस्ता जिल्लाबाट भएको हो । पूर्वकमैया, बेरोजगार युवा जमात, गरिब, पिछ्डिएका र हेपिएका वर्गका मानिसहरूलाई माओवादीहरूले यस विद्रोहमा सहभागी गराए । सरकारले भौगोलिक आधारमा सन्तुलित विकासका पूर्वाधारहरूको निर्माण नगर्नु नै अहिले हिंसात्मक विद्रोहको एक प्रमुख कारण हो ।

सबै सरकारले दुर्गम क्षेत्रलाई बेवास्ता गरे । सरकारले माओवादी प्रभावित क्षेत्रमा जाने प्रहरीलाई दिने भत्ता बढाएकाले पनि माओवादीहरूको वृद्धि हुन सघायो । प्रहरीले आफूले माओवादी क्षेत्रमा सक्रियता साथ काम गरेको देखाउनका लागि जथाभावी गैरकानुनी काम गरे । ती दुर्गम क्षेत्रमा सञ्चालित अपरेसन रोमियो, किलो सेरा-टु, जड्गल सर्च अपरेसन, साइलेन्ट किलो सेरा-थि, डेल्टा र चकव्यू हअपरेसन प्रभावकारी भएनन् । यसले त्यस क्षेत्रमा द्रन्द्र घटाउनुको साटो देशभर फैलायो । धेरै निर्दोष मानिसहरू यो अपरेसनका सिकार भए जसले पछि बदलाको रूप लियो । भौगोलिक रूपमा उपेक्षित यस इलाकामा रहेको समस्याको गम्भीरता पता लगाउन सरकार असफल भयो । यसको फाइदा उठाउदै विद्रोहीहरू आफूहरूलाई साँच्चै नै गरिब जनताको पीरमर्का बुझे समूह भएको छाप पार्न सफल भए । उनीहरूले भौगोलिक रूपमा दुर्गम ठाउँमा बस्दा, आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक अधिकारबाट वञ्चित मानिसहरूको सच्चा प्रतिनिधिका रूपमा आफूलाई देखाए । रोल्पा, रुकुम, सल्यान, कालीकोट र जाजरकोटमा सञ्चालित एकीकृत विकास कार्यक्रम र माओवादीहरूको बलियो पकड भएका जिल्लाहरूमा सञ्चालित एकीकृत सुरक्षा तथा विकास कार्यक्रमहरू प्रभावकारी देखिएनन् ।

सामाजिक-आर्थिक उपेक्षा/तिरस्कार

असमानता, गरिबी, स्रोत र साधनको पहुँचमा कमी र राजनैतिक तहबाट यी समस्या हल गर्न नसकेकै कारण नेपाली समाजमा माओवादी विद्रोहजस्ता द्रन्द्रको उत्पत्ति भएको हो । क्षेत्रीय, जातीय, लैड्गिक, भाषिक र धार्मिक विभेदले हिंसा बढाउन सघाएको छ ।

आर्थिक, सामाजिक तथा राजनैतिक क्षेत्रमा सीमित समूहको मात्रै वर्चस्व कायम रहनुले अन्यायविरुद्ध बदलाको भावना फैलियो । ‘तल्लो’ जातका मानिसहरूले स्रोत र अवसरबाट वञ्चित भएको महसुस गरे । माओवादीहरूले

उनीहरूको यस्तो अनुभूतिलाई कुशलतापूर्वक उपयोग गरे । जनजातिसँग सम्बन्धित सङ्घसंस्थाहरूको निर्माण, विद्यमान सामाजिक उपेक्षा र जातीय असमानता तथा सरकारको असफलताले द्वन्द्व बढाउन अरु ऊर्जा थप्यो ।

वर्तमान द्वन्द्वका कारण समुदायमा विद्यमान एकता समाप्त भएको छ । सामाजिक सद्भाव र समवेदनाका रूपमा रहेका पुराना मान्यता र सामाजिक भावनालाई राजनैतिक विभाजनले ध्वस्त पारिदियो । अल्पशिक्षित, पिछडिएका र बेरोजगारीका कारण भड्किएका युवाहरूलाई माओवादी विद्रोहजस्ता खतरनाक विद्रोहबाट शान्तिपूर्ण समाधानको मार्गमा ल्याउन गाहो छ । अल्पसङ्ख्यक जनजाति, महिला र पिछडिएका वर्गको आवाजको बेवास्ता गरेकै कारण उनीहरूले अस्तित्व र जीवन गुजाराका लागि हतियार उठाए । मानिसका आवश्यकतालाई बेवास्ता गर्ने क्रम जारी रहेसम्म, जग्गा र अन्य साधनबाट वन्चित गराउने क्रम यथावत् रहेसम्म र उनीहरूका जायज अधिकार प्रदान नगरेसम्म हिंसा बढिरहन्छ ।

विश्वास र द्वन्द्व रूपान्तरण – समाज सुधारको नयाँ एजेन्डा

सामाजिक तिरस्कारको परिणामस्वरूप अविश्वास पैदा हुन्छ जसले द्वन्द्व बढाउँछ । जब कसैले कसैको आशय र गतिविधिमाथि शड्का गर्न थाल्छ तब अविश्वास बढ्छ । यस्तो अवस्थामा मानिसहरूले आफूले अविश्वास गरेको व्यक्ति तथा समूहप्रति नकारात्मक धारणा बनाउँछन् । कसैको भनाइ र गराइमा मेल खाउँदैन र त्यस्तो अमिल्दो कामलाई कुनै न कुनै उपायले सही सावित गर्न खोज्छ, भने त्यति बेला अविश्वास पैदा हुन्छ । उसलाई पहिले विश्वास गर्ने मानिसले पनि विश्वास गर्न छाड्छ । नेपालको वर्तमान राजनीतिमा यो कुरा प्रस्तौ देखिन्छ ।

राजनैतिक पार्टी, नेता र सरकारले आफ्ना प्रतिबद्धता पूरा नगरेका कारण नेपाली जनताको उनीहरूप्रति अविश्वास पलायो । उनीहरूका भनाइ र गराइ एकआपसमा बाक्खिए । भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्न, गरिबी घटाउन र सुरक्षाको प्रत्याभूति दिन उनीहरू असफल भए । उनीहरूले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा भ्रष्टाचार, कुशासन र शोषणलाई सघाएका हुनाले जनतामा अविश्वास बढचो । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७, सरकारी नीति र राजनैतिक दलका चुनाव घोषणपत्रमा नेपालमा सदियौद्धिक रहिआएको सामाजिक दुर्यवहार, असमानता, गरिबीजस्ता सामाजिक विसङ्गतिलाई हटाउने कुरा उल्लेख भए पनि व्यवहारमा ती अझै कायम छन् । राज्य संयन्त्र गरिबी, असमानता घटाउने कामका सट्टा पार्टी र व्यक्तिका स्वार्थपूर्तिका निम्नि प्रयोग गरियो ।

राजनीतिज्ञहरूको यस्तो काम नै आम जनतामा अविश्वास पलाउने मूल कारण बन्यो । यस्तो अवस्थामा विश्वासको निर्माण गर्नु महत्त्वपूर्ण काम हो । प्रजातन्त्रमा सामाजिक विश्वास नै सामाजिक सम्पत्तिको महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । सामाजिक सद्भाव, विश्वास र ऐक्यबद्धता यसैबाट कायम हुन्छ । यही सामाजिक पुँजीका कारण नै सामाजिक सहभागिता, सामूहिक अध्ययन र राजनैतिक स्थायित्व बढ्छ । शासन प्रभावकारी बन्छ । तर दुर्भाग्यवश नेपाली समुदायमा रहेको सामाजिक सद्भाव विगतका दशकमा समाप्त भयो ।

मानिसको विश्वास जित्नका लागि धेरै समय र प्रयत्न खर्च गर्नुपर्छ । यति गरेर आर्जन गरेको विश्वास सानो गल्लीका कारण भड्ग हुन्छ । कतिपय कुरामा त एकपटक गुमेको विश्वास फेरि फर्कन सक्दैन । सशस्त्र विद्रोहले नेपाली जनताका बीचमा गहिरो खाडल खनेको छ जसले गर्दा शड्का, वैमनस्य आदि अङ्ग बढ्न पुर्यो ।

शान्तिपूर्ण वार्तावाट द्रुन्द्वको अन्त्य भए पनि त्यसपछिको समय अर्थात् रूपान्तरणको समय ज्यादै संवेदनशील हुन्छ । शान्ति सम्झौतालाई सावधानी र इमानदारीका साथ व्याख्या गरिएन भने यसले पुनः युद्धतर्फ डोहोच्याउँछ । पुनः स्थापना गरिएका पूर्व लडाकूहरू र बालसैन्यहरूलाई तालिम, आर्थिक सहयोग र कार्यक्रमार्फत प्रेरणा दिन सकियो भने मात्रै सैन्यशक्ति भड्ग हुन्छ र दिगो शान्तिका लागि युद्धको समाप्तिपछि गरिएका र युद्ध अपराधका पीडकहरूलाई दिइएको आममाफीले केही द्विविधा उत्पन्न गराउँछ । केही मानिसहरूका विचारमा विश्वासको अवस्था सिर्जना गर्न यहाँ पनि अफ्रिकामा जस्तै 'टूथ एन्ड रिकन्सिलेसन' कमिसनको आवश्यकता पर्छ । यसले मानवअधिकारको दुरुपयोगका सिकार भएका मानिसहरूको दुःख समाप्त पार्नका लागि आवश्यक उपाय अपनाउँछ ।

सामाजिक सुधारका एजेन्डा

कुशासन, भ्रष्टाचार, सामाजिक उपेक्षा र अविश्वासले गर्दा सिर्जना भएको वर्तमान अवस्थाले गर्दा नेपालको प्रजातन्त्र सङ्कटमा परेको छ । जनसङ्ख्याको ठूलो हिस्साले प्रजातन्त्रमाथि आफ्नो पकड देखेको छैन । वर्तमान बहुदलीय प्रजातन्त्रिक व्यवस्था कायम राख्नका लागि संवैधानिक र नागरिक दुवै शक्तिमार्फत सामाजिक सुधार नभई नहुने कुरा हो । यसका लागि निम्न कामहरू गरिनुपर्छ :

द्वन्द्वका कारणको अन्त्य

माथि उल्लेख गरिएका द्वन्द्वका मूल कारणहरूको अन्त्य गर्नु सुधारको मुख्य एजेन्डा हुनुपर्छ । यसका लागि उपयुक्त नीतिनियम तथा तिनलाई लागू गर्ने संरचनाका साथै उत्तरदायी कर्मचारीवर्ग चाहिन्छ ।

सामाजिक सम्मिलन

विकेन्द्रीकरण, प्रतिनिधित्व, समावेशी प्रजातन्त्र, जनअधिकारजस्ता शब्द र वाक्यहरू नेपाली राजनीतिमा लामो समयदेखि सुनिई आएका छन् । यस विषयमा धेरैले धेरै कुरा भनेका छन्, लेखेका छन् । व्यवहारमा भने थोरै मात्र काम भएका छन् ।

सकारात्मक भेदभाव वा आरक्षणले सबै नेपालीलाई शासन र अन्य काममा समावेश गराउन महत गर्दछ । तर यसलाई धेरै प्रोत्साहन भने दिनु हुँदैन ।

समाजमा अहिलेसम्म तिरस्कृत र पाखा लगाइएका समुदायका मागलाई निस्वार्थ ढड्गले पूरा गर्नुपर्छ । तर अहिलेसम्म कुनै पनि राजनीतिक दलहरूले उनीहरूलाई मूलप्रवाहमा सहभागी गराउनुपर्ने आवश्यकतालाई दिलैदेखि महसुस गरेका छैनन् । उनीहरूले आमूल परिवर्तनको चाहना राखेका छैनन् । विद्यमान संवैधानिक ढाँचा र राजनैतिक स्वरूपबाटै यो समस्या समाधान हुन्छ भन्ने तर्क विगतका १२ वर्षमा गलत साबित भएका छन् ।

राज्यले विगतमा महिला, जनजाति र दलितहरूको उत्थानका लागि आयोग र प्रतिष्ठान त खोलेको छ । तर ती संस्थाहरूले पूर्ण स्वतन्त्र ढड्गले काम गर्न पाएका छैनन् ।

द्वन्द्व रूपान्तरण

द्वन्द्व रूपान्तरणको मुख्य उद्देश्य विद्रोही, राजनैतिक दल, सञ्चारमाध्यम, नागरिक समाजलगायतका विभिन्न तहमा विश्वासको वातावरण सिर्जना गर्नु हो । आर्थिक अवस्था विग्रहिको, राजनीतिक प्रणालीले काम गर्न छाडेको, युद्ध हाबी भएको, मानिसहरू मारिएका र विस्थापित भई समाज विखण्डन भएको अवस्थामा द्वन्द्व रूपान्तरण गर्न सजिलो छैन । हाम्रोजस्तो युद्धरत समाजमा शक्ति हत्याउने प्रयासमा विभिन्न समूहहरू लाग्न सक्ने भएकाले सामाजिक पुनर्स्थापना गरी समाजमा शान्ति कायम गर्न चाहने शक्तिको उत्थान गर्नुपर्छ ।

माओवादी र सरकारवीच वार्ताका माध्यमबाट युद्धको अन्त्य भयो भने पनि युद्धको मारमा परेका मानिसहरूका वीचमा विश्वास सिर्जना गर्ने काम बाँकी नै हुन्छ । सुरक्षाकर्मी र विद्रोहीहरूबाट अपहेलित भएका, यातना पाएका र

मारिएका परिवारका सदस्यहरूका मनमा आफुमाथि भएको अन्याय र बदलाको भावना जीवनभरि रहन सक्छ । यस्तो मनोवैज्ञानिक पीडाबाट मुक्ति दिलाउन गाहो हुन्छ । मानिसहरूमा यस्ता नकारात्मक प्रवृत्ति रहिरहे भने हिंसा फेरि जन्मन सक्छ । यसको असरबाट बच्न निम्न रणनीति अपनाउनुपर्छ :

छलफलका क्रममा लिइने रणनीति
राजनैतिक क्रियाकलापका लागि वार्ता र मध्यस्थता गर्न स्थानीय तहलाई नै
जिम्मा दिनुपर्छ र शान्ति बहालीको मौका प्रदान गर्नुपर्छ ।

संरचनात्मक नीति

युद्धपीडित गाउँ र समुदायमा सामूहिक भावना वृद्धि गर्ने प्रयत्न गर्नुपर्छ । यसका लागि सञ्चारमाध्यम, स्थानीय नेता र गैरसरकारी संस्थाको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । मानवअधिकार र कानुन पालना गराउनका लागि सहज परिस्थिति तयार गर्न स्थानीय मानिस र बुद्धिजीवीहरूमा मध्यस्थतासम्बन्धी राम्रो ज्ञान हुनुपर्छ । लडाकूहरूका लागि यस्तो सल्लाह अङ्ग बढी मात्रामा लागू हुन्छ ।

रूपान्तरणको नीति

युद्धपीडित समुदायमा आपसी छलफल हुनु अति आवश्यक छ । समुदायमा आत्मीयता र सद्भावका साथ बस्ने वातावरण सिर्जना गर्नका लागि विश्वासको वातावरण निर्माण गर्नुपर्छ । यी तीनओटै उपायहरूको उद्देश्य आपसी विश्वास बढाउनु, आर्थिक क्रियाकलापको थालनी गराउनु, सामाजिक र राजनैतिक न्याय दिलाउनु, समाजमा पूर्ण सुरक्षाको अनुभूति दिलाउनु र मानिसका मनमा रहेको डरलाई हटाउनु हो ।

प्रशासनिक र कानूनी सुधार

नेपालको कानूनी व्यवस्था एकआपसमा बाखिएको, अपर्याप्त र सामाजिक उपेक्षा बढाउने खालको छ भने भन्ने गरिन्छ । राज्य सञ्चालकहरूले समाज परिवर्तनका लागि मानिसहरूलाई प्रेरित गर्नुको साटो नियन्त्रण र दण्डप्रणालीमार्फत प्रशासनिक काम चलाउने गरेका छन् । प्रशासनिक संरचना र प्रक्रियामा सुधार गरेर र तालिम प्रदान गरेर यस्तो व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउनु जरुरी छ ।

विकेन्द्रीकरण

सरकारी निकायहरू र केन्द्रीय कार्यालयहरूलाई देशभर विस्तार गर्नु जरुरी छ ।

प्रशासन, बजार व्यवस्थापन तथा कृषिसँग सम्बन्धित निकायहरू केन्द्रीकृत भएका कारण ग्रामीण भेग उपेक्षित छ । विश्वका द्वन्द्वपीडित देशहरूले केन्द्रीकृत नीतिले द्वन्द्वलाई अझ बढाएको अनुभव गरेका छन् ।

नेपालमा विद्यमान चुनौतीहरूको सामना कुनै एक राजनैतिक पार्टी वा वर्तमान राजनैतिक संरचनाले गर्न सक्दैन । यसका लागि राजा, माओवादी, राजनैतिक दल, नागरिक समाजलगायतका हरेक पक्षको सामूहिक प्रयास आवश्यक पर्छ । अरूको आलोचना गर्नुको साटो सबैले जनताप्रति गरेका प्रतिबद्धताप्रति इमानदार हुनुपर्छ । विगतका अनुभवबाट पाठ सिक्कै भविष्यका लागि सामूहिक प्रयास गर्नु नै सही रूपमा समाज परिवर्तनको बाटो हो ।

सामाजिक सुधार

नेपालका असफल राजनीतिज्ञहरूले समाज सुधार भन्ने वाक्यांश विगत पाँच दशकदेखि नै प्रयोग गर्दै आइरहेका छन् । तर नेपाली समाजको सानो हिस्साको फाईदाका लागि अधिकांश मानिसले अपमान, भेदभाव, सामाजिक उपेक्षा र युद्ध कहिलेसम्म भोगिरहने भन्ने कुरामा यहाँ ध्यान दिनुपर्छ । सम्पत्तिसम्बन्धी व्यवस्था र उपेक्षामूलक समाजप्रणालीमा परिवर्तन ल्याउनका लागि यो उपयुक्त समय हो । सामाजिक सुधारका लागि आफै प्रवृत्तिमा सुधार ल्याउनु जरूरी छ ।

हिन्दू राष्ट्रवाद र छुवाछूत : नेपाली समाजमा दलितहरूको अवस्था

डिल्लीराम दाहाल

काठमाडौं उपत्यकामा हिन्दू धर्मको प्रभाव इसाको पाँचौं शताब्दीमा लिच्छिविकालदेखि परेको भए तापनि पृथ्वीनारायण शाहको काठमाडौं उपत्यका विजयपश्चात् एकीकृत नेपालमा हिन्दू राजाको शासन सुरु भयो । तत्पश्चात् हिन्दू राष्ट्रवाद विभिन्न रूपमा कायम रहेको छ । यो लामो ऐतिहासिक हिन्दू परम्पराले गर्दा अहिले नेपाल हिन्दू अधिराज्यका रूपमा स्थापित छ, जहाँ ८० प्रतिशत मानिस हिन्दू छन् । नेपालका दलित हिन्दू राष्ट्रवाद र परम्पराका एक अंश हुन् ।

नयाँ मुलुकी ऐन २०२० ले छुवाछूतप्रथालाई उन्मूलन गरेको भए तापनि यो प्रथा समाजमा अङ्ग विद्यमान छ । एक सयभन्दा बढी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूले दलितको उत्थानका लागि काम गरेका भए पनि दलितहरू सामाजिक र आर्थिक रूपमा पछाडि परेका छन् । राज्यले लादेको हिन्दू राष्ट्रवादको सांस्कृतिक र नैतिक मान्यताका कारण दलित तथा जनजाति समुदायहरू पछाडि परेका हुन् भन्ने एकथरी विद्वानहरूको भनाइ छ । उनीहरू हिन्दू राष्ट्रवादलाई शोषणको नमुना ठान्दछन् जहाँ बाहुन-छेत्रीहरूलाई शोषक र अत्याचारीका रूपमा चित्रित गरिएको छ । उनीहरूले जनजाति, दलित र मध्यसीहरूको धर्म र संस्कृतिको फैलावट र प्रवर्द्धनमा अवरोध सिर्जना गरेको विश्वास गरिन्छ ।

दलितहरू आर्थिक रूपले विपन्न छन् । त्यसैले उनीहरूले जसका लागि काम गर्दछन् तिनलाई मालिक वा अन्नदाता र उनीहरूलाई निःसहायका रूपमा हेर्ने गरिन्छ । उनीहरू आफ्ना मालिकको विरोधमा आवाज उठाउन सबैनन् । यसो गरे भने उनीहरू भोकै बस्नुपर्ने हुन्छ । त्यसैले अहिले दलितहरू हिन्दू मन्दिरमा प्रवेश गर्न वा जनै लगाउन पाउँछन् या पाउँदैनन् भन्ने भन्दा पनि उनीहरू ‘माथिल्लो जात’का वर्गहरूमा आर्थिक रूपले निर्भर नभई जीवननिर्वाह गर्न सक्छन् कि सबैनन् भन्ने सवाल बढी महत्त्वपूर्ण हो । दलितहरू हालसम्म आत्मनिर्भर हुन नसक्नुमा दुईओटा कारणहरू बढी जिम्मेवार देखिन्छन् ।

- नेपालका दलितहरू अफूभित्रको विद्यमान जातीय सोचाइलाई कायमै राखी वर्गहीन भविष्यका लागि लडिरहेका छन् ।
- नेपालमा सञ्चालन भइरहेको दलित उत्थान आन्दोलन दलितहरूको आर्थिक अवस्था उत्थान गर्नभन्दा पनि उनीहरूका समस्या उठाउनमा केन्द्रित छ । तसर्थ सामाजिक एकरूपताका खातिर आन्दोलन चलाइए तापनि उनीहरूको आर्थिक परनिर्भरताका सवालहरूलाई यसले समाधान गर्न सकेको छैन ।

दलितहरू पनि जनजाति वा अरु हिन्दू समूहहरूजस्तै भाषा, धर्म र संस्कृतिका आधारमा विभाजित छन् । यिनीहरूलाई मूलतः पहाडे दलित (दमाई, कामी, सार्की, गाइने र वादी), मधेसी दलित (तत्मा, मुसहर, वांतर, धुसड, धोबी, चमार, चिडिमार, डुम, हल्खोर) र नेवार दलित (कुसुले, कसाई, पोडे, च्यामे र हलाहुल) गरी तीन भागमा विभाजित छन् । यी दलित समूहभित्र पनि विभिन्न उपसमूह र तहगत भिन्नता रहेको छ । जस्तै, कामी पहाडे दलितमध्ये सबैभन्दा उच्च स्थानमा छ । तत्मा र कुसुलेलाई क्रमशः मधेसी र नेवार दलितहरूमा माथिल्लो तहका ठानिन्छ ।

दलितहरूको अवस्था सुधार्नका लागि भएका प्रयत्नहरू

विगतका चार दशकमा सरकार र विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूले दलितहरूको अवस्था सुधार्न विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन गरेका छन् । मुलुकी ऐन २०२० तथा नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले जात, धर्म र आस्थाका आधारमा गरिने भेदभावलाई गैरकानुनी मानेको छ । यसभन्दा अधिका संविधानहरूमा पनि जात, धर्म, लिङ्ग आदिका आधारमा भेदभाव गरिन नहुने र यस्तो भेदभाव गर्ने वा गर्न प्रोत्साहन गर्नेलाई कानुनी सजाय हुने प्रावधान भए तापनि यस किसिमको भेदभावको अन्त्य हुन सकेको छैन । त्यस्तै गरी आठौं र नवौं पञ्चवर्षीय योजनामा दलितहरूको उत्थानका लागि विभिन्न कार्य तर्जुमा भएका थिए भने दसौं योजनामा पनि दलित सशक्तीकरण र विकास कार्यक्रमहरूमा जोड दिइएको छ । तैपनि प्रभावकारी संस्थागत समन्वयको अभावमा ती कार्यक्रमहरू सफल हुन सकेका छैनन् ।

अहिलेको मुख्य समस्या दलितहरूको उत्थानका लागि कार्यक्रम तर्जुमाभन्दा पनि ती कार्यक्रमहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन हो । विगत तीन दशकदेखि विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूले उनीहरूलाई अरु समूहसरह अधिकार दिलाउन विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएका छन् । यस्ता कार्यक्रमहरू मूलतः सामाजिक रूपान्तरण र आर्थिक उन्नतितर्फ केन्द्रित

छन्। यसका लागि उनीहरूको शिक्षा लिने अवसर बढाउने, जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने, महिलालाई सबल बनाउने, सांस्कृतिक परिवर्तन र समावेशी प्रक्रियामा सुधार गर्ने खालका कार्यक्रम सञ्चालन भए। विगत एक दशकमा मात्रै दलितहरूका नाउँमा इन्डै ५० करोड रुपियाँ खर्च भइसकेको भए तापनि उनीहरूको वास्तविक अवस्थामा भने खासै परिवर्तन आएको छैन।

दलितहरूको सामाजिक-आर्थिक स्थिति

दलितहरूको वास्तविक सङ्ख्या र समूहमा एकरूपता पाइँदैन। विभिन्न अध्ययनहरूले दलितहरूको सङ्ख्या १० लाखदेखि ४५ लाखसम्म भएको देखाएका छन्। केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको सबैभन्दा पछिल्लो तथ्याङ्कअनुसार नेपालमा दलितको जनसङ्ख्या सम्पूर्ण जनसङ्ख्याको ११ प्रतिशत अर्थात् २६ लाख छ। १६८१ को जनगणना अनुसार दलितहरूमा ७४ प्रतिशत पहाडी दलित, २५.५ प्रतिशत तराई दलित र ०.५ प्रतिशत नेवार दलित छन्। कामीहरू सम्पूर्ण दलितको ३६ प्रतिशत छन्।

दलितहरू देशभरि छारिएर रहेका भए तापनि पश्चिम र सुदूरपश्चिम पहाड अनि पूर्वी तथा मध्यतराईमा उनीहरूको बसोबास बढी छ।

दलितहरूको साक्षरता २२ प्रतिशत छ जहाँ महिला साक्षरता १२ प्रतिशतभन्दा कम र पुरुष साक्षरता ३३.५ प्रतिशत छ। त्यसै गरी जग्गाको स्वामित्व र घरको बनावट आदि दृष्टिकोणबाट हेर्दा धेरै दलितहरू निकै गरिब छन्। ६० देखि ७० प्रतिशत दलितहरू गरिबीको रेखामुनि जीवननिर्वाह गरिरहेका छन्। त्यसै बालमृत्युदर, स्वास्थ्य तथा पोषण अवस्था तथा औसत आयुमा पनि उनीहरूको अवस्था सालाखाला राष्ट्रिय स्थितिभन्दा कम छ। निर्णय गर्ने निकायमा पहुँच, राष्ट्रिय राजनीतिमा सहभागिता, दलितसम्बन्धी कानुनका बारेमा जानकारी आदि दृष्टिकोणबाट पनि उनीहरू पछाडि परेका छन्।

‘छुवाछूतप्रथा’ दलितहरूको उत्थानमा एक प्रमुख व्यवधान हो। त्यसै उनीहरू आफैबीच विद्यमान सामाजिक तह र अरू जातहरूबाट गरिने भेदभावपूर्ण व्यवहार (मन्दिरमा प्रवेश गर्न नदिने, सार्वजनिक सम्पदा र साधनको प्रयोगमा रोक लगाउने तथा सामाजिक समारोहहरूमा उपस्थित हुन नदिने आदि) ले पनि तिनको आर्थिक, सामाजिक तथा राजनैतिक अवस्था खस्केको छ।

सशक्तीकरण तथा सामाजिक समायोजनको अवधारणा

सशक्तीकरण भन्नाले राजनैतिक, कानूनी, सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक वातावरणको सिर्जना गर्नु हो जसले गर्दा शक्तिविहीन समूहलाई सहयोग र

प्रोत्साहन मिल्छ, उनीहरूका पक्षमा नीति, निर्णय र काम गर्ने अवस्था सिर्जना हुन्छ । दलितहरूको उत्थानका लागि विभिन्न कानून र नीति बनाइएका भए पनि तिनको कार्यान्वयन प्रभावकारी नभएकाले समाजिक, आर्थिक र राजनैतिक सशक्तीकरणका क्षेत्रमा खासै उपलब्धि हासिल हुन सकेको छैन । यस किसिमका प्रयत्नहरूबाट समग्र दलितको प्रगति र उत्थान हुनुभन्दा पनि केही व्यक्तिहरूलाई फाइदा पुग्न गएको छ । दलित महासङ्घले विभिन्न अभियानहरू सञ्चालन गरी प्रेससँग सम्बन्ध स्थापित गर्ने, अदालतमा मुद्दा दायर गर्ने तथा अन्यायमा परेका दलितहरूका पक्षमा हस्ताक्षर सङ्कलन गर्नेजस्ता काम गरे पनि दलित सशक्तीकरणका नाउँमा थप दस्तावेज तयार गर्नेभन्दा खासै प्रगति भएको छैन । जातीय असमानता र छुवाछूतजस्ता सामाजिक विकृतिलाई हटाउनेभन्दा पनि नयाँ र महत्वाकाङ्क्षी कार्यक्रम र नाराहरू सिर्जना गर्नमा समय, पैसा र श्रम धेरै खर्चेको देखिन्छ ।

धेरै गैरसरकारी संस्थाहरूको स्थापनाले उनीहरूबीचको सम्बन्ध सुदृढ गर्नुभन्दा पनि उनीहरूमै दुईथरी नागरिक सिर्जना गरेको छ । एकथरी दलितहरू आफ्नो अवस्थाप्रति पूर्ण रूपमा सचेत छन् र आफ्नो परम्परागत सीप र व्यवसाय सुधार गर्न अनिच्छुक देखिन्छन् । उनीहरू सामाजिक रूपमा अरु समूहसरह हुनका लागि आफ्नो जातीय पहिचान लुकाउछन् । अर्काथरी दलितहरू विद्यमान सामाजिक-आर्थिक अवस्थाप्रति जानकार छैनन् । तसर्थ उनीहरू जजमानहरूलाई संरक्षकका रूपमा मान्न बाध्य छन् ।

सामाजिक रूपले अरु जात वा समूहसरह हुनका लागि दलितहरूले आफ्नो थरमा परिवर्तन गर्नाले जनगणनामा उनीहरूको जनसङ्ख्या घटेको देखिएको छ । दलितहरू आफैमा हीनताबोधको भावना भएका कारण उनीहरू आफ्नै संरचनाभित्र बहिष्कृत भएका छन् । यो प्रवृत्ति शिक्षित दमाई, कामी तथा अन्य दलितहरूमा अझ बढी भएको पाइन्छ । सशक्तीकरणका नाउँमा सञ्चालित कार्यक्रमहरूले यस किसिमको प्रवृत्तिलाई निरूप्ताहित गरी समग्र दलितहरूको उत्थानमा सहयोग पुऱ्याउन सकेका छैनन् ।

व्यवसाय विविधीकरण र नयाँ आर्थिक अवसरका कारण कुनै समाज वा सांस्कृतिक समूहको आर्थिक स्थितिमा परिवर्तन आएपछि परम्परागत जातीय तथा अन्य मान्यताहरू कमजोर हुँदै जान्छन् । यस कममा पहिले ‘अछूत’ वा पानी नचल्ने भनिएका समुदायहरू हाल आर्थिक उन्नतिका कारण पानी चल्ने जातका रूपमा समाजमा स्वीकार्य भएका छन् ।

तराईमा दलितमा गनिने तेली, सुडी र कलवारहरूलाई केही वर्षअघिसम्म अछूत जातका रूपमा हेरिन्थ्यो । तेलीहरू परम्परागत रूपमा तेल निकाल्ने

काममा लागेका भए तापनि हाल आएर उनीहरू केही व्यापारी र केही जमिनदार छन्, जसका कारण उनीहरूलाई साह, शा वा साँ भनिन्छ।

त्यस्तै गरी कलवारहरू बारा, पर्सा र रौतहटमा छारिएर रहेका छन्। हाल उनीहरू आर्थिक रूपले निकै सम्पन्न भई चर्को व्याज लिएर किसानहरूलाई झृण दिन्छन्।

सुडीहरू पूर्वी र मध्यतराईका मोरड, सर्लाही र धनुषा जिल्लाहरूमा छारिएर रहेका छन्। परम्परागत रूपमा उनीहरू रक्सी व्यापार गर्ने भए पनि हाल व्यापार र खेतीका काम गर्दछन्। यी तीनै समूहले आफ्नो सांस्कृतिक र धार्मिक संस्कार गर्न महापात्र वा मैथिल ब्राह्मणलाई लगाउँदछन्।

आर्थिक उन्नतिले यी समूहहरूको सामाजिक स्थितिमा सुधार गरी पानी चल्ने जातका रूपमा स्थापित गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ। त्यस्तै कसाई वा खड्गी-नेवारलाई दलित मानिन्छ। परम्परागत रूपमा मासु व्यापारमा एक किसिमको एकाधिकार जमाएका कसाई वा खड्गीहरू आर्थिक रूपले समृद्ध छन्। फलस्वरूप अन्य नेवारहरूले यिनीहरूलाई पानी चल्ने जातका रूपमा स्वीकारन थालेका छन्।

अन्यमा, समावेशी र प्रजातन्त्रजस्ता शब्दहरूले दलितलाई सक्षम बनाउन सकेका छैनन्। यहाँ दलितहरूलाई पाखा लगाउने हिन्दू शासन वा राष्ट्रियता महत्त्वपूर्ण कुरा होइन। नेपालका सबै संविधानले दलितहरूका पक्षमा सुधार र विकास गर्न प्रशस्त प्रावधान राखे पनि बृहत् हिन्दू समाजमा दलितहरू किन पाखा लगाइएका छन् भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण हो। नेपालमा प्रजातन्त्रले जनजातिका सवालमा छलफलका लागि खुलामच्च प्रदान गरे पनि यस व्यवस्थाले समग्रमा आम नेपाली जनता र विशेष गरी दलितको जीवनस्तर सुधार्न खासै केही सहयोग गरेको छैन। त्यसैले अहिले दलितहरूको आर्थिक अवस्थामा उल्लेखनीय सुधार ल्याउनु अति नै आवश्यक छ।

भेदभाव हटाउन नीतिगत परिवर्तन

लिन बेनेट

२००७ सालमा राणाशासनको अन्त्य भएपछि अङ्ग विशेष गरेर २०१७ देखि २०४६ सालसम्म नेपाल आधुनिक राष्ट्रिनर्माणमा जुटेको थियो । संविधानमा सबै नागरिक समान रहने व्यवस्था गरियो यद्यपि यस संविधानिक प्रावधानसँग बाइच्ने खालका कानुन त्यति बेला पनि जिउदै थिए र अहिले पनि छन् । राजा संविधानभन्दा माथि रहे पनि नेपालीले आफुलाई नोकर ठान्न छाडेर जनता ठान्न थाले । बाँकी विश्वबाट अलग राख्ने नीति र रुढिवादी विचारधारालाई विकासका बाधक ठानियो । जातमा आधारित भेदभावलाई यस्तै विकासको बाधक ठानेर २०२० सालमा नयाँ मूलकी ऐनमार्फत जातिभेदमा प्रतिबन्ध लगाइयो । नेपालका भाषागत, सांस्कृतिक र लैड्गिक विविधतालाई पनि विकासका बाधक ठानेर तिनलाई एउटै नेपाली संस्कृतिमा ढाल्ने प्रयास गरियो । राष्ट्रिनर्माण गर्न र देशको स्वतन्त्रता कायम राख्न सांस्कृतिक समानता नभई नहुने कुरा ठानियो । त्यसैले सांस्कृतिक विविधतालाई मासेर त्यसका ठाउँमा पर्वते हिन्दू संस्कृति लादियो ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले नेपाललाई बहुजातीय, बहुभाषिक र प्रजातान्त्रिक राज्य घोषण गरेर यसलाई पहिलेभन्दा बढी समावेशी बनायो । जुनसकै धर्म, जुनसकै जाति, जुनसकै लिङ्ग, जुनसकै जात/जाति र विचारधारा मान्ने मानिस भए पनि सबैलाई समान मानियो । यसै संविधानले सबैलाई आफ्नो भाषा, लिपि र संस्कृतिको संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने, सबैलाई आआफ्नो धर्म मान्ने र आफ्ना छोराछोरीलाई मातृभाषामा शिक्षा दिने अधिकार प्रदान गच्यो । तर धेरै जनजाति, दलित र महिलावादी कार्यकर्ताहरू यस संविधानले पुरानो समयका धेरै विरोधाभास कायमै राखेको दृढ विश्वास गर्दछन् । उनीहरू नेपाललाई धर्मनिरपेक्ष नभनेर हिन्दू राष्ट्र भनिनु यसको एउटा प्रमाण हो भन्ने ठान्छन् ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले एकातिर राज्यलाई हिन्दू अधिराज्य

मान्यो भने अर्कातिर जातीय र क्षेत्रीय आधारमा खुलेका राजनैतिक दललाई मान्यता नदिनेजस्ता विरोधाभासपूर्ण काम गन्यो । तर यो कुरा राजनीतिक दललाई मात्र लागू गरियो । अरू सङ्घसंस्थाहरूका हकमा यस्तो मान्यता नदिने कुरा गरिएको छैन । २०४७ सालपछिका महत्त्वपूर्ण उपलब्धिमध्ये एक गैरसरकारी संस्थाको विस्तार हो । यसपछि जातजाति र आफ्नो छूटै पहिचानमा आधारित संस्थाहरू खुलेका छन् । ती संस्थाहरू सङ्गठित हुन स्वतन्त्र छन् र वर्तमान व्यवस्था/प्रावधानको आलोचना गर्न पनि स्वतन्त्र छन् जुन पञ्चायतकालमा सम्भव थिएन । पञ्चायतकालमा थोपरिएको पर्वते बाहुन-छेत्रीको संस्कृति नै नेपाली संस्कृति हो भन्ने मान्यता हट्टु पुरानो मान्यता नष्ट भएको एउटा ठूलो प्रमाण हो । पञ्चायतकालमा आदिवासी र ‘तल्लो जात’ भनेर हेला गरिने शब्दलाई जनजाति र दलितजस्ता शब्दले प्रतिस्थापन गरेका छन् जसको छनोट जनजाति र दलित आफैले गरेका हुन् । संविधानले स्वीकारेजस्तै गरी नेपालमा सांस्कृतिक विविधिता छ र यसलाई जोगाइराख्नुपर्छ भन्ने कुरामा कसैले विवाद गरेको छैन ।

यस्तो विविधतालाई स्वीकार गरिसकेपछि विभिन्न अवसरहरूसम्म सबैले बराबरी पहुँच पाउनुपर्न हो तर पनि यसो हुन सकेको छैन । महिला, जनजाति र दलितको आय कम छ । मानवविकासका दृष्टिले उनीहरू पछि परेका छन् । उनीहरूसँग जीवनयापनका साधन र अवसर कम छन् । उनीहरूले विभिन्न तहका नीतिनिर्माण र निजामती सेवामा प्रवेश पाउने अवसर पनि कम पाएका छन् । नेपालमा अझै पनि विभिन्न किसिमका भेदभाव कायमै छन् ।

लैड्गिक असमानता

आयलाई व्यक्तिगत तहमा नभई पारिवारिक तहमा नापिने हुनाले व्यक्तिगत हिसाबमा महिलाहरूको आय पुरुषहरूको भन्दा कम छ भनेर भन्न सकिदैन । विभिन्न समुदायका चलन फरकफरक भए पनि नेपालमा परम्परागत रूपमा पैतृक सम्पत्तिमाथि पुरुषको हक लाग्छ । परिवारको उत्पादनमूलक सम्पत्ति पुरुषहरूको अधीनमा छ । गरिबीको रेखाभन्दा माथि भएका परिवारका पनि अधिकांश महिलाहरू ज्याला आर्जन नहुने घरायसी काम र पारिवारिक खेतीपातीका काम गर्दछन् । पारिवारिक रूपमा आउने आम्दानी नै उनीहरूको श्रमको पुरस्कार हो । श्रमबापत उनीहरूले ज्याला पाउदैनन् । परिवारको आम्दानीबाटे उनीहरूका आवश्यकता पूरा हुन्छन् । तर गाउँमा पुरुषले अर्की स्वास्नी ल्याउने वा स्वास्नी छाड्ने चलन अझै रहेकाले पारिवारिक सम्पत्ति अझ

कर्ति अवस्थामा त दुई छाक जुटाउने सम्पत्तिमाथि पनि उनीहरूको पहुँच पुरुषको भन्दा बढी भर नपर्दै हुन सक्छ ।

नेपालका अधिकांश महिलाको आम्दानी नाप्न सकिने खालको छैन । श्रम बजारको एकतिहाइ मात्र महिला श्रम छ । श्रममा जुट्दा पनि एउटै कामका लागि महिलाले पुरुषभन्दा कम ज्याला पाउँछन् । कृषि क्षेत्रमा एउटै काममा महिलाको ज्याला पुरुषको भन्दा २० प्रतिशत र गैरकृषि क्षेत्रमा एउटै प्रकृतिको काममा महिलाको ज्याला पुरुषको भन्दा १२ प्रतिशत कम भएको अध्ययनले देखाएका छन् ।

मानवविकास र कल्याणसम्बन्धी सूचकाङ्क हेच्यो भने महिला र पुरुषबीचको भेद प्रस्तु देखन सकिन्छ । वितेका वर्षहरूमा नेपालले मातृमृत्युदर घटाउने, महिलाको औसत आयु, साक्षरता दर र स्कूल पढिसिध्याउने महिलाको दर बढाउनेजस्ता काममा ठूलो सफलता हासिल गरेको छ । तर पनि महिला र पुरुषबीच ठूलो खाडल अँगै विद्यमान छ । पुरुषको औसत आयु ५५.८ वर्ष छ भने महिलाको ५४.५ मात्र छ । पाँच वर्षमुनिका केटाको मृत्युदर प्रतिएक हजारमा १२५ छ भने केटीको १३५ छ । त्यसै गरी ६ वर्षभन्दा माथिका पुरुषको साक्षरता दर ५२.५ छ भने महिलाको त्यसको आधाभन्दा कम २२.५ मात्र छ ।

स्थानीय र राष्ट्रिय तहका नीतिनिर्माण र सार्वजनिक सेवामा पनि महिलाको पहुँच कम छ । नेपालको निजामती सेवामा महिलाहरू आठ प्रतिशत मात्र छन् । भने अधिकृत तहमा त उनीहरूले चार प्रतिशत मात्र स्थान ओगटेका छन् । निर्वाचित निकायमा पनि उनीहरूको प्रतिनिधित्व अत्यन्त न्यून छ । गएको अन्तिम निर्वाचनपछि प्रतिनिधिसभामा महिलाको स्थान ६ प्रतिशत मात्र थियो भने माथिल्लो सदन राष्ट्रिय सभामा १५ प्रतिशत मात्र थियो । जिल्ला र गाउँ तहमा निर्वाचित निकायमा पनि महिलाहरूको थोरै मात्र प्रतिनिधित्व हुने गरेको छ । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनले जिल्लासभा र जिल्ला विकास समितिमा निश्चित मात्रामा महिला हुनैपर्ने व्यवस्था गरेको भए पनि पार्टीहरूले उनीहरूलाई निर्वाचित गराउनेभन्दा पनि कोटा पुन्याउने उद्देश्यले मात्र राखेका हुन्छन् । विभिन्न आठओटा जिल्लामा गरिएको अध्ययनले जिल्लासभामा दुई प्रतिशतभन्दा अलिकर्ति मात्र बढी महिला भएको र तीमध्ये एकचौथाइ मात्र निर्वाचित भएको देखाएको छ । अध्ययनबाट के देखिएको छ भने कार्यक्रम र बजेट निकासाजस्ता कुरामा निर्वाचित महिलाको मात्र कुरा बिक्छ । तर बजेट सम्बन्धमा निर्णय गर्ने जिल्ला विकास समिति र त्यसका विभिन्न उपसमितिमा महिलाहरूको उपस्थिति अङ्ग कम छ ।

जात/जातिका आधारमा भेदभाव

संसारका अधिकांश देशमा जस्तै नेपालमा पनि परापूर्वकालदेखि ठिगिदै आएका हुनाले दलित र जनजातिको आम्दानी र सम्पत्ति अरूको भन्दा कम छ, शिक्षा र मानवविकासका अन्य मापदण्डमा उनीहरू पछाडि परेका छन्, शक्तिकेन्द्रसम्म उनीहरूको पहुँच कम छ।

परम्परागत जातिप्रथाका आधारमा ‘माथिल्लो जात’का मानिसको बढी आम्दानी र ‘तल्लो जात’ का मानिसको कम आम्दानी हुन्छ भनेर सधैँभरि भन्न सकिने अवस्था छैन ('तल्लो जात' मानिने मुसलमान आम्दानीका दृष्टिले हेर्दा नेवार र बाहुनभन्दा मात्र तल अर्थात् तेस्रो स्थानमा छ भने 'माथिल्लो जात' मानिने छेत्री निकै तल अर्थात् सातौं स्थानमा छ)। छेत्रीबाहेक गरिबीको रेखामुनि रहेका सबै समूहहरू जनजाति र दलित हुन्।

नेपालका अधिकांश दलितहरू ठिगिएका छन्। जनजातिहरूमा सबैको अवस्था एकैनास छैन। बेलायती वा भारतीय सेनामा भर्ती हुने चलन भएका गुरुड, मगर र राईहरूको शैक्षिक र आम्दानीको अवस्था अरूको भन्दा राम्रो छ। यस्तै परम्परागत रूपमा व्यापार गर्ने थकाली र सेर्पाहरूको अवस्था पनि अरूको भन्दा राम्रो छ। जनजातिमा पनि सबैभन्दा बढी ठिगिएको समुदायमा धेरै जनसङ्ख्या भएका जनजाति छन्।

जात/जातिबीच शैक्षिक स्तर पनि फरक छ। स्नातक वा सोभन्दा माथिको शिक्षा हासिल गर्ने ७० प्रतिशत मानिसहरूमा 'उच्च जात' र नेवार पर्दैन्। जनजातिको प्रतिशत ६.२ छ, भने दलितको प्रतिशत ३.१ मात्र छ।

२०४६ सालमा प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना भायता दलित र जनजातिले आफ्नो राजनीतिक पहिचान प्राप्त गर्ने र आफ्नो हकहितका लागि आवाज उठाउने वातावरण पाएका छन्। दलित र जनजातिको पक्षमा आवाज उठाउने, उनीहरूका लागि कल्याणकारी र राजनीतिक क्रियाकलाप गर्ने संस्थाहरू नाटकीय रूपमा बढेका छन्। दलित र जनजाति विकासका लागि नयाँ संस्था खडा गरिएका छन्।

यी सबै प्रयासका बाबजुद दलित र जनजातिको शैक्षिक, आर्थिक र सामाजिक अवस्था सुधार्ने काममा उल्लेखनीय सफलता मिलेको छैन। दलित र जनजातिहरूले निजामती सेवा र नीतिनिर्माणका तहमा पुग्न उल्लेखनीय सफलता पाएका छैनन्। अै पनि 'उच्च जात' का बाहुन र छेत्रीले निजामती सेवामा आफ्नो जनसङ्ख्याको मात्राभन्दा दुई गुनाभन्दा बढी र नेवारहरूले आफ्नो जनसङ्ख्याको मात्राभन्दा २.७ गुनाभन्दा बढी स्थान ओगटेका छन्।

पहाडे जनजातिले आफ्नो हक लाग्ने मात्राको एकतिहाइभन्दा कम मात्र स्थान ओगटेका छन्। पहाडे दलितले भने आफ्नो भागमा पर्ने मात्राको तीन प्रतिशत मात्र स्थान ओगट्न सकेका छन्।

नेपाल अहिले ठूलो संरचनागत परिवर्तन भोगिरहेको छ। मानिसको सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक अवस्था ऊ जन्मेको जात/जातिका आधारमा निर्धारण हुने पुरानो चलनका ठाउँमा उसको शैक्षिक अवस्था, सम्पत्ति र राजनीतिक प्रभाव निर्धारण गर्ने खुला समाजमा रूपान्तर हुने क्रममा छ। यी दुई अवस्थामा के फरक छ भने पहिलो खालको समाजमा मानिसले आफ्नो हैसियत आफै निर्धारण गर्न सक्नैन किनभने उसले आफू कुन जात/जातिमा जन्मने भन्ने कुरा छान्न पाउदैन। दोस्रो खालको समाजमा उसले (सिद्धान्ततः) आफ्नो भारय निर्माण गर्ने तत्त्वहरू शिक्षा, सम्पत्ति र राजनीतिक अवस्था आफै आर्जन गर्न सक्छ। तर नेपाललाई यो दोस्रो खालको अवस्थामा प्रवेश गर्न अै धेरै लामो बाटो तय गर्न बाँकी नै छ।

संरचनागत परिवर्तनका लागि दातृ संस्थाका प्रयासका सीमाहरू

कुनै समुदायलाई सशक्त बनाउनु र सामाजिक सम्मिलन गराउनु एकअर्काका सहयोगी कुरा हुन्। जीविकाका लागि सबल बनाउने प्रक्रियाबाट उनीहरूलाई दीर्घकालसम्म साधनस्रोतको पहुँच बढाउन र दिगो क्षमता विकास गर्नका लागि दातृ संस्था, सरकार वा गैरसरकारी संस्थाले यस्ता कुरालाई अस्थायी रूपमा प्रदान गरेर मात्र पुग्दैन। यसो गर्दा अल्पकालका लागि त उनीहरूलाई फाइदा पुग्ला दीर्घकालमा पुग्दैन। गाउँका टाठाबाठा उद्यमी मानिसहरू मात्र यस्तो अवसरलाई दिगो ढड्गाले उपयोग गर्न सक्छन्। यसो हुँदा पनि साहै थोरै मानिसले मात्र फाइदा पाउँछन्। परियोजना सकिनेबित्तिकै उनीहरूले पाएका फाइदा पनि खत्तम भएर जान्छन् र समाज पुरानै अवस्थामा फर्कन्छ। त्यसैले यस्ता उपलब्धिलाई दिगो बनाउनका लागि सम्पत्तिको पुनर्वितरण गर्नुपर्छ, समुदायको क्षमता वृद्धि गर्नुपर्छ र उनीहरूका आवाज सुनिने हुनुपर्छ।

चेतना जगाएर सङ्गठित पारेका खण्डमा तिरस्कृत समुदायका मानिसहरूले आफ्नो शक्ति चाल पाउँछन् र परिवर्तनका लागि आफै सङ्गठित हुन थाल्छन्। यो काम आवश्यक भए पनि यत्तिले मात्र अपेक्षित लक्ष्य प्राप्त गर्न सकिन्दैन। उनीहरूलाई सबल बनाउनका साथै समाजका हरेक क्षेत्रमा समावेश गराएका खण्डमा यसबाट धेरै बढी फाइदा हासिल गर्न सकिन्छ। संरचनागत परिवर्तन गर्न चाहने मानिसहरूले तल्लो तहमा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने कुरामा मात्र ध्यान दिएर पुग्दैन नीतिगत र संस्थागत तहमा समेत ध्यान दिनुपर्छ। यसो

भएमा मात्रै अपेक्षित लाभ हासिल गर्न सकिन्छ । नेपालमा पञ्चायतकालमा सुरु भएका तल उल्लेख गरिएका दुईओटा परियोजनाको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा यो कुरा प्रस्तु हुन्छ ।

१. ग्रामीण महिलाका लागि उत्पादनमूलक ऋण – एकदमै राम्ररी सोचविचार गरी तयार गरिएको र राम्रोसँग कार्यान्वयन भएको तर नीतिगत र कानुनी तहमा ध्यान नदिइएको परियोजना ।
२. सामुदायिक वन – दुवै तहमा अर्थात जनचेतना उकास्न तथा मानिसको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने र उनीहरूलाई प्रत्यक्ष फाइदा पुर्ने काम गर्नुका साथै साधनस्रोतमाथि दीर्घकालसम्म समुदायको पहुँच बढाउन/अधिकार कायम गर्न कानुनी संरचना स्थापना गर्ने काममा पनि ध्यान दिइएको परियोजना ।

पहिलो परियोजनाले ग्रामीण महिलाहरूलाई समूह बनाएर, त्यसमार्फत उत्पादनमूलक ऋण प्रदान गरेर सशक्त बनाएको थियो । यस कार्यक्रममार्फत सङ्गठित भएका महिलाहरूले उत्पादनमूलक काम गरेर आफ्नो आम्दानी बढाएर घरपरिवार र समाजमा आफ्नो बेरलै छवि बनाएका थिए । अकार्तिर महिलामाथिका अन्यायका विरुद्धमा लडाई पनि लडेका थिए । अहिले पनि धेरै परियोजनाले यसका अवधारणालाई स्वीकार गरेर कार्यक्रम चलाएका छन् । धेरै मूल्याङ्कनहरूले यसलाई प्रभावकारी कार्यक्रम मानेका छन् । तर यो परियोजनाका उपलब्धिलाई दीर्घकालसम्म जोगाउन सकिएन किनभने महिलालाई सशक्त बनाउन राष्ट्रिय स्तरमा गरिनुपर्ने काम भएनन् । कानुन तथा नीति संशोधन गराउनेतर्फ कार्यक्रमले सोचाइ राखेको थिएन ।

यसको ठीक विपरीत नेपालमा सामुदायिक वन उपभोक्ता अभियानले गाउँका मानिसलाई सङ्गठित गराउनुका साथै यस्ता प्रयासका उपलब्धिलाई दीर्घकालसम्म कायम राखिराख्न सामुदायिक वन उपभोक्ताहरूको अधिकारका लागि ऐन-कानुनमा संशोधन गर्ने कामसमेत गन्यो । यसले गर्दा समुदायले वन संरक्षण गर्ने कामले दिगोपना लिएको छ । समस्याहरू भए पनि यो कार्यक्रम दिगो देखिएको छ ।

निष्कर्ष

फरक र कहिलेकाहीं विपरीत विचारहरू, मूल्य-मान्यता र पहिचान हाम्रो सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक जीवनका यथार्थ हुन् । यिनीहरूको निरन्तर द्वन्द्वबाट समाजमा परिवर्तन आउँछ र समाजमा समानता छाउँछ । तर यस्ता

फरक विचारहरू सुनिने, तिनका बीचमा मिलनबिन्दु खोज्ने र तिनको शान्तिपूर्ण समाधान खोज्ने राजनीतिक र बजार संयन्त्र तथा संस्थाहरू नहुँदा समाजले आफ्नो लचकता गुमाउँछ र भूकम्पबाट भत्केको घरजसरी समाजमा चिरा पर्दै। निश्चित समूहका मानिसहरूलाई आफ्ना कुरा सुनिईनन, आफ्नो प्रतिनिधित्व हुँदैन र आफ्नो अस्तित्व अर्काले स्वीकार गरेको छैन भन्ने लागेमा स्वध्यकर द्वन्द्वहरू हिंसात्मक द्वन्द्वमा परिणत हुन्छन्।

पञ्चायतकालमा प्रजातान्त्रिक संस्थाहरूको अभाव र शासन संरचना कमजोर हुनाले जाति/जनजातीय विविधतालाई नराप्तो ठानिन्थ्यो। विगतमा लामो समयसम्म सामाजिक र जातीय विविधताले हिंसा ल्याउँछ र आर्थिक विकास रोक्छ भन्ने सोचाइ राखिएको थियो। पूर्वी युरोपका केही ठाउँका अध्ययनहरूले यस्तो सोचाइलाई सही साबित गरे पनि अन्यत्रका अध्ययनले सो कुरालाई गलत ठहर्याएका छन्। यी अध्ययनहरूले के देखाएका छन् भने विभिन्न समुदायका मतमतान्तरहरूलाई सही ढड्गले समाधान गर्न सक्ने संस्था कायम भएमा र तिरस्कृत समुदायलाई मूलप्रवाहमा ल्याउने उचित प्रयास भएका खण्डमा जातीय विविधता कुनै पनि राज्यको शान्ति र समृद्धिमा बाधक हुँदैन।

माओवादी विद्रोह, हुने र नहुनेबीचको बढ्दो खाडल र गरिबीले के देखाएका छन् भने नेपालको सरकार र नागरिक समाज तथा दाता संस्था कसैले पनि नेपालको गरिबी र सामाजिक तिरस्कारको मूल कारकतत्त्वको समाधान गर्न सकेका छैनन्। २०४७ सालको संविधानले फरक मत अभिव्यक्त गर्ने अधिकार प्रदान गरेको भए पनि त्यस्ता मतको कदर गर्ने काम भएन किनभने नेपालमा पुरानो पञ्चायतकालकै संरचना कायम थियो यद्यपि तिनलाई नयाँ कपडा ओढाइएको थियो र तिनले नयाँ भाषा बोल्दथे। विभिन्न खालका फरक मतलाई कदर गर्दै राजनीति र आर्थिक संस्थाहरूलाई नेपालको विविधताको वास्तविक प्रतिनिधित्व गर्ने बनाउने र सबै धर्म तथा सामाजिक समूहका मानिसहरूलाई समान अवसर दिने काम गर्न अझै बाँकी छ।

आरक्षणको आवश्यकता

नीरा चन्द्रोक

नेपालमा राजनीतिक प्रणाली तथा आर्थिक स्रोतसाधनको उपभोग गर्नबाट वञ्चित समुदायको पहुँच कोटा अथवा आरक्षणका माध्यमबाट यस्ता स्रोतसाधनसम्म पुऱ्याउनुपर्छ भन्ने माग उठिरहेको छ । यसका विकल्पमा निश्चित समुदायका मानिस बस्ने ठाउँलाई स्वायत्त क्षेत्र बनाएर देशलाई विकेन्द्रीकरणको बाटोमा लान सकिन्छ भन्ने तर्क पनि उठेको छ । यसो गर्नुका पछाडि राज्यका विभिन्न स्रोतसम्म सबै समुदायको पहुँच पुऱ्याउनुपर्छ भन्ने मान्यताले काम गरेको छ । यसो गर्नुको मुख्य मान्यता के हो भने कुनै पनि समुदायलाई त्यही ठाउँमा बस्ने मानिसले मात्र प्रतिनिधित्व गर्न सक्छन् बाहिर बस्ने मानिसले होइन । त्यही क्षेत्रमा जन्मेका मानिसहरूले त्यस ठाउँको प्रतिनिधित्व गर्न सक्छन् भने बाहिर जन्मेका मानिसले त्यस ठाउँको प्रतिनिधित्व गर्न सक्दैनन् । राजनीतिक क्षेत्रमा हरेक समुदायलाई कोटाका माध्यमबाट उनीहरूको जनसङ्ख्याको समानुपातिक ढड्गले प्रतिनिधित्व गराएर न्याय प्रदान गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यता छ । यसो गर्दा राज्यमा कुनै एक समुदायको वर्चस्व रहदैन, साधन र स्रोतमाथि एक समुदायको एकाधिकार रहदैन । तर यहाँ एउटा प्रश्न गर्न सकिन्छ – पहिले भएका भेदभावको अन्त्य गर्नका लागि सार्वजनिक क्षेत्रमा आरक्षणको व्यवस्था मात्रै पर्याप्त हुन्छ ? अथवा यो कुनै पनि प्रजातान्त्रिक प्रणालीलाई सही अर्थमा प्रजातान्त्रिक भन्न मिल्ने खालको बनाउने धेरै उपायहरूमध्ये एउटा हो ?

समानतावाद

समानतावादको नयाँ अवधारणा समानताको पुरानो अवधारणाप्रतिको असन्तुष्टिबाट जन्मेको हो । कुनै कुरा बाँड्दा हरेकले बराबर भाग पाउनुपर्छ भन्ने पुरानो अवधारणा त्रुटिपूर्ण छ भनेर आलोचना गरिएको छ । कसैले बढी साधन र स्रोतको उपभोग गरिरहेको र कसैले केही पनि उपभोग गर्न नपाएको अवस्थामा पहिले कसैले कति उपयोग गरिरहेको छ भन्ने कुरातिर ध्यान नदिई अबचाहिँ

सबैलाई बराबरी बाँड्ने भन्दा असमानता हट्टैन। कुनै साधन बाँड्नुभन्दा अगाडि समाजमा असमानता छ भने अब बाँडिने कुरा मात्र बराबरी बाँड्दा पनि असमानता कायम रहन्छ। समानताको नयाँ अवधारणाले के कुरामा जोड दिन्छ भने समाजमा मानिसहरूको अवस्था एक समान छैन भने उनीहरूलाई एक समान व्यवहार गरिनु हुँदैन। अर्को शब्दमा भन्दा उपेक्षित समुदायलाई कोटा अथवा आरक्षणका माध्यमबाट थप सुविधा उपलब्ध गराएर न्याय दिलाउनुपर्छ। अघिल्लो र पछिल्लो मान्यतामा फरक के छ भने पहिलो मान्यताले कुनै कुराको वितरण गर्नुभन्दा अगाडि समानता छ कि छैन भन्ने कुरामा ध्यान नदिईकन अब समानता अपनाउनुपर्छ भन्छ भने पछिल्लो मान्यताले कुनै कुराको समानुपातिक वितरण गर्नुपूर्व समाजमा असमानता छ कि छैन भन्ने कुरामा ध्यान दिन्छ।

विचारकहरूले के कुरामा जोड दिएका छन् भने समानताको पुरानो अवधारणा प्रजातन्त्रको एक अभिन्न अङ्ग भए पनि पूर्ण प्रजातन्त्र प्राप्तिका लागि यति मात्र कुरा पर्याप्त हुँदैन। किनभने यसो गर्दा समाजमा असमानता पैदा हुन्छ। यसलाई अङ्ग स्पष्ट पार्नका लागि एउटा काल्पनिक उदाहरण लिउँ। एउटा गाउँ विकास समितिसँग १० जना मानिसलाई बाँड्नका लागि १० रोपनी जग्गा छ। समानताको पुरानो सिद्धान्तअनुसार, सो गविसले सबैलाई एक/एक रोपनी जग्गा बाँडिदिए भयो। यस सिद्धान्तअनुसार ती १० जना मानिससँग नयाँ जमिन बाँड्नुअघि कति जमिन छ भन्ने कुरा हेनुपरेन। मानिलिउँ, यी १० मध्ये चार जनासँग पहिल्यै नै चार/चार रोपनी जमिन रहेछ र ६ जनासँग कति पनि जमिन रहेन्छ। यस्तो अवस्थामा सबैलाई बराबरी बाँड्दा असमानता कायम रहन्छ किनभने १० मध्ये चार जना हरेकसँग पाँच/पाँच रोपनी जमिन हुने भयो भने बाँकी छ जना हरेकसँग एक/एक रोपनी मात्र जमिन हुने भयो।

समानतावादका अगाडि यहाँनेर द्विविधा उत्पन्न हुन्छ। एकातिर उसले सबै जना समान भएकाले सबैले समान भाग पाउनुपर्छ भन्ने मान्यता राखेको हुन्छ। अर्कातिर, सबैलाई बराबरी बाँड्दा कसैका भागमा बढी पर्छ कसैका भागमा कम। उसको उद्देश्य सबैलाई समान वितरण गर्नु हो। समान वितरण भन्ने कुरालाई यसका दुईओटा पाटामा बाँडेर हेनुपर्ने हुन्छ – समान वितरण प्रक्रिया र समान परिणाम। वितरण समान ढङ्गले गरिएको छ भने वितरण गरिसकेपछि सबैको अवस्था समान हुनुपर्छ। जुन प्रक्रिया अपनाएर समान मात्रा वितरण गर्दा समाजमा असमानता देखापर्छ त्यसलाई कसैकसैले वाहियात प्रक्रिया भन्ने गर्दैन्। यहाँ हामी त्यसो नभनौँ। समानता ल्याउनका लागि

यस्तो वितरण प्रक्रियाका साथमा अरु उपाय पनि अपनाउनुपर्छ भन्ने मात्र स्वीकार गरौँ। प्रक्रिया समान भएर पुग्दैन परिणाम पनि समान हुनुपर्छ भन्ने कुरालाई स्वीकार गरौँ।

पछिलो खालको समानतावादले के कुरामा जोड दिन्छ भने असमान समाजमा अब बाँडिने चीजलाई बराबरी बाँडेर मात्र पुग्दैन। सबै मानिसका हातमा लगभग बराबरी परोस् भन्ने कुरामा ध्यान दिनुपर्छ। पहिलो किसिमको समानतावादका लागि समाजमा समानता हुनु पहिले पनि समानता कायम भएको हुनुपर्छ। अर्थात् साधनको असमान वितरण भएका ठाउँमा आवश्यकता र परिस्थिति हेरेर साधनको वितरण भएका खण्डमा मात्रै सही अर्थमा समानता कायम हुन्छ। अर्थात् समाजमा समानता छैन, कोही धनी र कोही गरिब छन् भने सबैलाई बराबरी बाँडेर होइन गरिबलाई धेरै र धनीलाई थोरै बाँडदा मात्रै समानता कायम हुन्छ। परम्परादेखि रहिआएको यस्तो असमानता हटाउनका लागि धेरै काम गर्न सकिन्छ – भूमिसुधार, आयआर्जनका कार्यक्रम, स्वास्थ्य र शिक्षामा विशेष कार्यक्रम र कोटाप्रणालीमार्फत आरक्षण आदि।

समुदायबीचको असमानता

विभिन्न समुदायबीच असमानता भएको नेपालजस्तो समाजमा यो सिद्धान्त लागू गर्दा केही कठिनाइहरू आउँछन्। हामीले के महसुस गरेका छौं भने कुनै व्यक्ति पछाडि पर्नुको कारण ऊसँग क्षमता वा भाग्य नहुनु वा ऊ व्यक्तिगत रूपमा ठिगिनु होइन। यसको असली कारण के हो भने ऊ त्यस्तो समुदायमा जन्मियो जो शासक संस्कृतिको नभएका कारण ठिगिएको छ।

माथि व्यक्तिका लागि दिइएका उदाहरण दुईओटा कारणले समूहलाई पनि दिन सकिन्छ। पहिलो, सामाजिक तहमा तल्लो ठानिएका समुदायमा जन्मेका व्यक्तिले समाजमा धेरै अपमान सहनुपर्छ। कुनै समुदायको सदस्य भएका नाताले व्यक्तिलाई सीप, साधन र राजनीतिक मान पाउनबाट बच्चित गरिएको हुन्छ। व्यक्तिलाई निश्चित समुदायमा जन्मेका आधारमा हेला गर्ने गरिन्छ, अवसरबाट बच्चित गराउने गरिन्छ। त्यसैले, यस्तो अवस्था हटाउनका लागि गरिने कुनै पनि उपायले व्यक्तिलाई व्यक्तिगत हैसियतमा होइन ठिगिएको समुदायका सदस्यका हैसियतमा सहुलियत प्रदान गर्न सक्नुपर्छ। व्यक्तिलाई व्यक्तिगत हैसियतमा होइन ठिगिएको समुदायका सदस्यका हैसियतमा आरक्षण दिइनुपर्छ।

दोस्रो, आरक्षण ऐतिहासिक कारणले गरिएको हुन्छ। कुनै समुदायका सदस्यलाई इतिहासका कालखण्डमा समाजका अरु समुदायका सदस्यले भोगिआएका

सुविधा उपभोग गर्नबाट बच्चत गरिएको थियो भन्ने आधारमा आरक्षण प्रदान गरिन्छ । एउटा समुदायले गल्ती गरेको थियो, उसले अर्को समुदायलाई क्षति पुऱ्याएको थियो, अर्को समूह पीडित बनेको थियो, उसलाई क्षति पुगेको थियो । विगतमा आफ्ना पुर्खाहरूले अर्को समूहका पुर्खाहरूलाई अरू मानिससरह सुविधा उपभोग गर्नबाट बच्चत गरेका थिएनन् भनेर कसैले पनि दाबी गर्न सक्दैन । त्यसैले विगतमा पुगेको क्षतिको पूर्ति गर्न मेरो समुदाय बाध्य छैन भनेर कसैले पनि भन्न मिल्दैन । विगतमा जसले अनुचित फाइदा लिएका थिए उनीहरूले त्यसको क्षतिपूर्ति तिर्नुपर्दछ भन्ने मान्यताले अहिले व्यापकता पाएको छ । पहिले पुऱ्याएको क्षतिको पूर्ति गर्ने यही धारणा नै आरक्षणको आधार हो ।

पहिले भएको क्षतिको पूर्ति गर्नुपर्दछ भन्ने अवधारणाले आरक्षणलाई त आधार प्रदान गर्दछ । तर यहाँ फेरि प्रश्न उठ्छ – आरक्षण एकलैले कुनै समुदायप्रतिको भेदभावको अन्त्य हुन्छ त ? यसरी आरक्षण गरिएका मान्छेले आरक्षणको सुविधा पाउनेवित्तिकै न्याय पाउँछन् ?

पहिलो कुरा, यस अवधारणाले समाजलाई दुई भागमा बाँड्छ – ‘हामी’ र ‘उनी’ हरू । अर्थात् ‘हामी’ ले ‘उनी’ हरूलाई विगतको ऋण तिर्न बाँकी छ किनभने ‘हामी’ ले विगतमा अनुचित लाभ उठाएका थियै जसबाट ‘उनी’ हरू पीडित भएका थिए । यस आधारमा राज्यका राजनीतिक र आर्थिक स्रोतसाधनको उपभोगमा आरक्षणको व्यवस्था गरिन्छ । तर त्यति हुनेवित्तिकै समाजमा उपलब्ध स्रोत र साधनको वितरणमा समानता हुन्छ त ? समाजका सबै अंशियारहरूले बराबरी स्रोतसाधनको उपभोग गर्न पाएका हुन्छन् त ? आरक्षणबाट केही समुदायहरूले लाभ पाएका भए पनि यस्तो लाभ पाइसकेपछि पनि उनीहरूले उपभोग गरेको स्रोतसाधन अर्को कुनै समुदायका तुलनामा कता हो कता कम हुन सक्छ ।

अर्को तरिकाले भन्दा, समानतावाद र मानवतावाद दुई अलगअलग कुरा हुन् । मानवतावादले के मान्यता राख्छ भने कुनै व्यक्तिलाई समाज र शासनबाट तिरस्कार गर्नु हुँदैन । कोही तिरस्कृत भएका छन् भने उनीहरूलाई समाज र शासनसत्तामा विशेष किसिमले प्रतिनिधित्व गराउने व्यवस्था गर्नुपर्दछ । यसले समाजको बनोट कस्तो छ भन्ने कुरामा ध्यान दिँदैन । यसले समाजमा कोही मानिसहरू सोच्नै नसकिने गरी शक्तिशाली छन् र कोही मानिसहरू सोच्नै नसकिने हदसम्म शक्तिहीन छन् भन्ने कुरामा ध्यान दिँदैन । हामीले जतिसुकै धेरै साधन सबैलाई बराबरी बाँड्चौं भने पनि समाजमा स्रोतको उपभोगमा असमानता रहन्छ र यसो गर्दा पनि शक्तिशाली र शक्तिहीनहरूबीच ठूलो खाडल रहन्छ भन्ने कुरामा ध्यान दिँदैन । ल्यारी एस. टमकिनका अनुसार मानवतावादीहरू

गरिबलाई सहयोग गर्ने कुरामा मात्र ध्यान दिन्छन्, समानतासँग उनीहरूलाई मतलब छैन। मानवतावादीहरूले सोचेजस्तो समाजमा गरिबहरूले पनि राम्रो सेवा उपभोग गरिरहेका हुन सक्छन तर धनीहरूले त्योभन्दा कता हो कता राम्रो सेवा उपभोग गरिरहेका हुन्छन्। आरक्षणको उद्देश्य मानवतावादीहरूले सोचेजस्तो समाजमा मात्र सीमित हुनु हुँदैन यसको उद्देश्य समाजमा समानता कायम गर्ने हुनुपर्छ। मानवतावादी सिद्धान्तले समानतावादी सिद्धान्तको ठाउँ लिनु हुँदैन।

समानतावादी सिद्धान्तले पनि स्रोतसाधनबाट वञ्चित समुदायलाई स्रोतसाधन उपलब्ध गराउनुपर्ने कुरामा जोड दिन्छ। यसका अलावा यो सिद्धान्तले समाजमा कसैले पनि आफ्नो अधिकारभन्दा बढी स्रोतसाधन उपभोग गर्न पाउनु हुँदैन भन्छ। अर्थात् समाजमा भएका भौतिक तथा अन्य स्रोतसाधनमाथि सबै मानिसहरूको समान हक लाग्छ भन्ने मान्यता राख्छ। समानतावादीहरू समाजमा धनी र गरिबवीचको खाडल कम गर्नेतर्फ ध्यान दिन्छन्। केही मानिसहरू आफ्नो भागमा पर्नेभन्दा बढी स्रोत र साधनको उपभोग गर्दैन र केही मानिसहरूका भागमा केही पनि पर्दैन (उदाहरणका लागि, आफ्नै श्रममाथि पनि नियन्त्रण गुमाएका बधूँवा मजदुर) भने यस्तो अवस्थामा असमानता कायम रहिरहन्छ। मानवतावादीहरूले यस्ता कुरातर्फ ध्यान दिइन्नैन्। समाजमा कुनै एक समुदायको प्रभुत्व भएको तर्फ उनीहरूको ध्यान जाइन।

दोस्रो प्रश्न, हामीले विगतमा ठिगिएका मानिसहरूका लागि आरक्षणको व्यवस्था गरिदिएको छ भनेर विगतको क्षतिको न्यून मात्रामा पूर्ति गरिदिएर उनीहरूलाई विसन मिल्छ र ? उनीहरूप्रति हाम्रो थप दायित्व छैन भनेर पन्छन मिल्छ र ? हामीहरू सबैले समानताको सिद्धान्त अङ्गाल्नुको सट्टा उनीहरूलाई गर्नुपर्ने न्यूनतम क्षतिपूर्ति गरिहालै भनेर भन्न हुन्छ र ?

सामाजिक न्याय समानतावादको एउटा अड्ग हो जसअन्तर्गत भूमिसुधार, आयआर्जन नीति, असमानता कम गर्ने र ठिगिएका समुदायका लागि कल्याणकारी कार्यहरू पर्दछन्। तर भारतको उदाहरणले के देखाएको छ भने आरक्षणको व्यवस्था भएपछि अरु कुनै पनि कुरा चाहिदैन भन्ने मान्यताले काम गर्दै रहेछ। सामाजिक न्याय प्राप्त गर्ने विभिन्न उपायहरूमध्येको एक आरक्षणको व्यवस्था हुनेवित्तिकै सामाजिक न्याय प्राप्त भयो भन्ने सोचिन्छ। यसो गर्दा विगतमा पीडित भएका मानिसहरूलाई थोरैभन्दा थोरै मात्र क्षतिपूर्ति दिइन्छ।

आरक्षण समाजमा आमूल परिवर्तन गर्न नचाहने राजनीतिज्ञहरूका लागि त्यसो नगर्ने गतिलो निहुँ बनेको छ। उनीहरू आमूल परिवर्तन गर्नुका सट्टा आरक्षण बढाएर सम्भान्त वर्ग तयार गर्न चाहन्छन्। देशको स्रोतसाधनको

स्वामित्वप्रणालीमा परिवर्तन गर्नुभन्दा आरक्षणको व्यवस्था गर्नु धेरै सजिलो काम हो । त्यसमाथि, आरक्षणको व्यवस्था गरिदिन्छु भनेर भोट बटुल्न पनि सजिलो हुन्छ ।

आरक्षणको नराम्रो पक्ष के छ भने, यसो गर्दा मानिसहरूमा 'म विगतमा सबैभन्दा बढी पीडित थिएँ' भनेर दावी गर्ने होड चल्छ किनभने यस्तो पीडा नै क्षतिपूर्ति पाउने आधार बन्छ । यसो गर्दा सामाजिक न्यायका लागि एकसाथ लड्नुपर्ने समुदायबीचमै ऊभन्दा म बढी पीडित थिएँ भन्ने प्रमाणित गर्ने होड चल्छ । अर्को समुदायले उठाएका जायज समस्याप्रति अर्को समुदाय तटस्थ बसिदिन्छ ।

आरक्षणले गर्दा मानिसहरू आफ्नो समुदायलाई आफ्नो व्यक्तिगत पहिचानको माध्यमभन्दा बढी आफूलाई फाइदा दिने तत्त्वका रूपमा लिन थाल्छन् । यसो हुँदा यस्तो लाभ पाउने मानिसहरूप्रति अरूहरूले ईर्ष्या गर्न थाल्छन् । यस्तो अवस्थामा आरक्षणको विस्तार गर्दा द्वन्द्व उत्पन्न हुन्छ ।

आरक्षण दुई वा दुईभन्दा बढी समुदायबीचको असमानता कम गर्नका लागि अपनाइएको उपाय हो । यसले एउटै समुदायभित्र भएको असमानता कम गर्नेतर्फ ध्यान दिईन । विगतमा ठिगैं आएको समुदायभित्रै पनि स्रोतसाधन उपभोग गराइका हिसाबले ठूलो असमानता भेटिन्छ । यहाँ आरक्षण समर्थकहरूका अगाडि ठूलो प्रश्न देखापर्छ - दुईओटा समुदायबीच भएको असमानतालाई अनुचित ठान्ने मानिसले एउटै समुदायबीच भएको असमानतालाई कसरी उचित ठहर्याउन मिल्छ ? एउटै समुदायभित्रका मानिसहरूमा पनि स्रोत र साधनको न्यायोचित वितरण कसरी गर्ने ? तर यस्ता प्रश्न हत्तपत्त उठाउने गरिईन ।

आरक्षणले राज्यलाई कुनै समुदायको वर्गीकरण, नक्साड्कन र प्रमाणित गर्ने, थप समुदायलाई आरक्षित सूचीमा राखेजस्ता असीमित अधिकार दिएको छ । अहिले राज्यलाई यस्तो अधिकार छ कि छैन भन्ने प्रश्न पनि उठेको छ । अर्को कुरा, आरक्षणबाट फाइदा पाउने मान्छेहरू राज्यको दयास्वरूप पाएको भनी ठानिएका आरक्षणका सुविधामा अत्यधिक मात्रामा निर्भर हुन्छन् । आरक्षणलाई राज्यले दिएको दान भन्ने ठानिन्छ, राज्यले आफ्ना स्रोतसाधनलाई त्यसका सबै अंश्यारलाई समान वितरण गर्ने दायित्व पूरा गर्ने क्रममा अपनाइएको एउटा उपाय भन्ने ठानिईन । एलिजावेथ एस. एन्डरसनका अनुसार, मानिसहरू आफू अरू नागरिकसरह भएका आधारमा होइन कि अरूभन्दा कमसल भएका आधारमा राज्यका स्रोतसाधन पाउनुपर्छ भनेर दावी गर्न थाल्छन् । यो समानताको सिद्धान्तको विपरीत मात्र छैन यसले प्रजातन्त्र र समानता प्राप्त गर्ने बाटोमा अवरोध पनि खडा गर्छ ।

आरक्षणको व्यवस्थाले विगतमा ठगिएका, अपमानित भएका मानिसहरूलाई आफू ठगिएका थियौं, हेपिएका थियौं भन्ने कुरा बारम्बार प्रमाणित गर्नुपर्ने बोक्ख थपिदिन्छ। उनीहरूले आफूले विगतमा क्षमता विकास गर्न नपाएको कुरा प्रमाणित गर्न धेरै कठिन, इन्डस्टलागदो प्रक्रिया अपनाउनुपर्छ। यो इन् अपमाजनक र पीडादायक काम हो।

असमान र अन्यायपूर्वक सङ्गठित समाजको पुनर्संरचना गर्ने काममा सहभागी हुनका लागि स्रोतसाधनमाथि समान अंश खोज्नु र विगतमा ठगिएकाले भएको क्षतिको पूर्ति खोज्नु फरकफरक कुरा हुन्। अघिल्लो काम समानतामूलक प्रजातन्त्रतर्फको यात्रा हो जसले मानिसमा समाजका स्रोत र साधनमा अरूसरह हक लाग्छ भन्ने आत्मविश्वास पैदा गरिदिन्छ। पछिल्लो काम राज्यप्रतिको गुनासो स्मरण गराइरहनु हो।

निष्कर्षमा के भन्न सकिन्छ भने समाजमा भएका असमानता हटाउन अपनाइएका आरक्षणका उपायहरूले समानतामूलक समाजको अवधारणालाई पाखा लगाइदिएका छन् समाजमा उपलब्ध भौतिक तथा अभौतिक स्रोतसाधनमाथि सबै नागरिकको समान हक लाग्छ भन्ने कुरालाई एकातिर थन्क्याइदिएका छन् र समाजलाई 'हामी' र 'उनी' हरूमा विभक्त गरिदिएका छन्। यसबाट प्रजातन्त्रमा प्रतिकूल प्रभाव पर्न सक्छ।

प्रजातन्त्र भनेको नागरिकहरूको अस्तित्वको सम्मान गर्ने व्यवस्था हो। त्यसैले, कोही नागरिकको प्रतिनिधित्व भएको छैन भने विशेष व्यवस्था अपनाएर भए पनि उनीहरूको प्रतिनिधित्व गराउनुपर्छ। प्रजातन्त्र भनेको सांस्कृतिक बहुलतालाई कायम राख्नु मात्र होइन। यो त सबै संस्कृतिहरूको साझा दृष्टि हो, साझा आदर्श हो र सबै मानिस सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अवस्थाको सिर्जना गर्ने साझा लक्ष्य हो। प्रजातन्त्र ऐउटा साझा चौतारी हो, जहाँ सबै मानिसहरू भेला भएर उन्नत समाजको सिर्जना गर्न योगदान गर्दैन्। यस्तो योगदान गर्नका लागि सबैको हैसियत समान हुनु आवश्यक छ। त्यसैले विगतमा ठगिएका समुदायका लागि विशेष व्यवस्था गरेर उनीहरूलाई विगतमा लाभ लिएका समुदायकै हैसियतमा पुऱ्याउनुपर्छ। प्रतिनिधित्व वा कोटाप्रणाली यस दिशामा ऐउटा कदम हुन सक्छ। तर यति गर्नेवित्तिकै सबै समस्या समाधान हुन्छ भन्ने होइन। यसले अरू समस्याहरू ल्याउन पनि सक्छ।

भाषा, भाषाशास्त्र एवं राजनीति

रामावतार यादव

पृष्ठभूमि

यो कार्यपत्र विशुद्ध भाषाशास्त्रीका दृष्टिकोणले लेखिएको छ। तर यसका पाठकहरूलाई ध्यान दिई कार्यपत्र लेख्दा गैरप्राविधिक शैली अपनाइएको छ। मेरो अनुहार र थरले म मधेसी हुँ भन्ने बयान दिन्छ। तर तपाईंहरूले यो कार्यपत्रमा मधेसीलाई मधित्रको भाषाशास्त्रीले परास्त गरेको पाउनुहोनेछ।

सुरुमा म नेपाली र अन्य भाषा बोल्ने पहाडीहरूसँग एउटा सविनय अनुरोध गर्न चाहन्छु। नेपालीमा कसैलाई सानो देखाउन वा होच्याउनका लागि कुनै नाम/विशेषण वा सम्बोधनका पछाडि -ए (एकार) लगाउने चलन छ। जस्तै, कालो लाई काले, कुझरो लाई कुझरे, मण्डल लाई मण्डले आदि। यस्तै गरी, एउटा जटिल रूप वैज्ञानिक प्रक्रियामार्फत सम्बोधनसूचक शब्द मधेसी लाई सानो देखाउने वा हेला अभिव्यक्त हुने मदिसे भन्ने बनाइयो। त्यसैले म मेरा प्रबुद्ध पाठकहरूलाई आदरार्थी सम्बोधन मधेसी का सङ्ग होच्याउने शब्द मदिसे प्रयोग गरेर आफैलाई नहोच्याउन बिन्ती गर्दू।

भाषाको संसार

भाषाका बारेमा अहिलेसम्म भएका अनुसन्धानले नेपालमा कठिओटा भाषा बोलिन्छन् भन्ने प्रश्नको सटिक जवाफ दिन सक्दैनन्। २००८/१० को राष्ट्रिय जनगणनाको प्रतिवेदनमा नेपालमा ३६ ओटा भाषा बोलिन्छन् भनिएको थियो। २०१८ सालको जनगणनामा नेपालमा ३६ ओटा भाषाको उल्लेख भएको छ, एवं शेष भाषाहरूलाई ‘अन्य’ अथवा ‘अनिर्णित’ भनी उल्लेख गरिएको छ। २०२८ सालको जनगणनामा नेपालमा बोलिने भाषाको सूचीमा १७ ओटा भाषाको उल्लेख गरिएको थियो। बाँकीलाई ‘स्थानीय जिल्ला भाषा’ र ‘अन्य भाषा’ जस्ता अस्पष्ट वर्गीकरण गरिएको थियो। त्यसको १० वर्ष पछि २०३८ सालमा नेपालमा १८ ओटा मात्र भाषा बोलिन्छन् भनिएको

थियो। २०४८ सालमा नेपालमा ३२ ओटा भाषा मातृभाषाका रूपमा बोलिन्छन् भनिएको थियो भने २०५८ सालमा ६२ भाषालाई मातृभाषा भनी सूचीकृत गरिएको छ। बाँकीलाई ६३ नम्बरमा 'अज्ञात भाषा (हरू)' भनी एकै ठाउँमा गुटमुटचाइएको छ। २०५८ को जनगणना अनुसार १७ ओटा भाषा बोल्नेहरूको सङ्ख्या २ देखि ६७ सम्म मात्र छ। भोजपुरीको भाषिका संघानी (सदानी) बोल्नेहरू २ जना मात्र थिए भने भुटानको प्रसिद्ध भाषा जोड्खा बोल्नेको सङ्ख्या ५ थियो। यसअघि मासिइसकेको विश्वास गरिएको कुसुन्डा भाषा बोल्नेको सङ्ख्या ८७ पाइएको थियो।

२०५८ सालको जनगणनामा उल्लेख भएका १ प्रतिशतभन्दा बढी नेपालीले बोल्ने १२ ओटा भाषा निम्नबमोजिम छन्।

१.	नेपाली	४८.६१	प्रतिशत
२.	मैथिली	१२.३०	प्रतिशत
३.	भोजपुरी	७.५३	प्रतिशत
४.	थारू	५.८६	प्रतिशत
५.	तामाङ्ग	५.१६	प्रतिशत
६.	नेवार	३.६३	प्रतिशत
७.	मगर	३.३६	प्रतिशत
८.	अवधी	२.४७	प्रतिशत
९.	वान्तवा	१.६३	प्रतिशत
१०.	गुरुङ	१.४६	प्रतिशत
११.	लिम्बू	१.४७	प्रतिशत
१२.	बज्जिका	१.०५	प्रतिशत

उत्पत्तिका आधारमा गरिएको वर्गीकरणअनुसार नेपालमा बोलिने भाषाहरू इन्डो-आर्यन, टिबेटो-बर्मन, अस्ट्रो-एसियाटिक/मुन्डा र ड्राभिडियन गरी ४ ओटा भाषा परिवारअन्तर्गत पर्दछन्।

नेपालका अधिकांश भाषाहरू अलिखित भाषा हुन्। देवनागरी लिपि नेपालमा व्यापक मात्रामा प्रयोग गरिने प्रमुख लिपि हो। नेपालको राष्ट्रिय सरकारी भाषा नेपाली प्रसिद्ध संस्कृत भाषा लेखिने लिपि देवनागरी लिपिमा लेखिन्छ। मैथिली भाषाको आफै लिपि तिरहुता/मिथिलाक्षर थियो। तर अहिले त्यसको ठाउँ देवनागरीले लिएको छ। पहिले कम्तीमा ५ ओटा लिपि भएको नेवारी भाषा पनि अहिले देवनागरी लिपिमै लेखिन्छ। श्रीजड्गा लिपिमा लेखिने लिम्बू भाषाले

पनि अहिले आएर देवनागरी लिपि अँगाल्न सुरु गरेको छ। तामाड, सेर्पा र यस्तै अन्य भाषाहरू तिब्बती लिपिमा लेखिन्छन्। लेख्य परम्परा भर्खर सुरु गर्न लागेका भाषाहरूले पनि देवनागरी लिपि अँगाल्नेछन्।

नेपालका अधिकांश भाषाविद्हरू केन्द्रीय तथ्याङ्कक विभागले तयार गरेको भाषा र भाषा बोल्ने जनसङ्ख्यासम्बन्धी तथ्याङ्कक सही र भरपर्दो नभएको कुरामा विश्वस्त छन्। सन् १९७० को दशकको मध्यतिर 'समर इन्स्टिच्युट अफ लिंग्विस्टिक्स' ले नेपालमा ४० ओटा 'एकआपसमा नबुझ्ने' भाषा भएको अनुमान गरेको थियो। सन् १९८० को दशकको सुरुमा 'जर्मन रिसर्च काउन्सिल' ले गरेको नेपालको भाषिक सर्वेक्षणले नेपालमा ७० ओटा भाषा बोलिने अनुमान गरेको थियो। नेपालमा कति भाषा बोलिन्छन् भन्ने प्रश्नको दुरुस्त जवाफ भने सर जर्ज एब्राहम ग्रियर्सनले भारतमा गरेको भारतीय भाषा सर्वेक्षणजस्तो बृहत् स्तरको सर्वेक्षणले मात्र दिन सक्ता। अधिकांश नेपाली भाषाविद्हरू नेपालमा १०० ओटाजति भाषा बोलिन्छन् भनेर विश्वास गर्दछन्।

नेपाली भाषाको स्थिति

नेपाली भाषाले अहिले नेपालको राष्ट्रिय/सरकारी भाषाको वैधता पाएको छ जसलाई अरू भाषाले चुनौती दिने अवस्था छैन। यो भाषा ४८.६१ प्रतिशत नेपालीले बोल्न्छन्। नेपालीबाहेक अरू मातृभाषा भएका बहुसङ्ख्यक नेपालीले यसलाई सञ्चारको माध्यम भाषाका रूपमा प्रयोग गर्दछन्। यो भाषा सरकारी कामकाज र सञ्चारको भाषा हो; साथै प्राथमिकदेखि लिएर विश्वविद्यालय तहसम्मको शिक्षाको माध्यम भाषा पनि। नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, साक्षा प्रकाशन, जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रलगायतका सबै सरकारी संस्थाहरू नेपाली भाषाको विकास र प्रवर्द्धनमा लागेका छन्।

नेपाली भाषा भारतको संविधानको दौँ अनुसूचीमा भारतको १८३५ मुख्य भाषाका रूपमा अनुसूचित छ।

नेपाली भाषा अँगे पनि स्तरीकरणको चरणमै छ भन्ने कुरामा आम सहमति छ। नेपाली भाषामा पर्याप्त मात्रामा वैज्ञानिक र प्राविधिक शब्दावली छैनन्। नेपाली भाषामा साहित्यको बृहत् भण्डार होला तर आधुनिक भाषा वैज्ञानिक सिद्धान्तमा आधारित नेपाली भाषाको व्याकरण अझसम्म तयार भएको छैन। नेपालीको पहिलो व्याकरण फिरड्गीले तयार गरेका थिए। लन्डनको स्कुल अफ ओरियन्टल एन्ड अफ्रिकन स्टडिजका टि डब्लु क्लार्क, डेमिड म्याथ्युज र माइकल हटले तयार गरेका नेपाली टेक्स्टबुकहरू अहिलेसम्मका सबैभन्दा राम्रा र सबैभन्दा बढी उद्धृत गरिएका पुस्तक हुन्।

पहिले नेपाली भाषालाई अहिलेको जस्तो उच्च स्थान प्राप्त थिएन। पृथ्वीनारायण शाहले सन् १७६८ मा काठमाडौँ विजय गर्नुअघि र नेवार-मल्लवंशले काठमाडौँमा शासन गरेको समय १४औं देखि १८औं शताब्दीमा बड्गाली, मैथिली र नेवारी भाषाको उच्च स्थान थियो। हाल उपलब्ध त्यति बेलाका १५० भन्दा बढी नाटकका आलेखमध्ये अधिकांश मैथिली, केही बड्गाली र थोरै मात्र नेवारी भाषामा लेखिएका छन्। यस अवधिमा तयार भएका नेपाली भाषाका कुनै पनि लिखत आजसम्म फेला पेरका छैनन्।

मधेसका भाषाहरू

मधेसमा उत्पत्तिका हिसाबले सबै चारै परिवारका भाषाहरू बोलिन्छन्। २०४८ सालको जनगणनाअनुसार मधेसमा नेपालीबाहेक १६ ओटा भाषाहरू मातृभाषाका रूपमा बोलिन्थ्ये। तीमध्ये अवधी, बड्गाली, भोजपुरी, दनुवार, दराई, हिन्दी, कुमाल, मैथिली, मारवाडी, राजवंशी, थारू र उर्दू गरी १२ ओटा इन्डो-आर्यन परिवारका, धिमाल र राजी गरी २ ओटा टिबेटो-वर्मन परिवारका, सतार/सन्थाल अस्ट्रो-एसियाटिक/मुन्डा परिवारको, र झाँगड/धाँगड/धाँगड-कुरुख ड्राभिडियन परिवारका थिए। २०५८ सालको जनगणनामा अरू पनि भाषा बोलिने कुरा उल्लेख भए पनि ती भाषाहरू कहाँकहाँ बोलिन्छन् भन्ने विवरण भने खुलाइएको छैन।

मलाई थाहा भएसम्म अवधी, राजवंशी, दनुवार, दराई, थारू र कुमाल भाषाका बारेमा नेपालमा भाषागत अध्ययन अत्यन्त थोरै मात्र भएको छ। भोजपुरी भाषाका बारेमा अलि बढी अध्ययन भएको छ।

मैथिली मधेसको प्रमुख भाषा हो। यो भाषा नेपालमा दोस्रो सबैभन्दा बढी मानिसले बोल्ने भाषा हो। नेपालको संविधानले यसलाई राष्ट्रिय भाषा मानेको छ। यसलाई भारतीय संविधानको दबौं अनुसूचीमा २०४०४५ प्रमुख भाषा भनेर सूचीकृत गरिएको छ। मैथिली भाषा भारतका कलकत्ता, पटना, बिहार, भागलपुर, मिथिला र बनारस विश्वविद्यालय र नेपालको त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा पनि पढाइन्छ। मैथिलीलाई नेपाल र भारतका प्राथमिक र माध्यमिक स्कूलमा पढाइन्छ। भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा पनि मैथिलीमा प्रशस्त अध्ययन भएका छन्। हिन्दी भाषा सम्बन्धमा विवाद छ। भाषाविदहरूले नेपालमा हिन्दी मातृभाषीहरू छैनन् भनेर विश्वास गरे पनि नेपालको जनगणनाले हिन्दीलाई नेपालको रैथाने भाषा भनेर रेकर्ड राख्ने गरेको छ। साक्षर मधेसीहरू सामाजिक कामले गर्दा सीमापार कारोबार गर्नुपर्ने, हिन्दी अखबार र पत्रिका पढ्नुपर्ने, हिन्दी फिल्म र टेलिभिजन हेर्नुपर्ने हुनाले हिन्दी भाषा बोल्छन्। तराईका अरू समुदायसँग

कुराकानी गर्न पनि साक्षर मधेसीले माध्यम भाषाका रूपमा हिन्दी प्रयोग गर्दैन् ।

भाषा विकासका मार्गमा अड्चन

नेपालमा नेपालीबाहेक अरू भाषाको विकासमा धेरै अड्चन छन् । सरकार यी भाषाहरूको विकासप्रति उदासीन छ । लोकसेवा आयोगका सबै परीक्षाहरू नेपाली माध्यममा लिइन्छन् । स्थानीय स्तरका सरकारी कार्यालय र नगरपालिकाका प्रशासनिक र सञ्चारका काममा ती भाषाहरूको प्रयोगमा प्रतिबन्ध लगाइएको छ । मातृभाषामा प्राथमिक तहसम्मको शिक्षा प्रदान गर्न सरकारले सहयोग र प्रोत्साहन गरेको छैन ।

माध्यमको प्रश्न

केटाकेटीहरूलाई प्राथमिक तहसम्म उनीहरूको मातृभाषामा शिक्षा दिन हरसम्भव प्रयास गर्नुपर्छ भन्ने कुरामा आम सहमति छ किनभने यसो गर्नु सांस्कृतिक, मनोवैज्ञानिक र पठनपाठनका दृष्टिले उपयुक्त हुन्छ । यहाँ नेपालमा प्राथमिक तहको शिक्षा मातृभाषामा दिनु पर्नाका तीनओटा कारणहरूको चर्चा गरिन्छ ।

पहिलो, नेपालमा प्राथमिक शिक्षामा भएको लगानी ठूलो मात्रामा खेर गइरहेको छ । यसका लागि विभुवन विश्वविद्यालयको रिसर्च सेन्टर फर एजुकेसनल इन्नोभेसन एन्ड डेभलपमेन्ट (सेरिड) ले गरेको अध्ययनको निचोड बुझ आवश्यक छ । सो अध्ययनका अनुसार (क) एक कक्षामा फेल भएर फेरि त्यही कक्षा पढ्ने र स्कुल छाइने दर ५० प्रतिशत छ; (ख) फेल भएर फेरि त्यही कक्षा पढ्ने क्रम एक कक्षामा सबैभन्दा बढी छ; (ग) ३५ प्रतिशत विद्यार्थीले मात्र पाँच वर्षको प्राथमिक शिक्षाचक्र सफलतापूर्वक पार गर्दैन्; र (घ) एक जना विद्यार्थीलाई पाँच कक्षाको प्राथमिक तह पार गर्न साढे बाह्र विद्यार्थी-वर्ष लाग्छ । यसका मुख्य कारकतत्त्वमा मातृभाषामा प्राथमिक शिक्षा नदिनु पनि पर्दछ । सो अध्ययनको निष्कर्ष छ :

भाषा केटाकेटीहरूलाई स्कुलमा बाँधिराख्ने तत्त्व हो । नेपाली भाषामा पाठ पढाइँदा नेपाली भाषा मातृभाषा नभएको विद्यार्थीले बुझन सक्दैन । त्यसैले उसले स्कुल छाइने सम्भावना बढी हुन्छ ।

दोस्रो, नेपालको प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रममा विद्यार्थीलाई सहभागी बनाउने वा तिरस्कार गर्ने भन्ने प्रश्न हो । सरकारको प्राथमिक शिक्षा सबैका लागि भन्ने लक्ष्य प्राप्त गर्नका लागि पठनपाठनको अवस्थामा सुधार ल्याउनु एकदमै जरुरी छ । सेरिडले गरेको एउटा अर्को महत्त्वपूर्ण अध्ययनमा नेपालका गाउँहरूमा प्राथमिक तहका केटाकेटी स्कुल नआउनुमा उनीहरूको मातृभाषाभन्दा

अर्को भाषालाई शिक्षाको माध्यम बनाइनु पनि धेरै हदसम्म जिम्मेवार ठहराइएको छ । सो अध्ययनका अनुसार, नेपाली मातृभाषा भएको विद्यार्थी कक्षाकोठाको वातावरणमा रमाउँछ र उसलाई स्कुल रमाइलो लाग्छ तर गैरनेपाली मातृभाषा भएको विद्यार्थीलाई स्कुलसँग डर लाग्न सक्छ । घरमा नेपाली भाषा बोल्ने समुदायका विद्यार्थीको स्कुल पढ्ने सम्भावना घरमा गैरनेपाली भाषा बोल्ने समुदायका विद्यार्थीको भन्दा धेरै हुन्छ ।

तेस्रो, समाजशास्त्रीहरूका अनुसार केटाकेटीको सामाजिकीकरणमा भाषाको ठूलो महत्त्व हुन्छ । नेपालमा नेपालीबाहेक अरू मातृभाषा भएका विद्यार्थीले स्कुलमा दुईओटा कठिनाइ भोग्नु पर्न सक्छ : (क) स्कुल र घरमा प्रयुक्त भाषाको तात्त्विक भिन्नता, र (ख) पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त माध्यम भाषाको उच्च स्वरूपको प्रयोग गरिनु । यसका आधारमा हाम्रा स्कुलहरू गैरनेपालीभाषीका लागि खोलिएका होइनन् कि भनेर प्रश्न गर्न पनि सकिन्छ ।

भाषा परिवर्तन

समाज-भाषाशास्त्रीहरू मानिसले आफ्नो समुदायको मौलिक भाषाका सट्टामा अर्को भाषा किन बोल्द्य भन्ने कुरामा सचेत छन् । वार्टसका अनुसार आफ्नो मौलिक बासस्थानबाट हुने ऐच्छिक वा जर्जस्ती बसाइँसराइ, आफ्नो ठाउँमा अरू भाषा बोल्ने मानिसहरूको आगमन, स्कुलमा प्रयोग गरिने भाषा, राष्ट्रले एक देश एक भाषाको नीति अपनाउनु, सहरीकरण, विश्वव्यापीकरण र अरू आर्थिक तथा राजनीतिक परिवर्तन हुनु यसका कारण हुन् ।

नेपालमा पनि नेपाली भाषाको अत्यधिक विकास र प्रभुत्वले गर्दा मानिसहरू आफ्नो मौलिक भाषा छाडेर नेपाली भाषा बोल्न थालेका छन् । हर्क गुरुडका अनुसार नेपालमा २००८/१० देखि २०४८ का बीचमा नेपाली भाषा मातृभाषा बताउनेहरूको सङ्ख्या ४० लाखबाट बढेर ५३ लाख भएको छ । यो नेपालको जनसङ्ख्या वृद्धिदरभन्दा बढी त हो नै, सँगै नेपाली भाषा मातृभाषा बताउनेहरूको सङ्ख्यामा सर्वाधिक वृद्धि तराईमा भएको छ ।

भाषा लोप

भाषा लोप भएर जाने चलन संसारभर नै छ । विश्वमा अहिले ६ हजार भाषा बोलिने अनुमान छ । भाषा लोप हुने विषयमा अनुसन्धान गरिरहेका मानिसहरूले २१औं शताब्दीको अन्त्यसम्ममा यीमध्ये आधा अर्थात् तीन हजार भाषा लोप भएर जाने आशड़का व्यक्त गरेका छन् ।

यस सन्दर्भमा लामो र समृद्ध परम्परा भएका नेपालका भाषाहरू नेपाली,

मैथिली, नेवारी र लिम्बू भाषालाई मात्र सुरक्षित ठान्न सकिन्छु। १ जना (२०५८ को जनगणनाअनुसार ५७ जना) ले मात्र बोल्ने लिखिम, ३ जना (२०५८ को जनगणनाअनुसार ८७ जना) ले मात्र बोल्ने कुसुन्डा, १० जनाले बोल्ने कागते, ८ जनाले बोल्ने छिन्ताङ र १०० जनाले बोल्ने चुक्क्वा भाषा लोप भइसक्न लागेका भाषामा पर्दछन्। १००० भन्दा कम मानिसले बोल्ने काइके (७०४), राउटे (५१६), चुरौटी (४०८), बराम (३४२), तिलुड (३१०), जेरुड (२७१) जस्ता भाषाहरू चाँडै लोप हुने भाषामा पर्दछन्।

सरकारी भाषा नीति

नेपाल सरकारको भाषासम्बन्धी नीति स्पष्ट छैन। तर पनि नेपालको संविधान, सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयको नीति-दस्तावेज र शिक्षा मन्त्रालयको नीति-दस्तावेजमा नेपालको भाषासम्बन्धी नीति पाइन्छ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले नेपालमा बोलिने सबै भाषालाई राष्ट्रिय भाषा मानेको छ। संविधानको धारा १८ को उपधारा २ मा भनिएको छ :

प्रत्येक समुदायले बालबालिकाहरूलाई प्राथमिक तहसम्म आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा दिने गरी विद्यालय सञ्चालन गर्न पाउनेछ।

यस्तै गरी संविधानको धारा १८ को उपधारा १ मा भनिएको छ :

नेपाल अधिराज्यमा बसोबास गर्ने प्रत्येक समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि र संस्कृतिको संरक्षण र संवर्द्धन गर्न अधिकार हुनेछ।

संविधानको निर्देशक सिद्धान्तमा भनिएको छ :

विभिन्न धर्म, जात, जाति, सम्प्रदाय र भाषाभाषीहरूका बीच स्वस्थ एवं सुमधुर सामाजिक सम्बन्ध विकसित गरी सबैको भाषा, साहित्य, लिपि, कला र संस्कृतिको विकासद्वारा देशको सांस्कृतिक विविधता कायमै राखी राष्ट्रिय एकतालाई सुदृढ गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ।

तर यी सबैधानिक प्रावधानहरू व्यवहारमा नउतारिएको जगजाहेर छ।

रेडियो नेपालले नेपालीबाहेकका २० ओटा भाषामा ५ मिनेटको समाचार

प्रसारण गर्ने व्यवस्था मिलाएको छ । यीमध्ये केही भाषाहरूमा १५ मिनेटको साप्ताहिक कार्यक्रम पनि प्रसार गर्ने गरिएको छ । नेपाली, नेवारी, हिन्दी, मैथिली र अड्योजी कार्यक्रम राष्ट्रिय प्रसारणबाट प्रसारण गरिन्छन् भने अरु भाषाका कार्यक्रम क्षेत्रीय प्रसारणअन्तर्गत प्रसारण गरिन्छन् । यस्ता कार्यक्रमको साइकेतिक महत्त्व मात्र छ ।

शिक्षा मन्त्रालयले पाठ्यक्रम विकास केन्द्रमार्फत लिम्बू, अवधी, नेवारी, तामाङ, थारू, भोजपुरी, मैथिली, मगर, वान्तवा-राई, सेर्पा, गुरुङ र चाम्लिड-राई भाषामा प्राथमिक तहका ४५ ओटा पाठ्यपुस्तक तयार गरेको छ । लामो समयसम्म यी पाठ्यपुस्तक पाठ्यक्रम विकास केन्द्रको गोदाममा धूलो खाएर बसे भने समुदायले यी पुस्तक पाउन धेरै कठिनाइ बेहोर्नपन्थ्यो ।

अहिले आएर अवस्था फेरिएको छ । थप पाठ्यपुस्तकको माग अक्कासिएको छ तर बजेट नभएकाले पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले पाठ्यपुस्तक उपलब्ध गराउन सकेको छैन । उदाहरणका लागि धनुषा, सिरहा, सप्तरी र सुनसरीमा मैथिलीमा कक्षा सञ्चालन गर्ने २०० प्राथमिक स्कूलले एक लाख प्रति मैथिली पाठ्यपुस्तकको माग गरेका छन् । पाठ्यपुस्तक र पाठ्यसामग्रीको अभावमा समुदायले उत्साहका बलमा मात्र स्कूल सञ्चालन गर्नुपरेको छ ।

समग्रमा भन्दा नेपालको भाषा नीति बुझिनसक्नु छ । राजनीतिक नेताहरू संसद्मा विधेयकमा छलफल गर्दा नेपालीमा बोल्छन्, संसद्मा राष्ट्रिय भाषामा बोल्न प्रतिबन्ध लगाउँछन्, सर्लाही वा जनकपुरको आमसभामा हिन्दीमा बोल्छन्, असंलग्न राष्ट्रहरूको सम्मेलनमा भाग लिँदा अड्योजीमा बोल्छन् र नेपाल टेलिभिजनले त्यसलाई नेपालीमा अनुवाद गरेर प्रसारण गर्दछ भन्ने तथ्यबाट पनि नेपालको भाषा नीति कति अस्पष्ट छ भन्ने प्रस्त हुन्छ ।

सम्मिलनको प्रश्न

माथिको भाषागत परिदृश्यका आधारमा निम्नलिखित सुझाउ दिन सकिन्छ :

सर्वप्रथम, सरकारले प्राथमिक तहमा मातृभाषामा शिक्षा दिने नीति अपनाउनुपर्छ । आफ्ना नीति लागू गर्नका लागि आवश्यक सहयोग र हौसला दिनुपर्छ । नेपालको परिवर्तित राजनीतिक सन्दर्भमा यति धेरै भाषाहरूमा पाठ्यपुस्तक उपलब्ध गराउन सकिदैन भनेर टार्न पाइदैन । एक जना भाषाविद् र शिक्षाविद् भएका नाताले मलाई के तीतो सत्य थाहा छ भने नेपालले यहाँ बोलिने हेरेक भाषामा स्कूल सञ्चालन गरोस् र तिनका लागि हेरेक भाषाका पाठ्यपुस्तक उपलब्ध गराओस् भन्नु असम्भव आदर्श मात्र हो । यसका लागि दुइओटा मापदण्डका आधारमा भाषाको छनोट गर्न सकिन्छ : (क) त्यो भाषा बोल्ने

मान्छेको सङ्ख्या र (ख) त्यो भाषाको विकासको अवस्था अथवा त्यस भाषामा उपलब्ध पाठ्यपुस्तक, व्याकरण, शब्दकोश, लोकसाहित्य आदि। यी माधिका मापदण्डका आधारमा हेर्दा नेपाली, मैथिली, लिम्बू, नेवारी, भोजपुरी, अवधी र थारू (?) भाषालाई यस कामका लागि छुनोट गर्न सकिन्छ। तामाङ, गुरुड, मगर, राई र सेर्पाजस्ता लेख्यप्रणालीको विकासका काममा लागेका भाषामा दोस्रो चरणमा पाठ्यपुस्तक तयार गर्न सकिन्छ।

दोस्रो, नेपालका धेरै भाषालाई समस्या होइन देश विकासका सम्भाव्य स्रोत ठानेर तिनलाई उपयोग गर्ने नीति बनाउनुपर्छ। यसो गर्दा नेपाली भाषा पनि समृद्ध हुन्छ किनभने नेपालका अरु भाषाको विकास भएपछि नेपाली भाषाले ती भाषाबाट आफ्नो शब्दभण्डार बढाउन सक्छ – जुन अति आवश्यक छ।

तेस्रो, स्थानीय निकायमा प्रशासनिक र सञ्चारका काममा मातृभाषाको प्रयोग गरेर हरेक समुदायको भाषिक अधिकारको ग्यारेन्टी गर्नुपर्छ।

चौथो, आधिकारिक र बृहत् भाषा सर्वेक्षण गरिनुपर्छ।

पाँचौं, भारतको केन्द्रीय भारतीय भाषा संस्थानजस्तै खालको उच्चस्तरीय भाषा संस्थानको स्थापना गर्नुपर्छ। यसले नेपालका कम अध्ययन गरिएका भाषाहरूको लेख्यप्रणालीको विकास, स्तरीकरण एवं भाषा विकासजस्ता काम गर्नुपर्छ।

निष्कर्ष

भाषा अत्यन्त संवेदनशील विषय हो। यो देशको विकासका लागि सहायक पनि हुन सक्छ, बाधक पनि हुन सक्छ, सकारात्मक पनि हुन सक्छ, नकारात्मक पनि हुन सक्छ, देशलाई एकीकृत राख्ने कडी हुन सक्छ र समाजलाई छिन्नभिन्न पारेर देशलाई टुकचाउने निहुँ पनि बन्न सक्छ।

नेपालीबाहेक अरु भाषा बोल्नेहरू अळ विशेष गरेर मध्यसीहरू जहिल्यै पनि पाखा लगाइएका छन्। चिनारीको अभावमा उनीहरू आकृतिविहीन हुन सक्छन्। मैथिली भाषा बोल्ने मध्यसीहरूको अवस्था यस्तै छ। उनीहरू मैथिलीमा पिरती लाउँछन्, जागिरका लागि नेपालीमा निवेदन दिन्छन्, राजनीति र विभेदका बारेमा हिन्दीमा कुरा गर्दैन् र अड्गेजीमा अनुसन्धान गर्दैन्। नेपालको भाषिक नीतिको विक्षिप्तपना र अरु भाषालाई विकासको अवसरबाट वञ्चित गराईँदा उनीहरूलाई मर्का परेको छ। यस्तो अवस्थामा उनीहरूले सामाजिक, शैक्षिक, राजनीतिक, आर्थिक र प्रशासनिक क्षेत्रमा विकास र उन्नतिका लागि समान अवसर पाउनबाट वञ्चित हुनु अनौठो होइन। यसो हुनु नेपालको प्रजातन्त्रलाई समावेशी बनाउने दिशामा पनि अड्चन सिर्जना हुनु हो।

नेपालका गाउँमा राजनीतिक चेतना निर्माण : स्थानीय इतिहासले सिकाएको पाठ

स्येरा स्नाइडरम्यान

वि.सं. २०४० सालको पिस्कर काण्डका बारेमा अध्ययन गर्दा मैले दोलखा र सिन्धुपाल्चोक जिल्लाका थामीहरू बसोबास गर्ने क्षेत्रका माओवादी लडाकू पूर्वमाओवादी र उनीहरूप्रति सहानुभूति राख्ने गाउँलेहरूसँग कुराकानी गरेकी थिएँ। मलाई के लागेको छ भने राजनीतिको वास्तविक आधार बुझनका लागि यी किसिमका कुराहरू बुझ्नु आवश्यक हुन्छन्।

माओवादी लडाकूहरूमा राजनैतिक चेतना कसरी जारयो भनी सोध्दा उनीहरूले 'पिस्कर हत्याकाण्ड' भनी छोटो जवाफ दिए। सिन्धुपाल्चोकको पिस्करमा एउटा मेलामा प्रहरीद्वारा सात जना गाउँलेहरू मारिएका थिए भने थुप्रै घाइते भएका थिए। त्यसपछि थुप्रैलाई पकाउ गरिएको थियो। त्यसैले त्यसवरपरका बासिन्दाहरूमा राजनैतिक चेतना जारन र माओवादीको प्रभाव फैलनमा पिस्कर हत्याकाण्डको पनि भूमिका रह्यो। पिस्कर काण्डले गर्दा नै माओवादीप्रति स्थानीय जनताको सहानुभूति बढ्यो भनेरचाहिँ म भन्न चाहन्नँ। मलाई के लाग्छ भने यस्ता घटनाहरूमा मानिसमा राजनीतिक चेतना बढाउनेजस्ता सकारात्मक परिणाम निस्कन्धन्। माओवादीले विद्रोह सुह गरेको रोल्पामा भएका अपरेसन रोमियो (१९६५) र किलोसेरा (१९६८) जस्ता घटनाहरूबाट माओवादी विद्रोह छन् चर्कियो भन्ने भनाइ पनि छ। तर विद्रोह चर्कनमा यी कारणहरू मात्र जिम्मेवार थिएनन्।

निको प्रगतिशील थामीसमाज, थामीभाषा तथा सांस्कृतिक उत्थान केन्द्र र ऐम्नेस्टी इन्टरनेशनलका प्रकाशनहरूमा उल्लेख भएअनुसार पिस्कर काण्डको घटना विवरण यसप्रकार छ।

२०४० सालको माघे सङ्क्रान्तिका दिन पिस्करवरपरका छन्डै दुई हजारजिति गाउँलेहरू स्थानीय महादेवस्थान मन्दिरमा भेला भएका थिए। उनीहरू माघे सङ्क्रान्तिका दिन वर्षैपिच्छे लाग्ने जात्रा मनाउनका लागि त्यहाँ आएका थिए। जात्रामा उनीहरूले केही गीतहरू (प्यारोडी गीतसमेत) गाएका थिए। ती

गीतहरूमा स्थानीय जमिनदारहरूको विरोध गर्दै गरिबहरूलाई सम्मान गर्न आग्रह गरिएको थियो । स्थानीय प्रहरीचौकीका प्रहरीले प्रमुख जिल्ला अधिकारी, डि.एस.पी. र स्थानीय जमिनदार देवीजड्ग पाण्डेका सहयोगमा मेलालाई घेरा हालेर गाउँलेमाथि जथाभावी गोली प्रहार गरे । वीरबहादुर थामी र इले थामी घटनास्थलमै मारिए । उनीहरूलाई तुरन्तै शहीद घोषणा गरियो । त्यसको लगतै अरु पाँच जना गाउँलेहरू पनि मारिए भने पन्थ्य जना गम्भीर रूपमा घाइते पनि भए । जात्राका दिन जात्रामा भाग लिएको निहुँमा कयाँ मानिसहरूलाई पक्राउ गरियो । तीमध्ये धेरै जनालाई तीन वर्षसम्म मुद्दा नचलाईकै थुनामा राखियो । केही समयपछि स्थानीय बासिन्दाहरूले यस घटनाको विरोधमा लोकेन्द्रबहादुर चन्दको सरकारसमक्ष उजुरी दर्ता गरे । त्यति बेला सरकारले पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिने बाचा गरे पनि त्यसको कहिल्यै कार्यान्वयन भएन ।

स्वतःस्फूर्त र सचेत नेतृत्व

नेपालमा राजनैतिक चाहनाको अभिव्यक्तिका लागि सांस्कृतिक र धार्मिक कार्यक्रमको उपयोग गर्न संस्कार लामो समयदेखि चलेको कुरा मानवशास्त्रीय दृष्टिबाट देख्न सकिन्छ । राजनैतिक चेतना जगाउन पनि यस्ता मञ्चको प्रयोग गर्ने गरिन्छ । केही समाजशास्त्रीहरूले परम्परागत संस्कार र विद्रोह एकअर्कासँग नमिल्ने कुरा हुन् भने पनि पिस्करमा त्यस्तो देखिदैन । एमनेस्टी र इन्सेक्ले तयार पारेको रिपोर्टमा भनिएअनुसार पिस्कर जात्रालाई बाहिरिया तत्त्वहरूले राजनैतिक रड दिएका थिए । एमनेस्टीको रिपोर्टमा भनिएको छ, ‘पिस्कर क्षेत्रमा केही समयदेखि एउटा उग्रवादी समूहले स्थानीय जमिनदारहरूको मानमर्दन गरेको कुराबाट स्थानीय अधिकारीहरू चिन्तित थिए ।’ थामी लेखकहरूका अनुसार यो जात्रामा स्थानीय बासिन्दाहरूको लामो समयदेखिको पीडाले विद्रोहको रूप लिएको थियो । उनीहरूका अनुसार त्यस क्षेत्रका मानिसहरूको ‘शासक’ विरुद्धको असन्तोष २०३७ सालपछि द्रुतगतिमा फैलियो । शोषित-पीडित समुदाय आफ्ना मूलभूत अधिकारप्रति सचेत भए । पिस्कर जात्रा र त्यहाँको राजनैतिक चेतना स्थानीय बासिन्दाको स्वतःस्फूर्त विद्रोह र सचेत नेतृत्वबीचको सहकार्यको एउटा उदाहरण हो ।

थामी समुदायका मानिसहरू ठूला जमिनदारहरूले आफ्नो शोषण गरेको महसुस गर्दैन् । त्यसैले उनीहरूका गीत, कविता, कथा आदिमा यस्तो हेपाइको पीडाको अभिव्यक्तिका साथमा न्यायको माग गरिएको हुन्छ । पिस्करकै तथ्याङ्क उपलब्ध नभए पनि छिमेकी गाउँको भूस्वामित्वको तथ्याङ्क हेर्दा उनीहरूको पीडा सही देखिन्छ । नब्बे प्रतिशत जनसङ्ख्या भएको दोलखा

जिल्लाको आलम्पु गाविसका थामीहरूमध्ये ७५ प्रतिशतसँग प्रतिपरिवार पाँच रोपनीभन्दा कम मात्र जमिन छ। कुनै थामीको पनि बीस रोपनीभन्दा बढी जमिन छैन। यहाँ बाहुन-छेत्री बसोबास गर्न थालेको त्यति धेरै भएको छैन। यसरी बाहिरबाट आएका बाहुन-छेत्रीहरूले थामीहरूलाई चर्को व्याजको ऋणमा फसाएर उनीहरूको जमिन कब्जा गरेकाले थामीहरूमा बाहुन-छेत्रीप्रतिको असन्तुष्टि अझ बढेको छ।

पिस्कर हत्याकाण्डभन्दा अगाडि नै त्यहाँ तनाव व्याप्त थियो। स्थानीय ठालुहरूको शोषणबाट पिल्सेका त्यहाँका बासिन्दाहरूका चाहना र कम्युनिस्ट पार्टीका सदस्यहरूले उठाएका माग मिल्दाजुलदा थिए। गाउँका केही पढेलेखेका ठूलाबडाहरू आफूले सिकेका तर थामीहरूले नजानेका कम्युनिस्ट विचारधाराका साथ गाउँ फर्के। उनीहरूले उठाएका मागहरू विशेष गरी भूमिसुधार र राजनैतिक अधिकारले थामीहरूलाई आकर्षित गयो। यस सम्बन्धमा लेखिएका लेखहरूका अनुसार पिस्कर गाउँमा अमृत बोहरा र माधव पौडेलजस्ता ‘माथिल्लो जाति’ का व्यक्तिहरूले स्थानीय किसानहरूलाई भूमिगत रूपमा रातभरि एउटा कोठामा मैनवतीको उज्यालोमा कम्युनिस्ट सिद्धान्तका बारेमा बताएका थिए। त्यसपछि केही थामीहरूमा कम्युनिस्ट पार्टीसँग सहकार्य गर्दा आफ्नो पनि स्वार्थ पूरा हुने रहेछ भन्ने भावना जार्यो।

राष्ट्रको हैकमवादसँग प्रतिस्पर्धा

पिस्कर काण्ड भएको १५ वर्षपछि माओवादीहरू त्यहाँ पुगदा स्थानीय बासिन्दा र माओवादीबीच माथिकै सवालमा सहमति थियो। प्रजातान्त्रिक पद्धतिका माध्यमबाट पाउनुपर्ने अधिकार उपभोग गर्न नपाउँदा गाउँलेहरू निराश थिए र उनीहरूले आफू उपेक्षित भएको महसुस गरेका थिए। त्यस भेगका धेरै बासिन्दाहरूलाई पुराना कम्युनिस्ट नेताहरूको भन्दा माओवादीहरूको कुरामन पन्यो।

एक जना स्थानीय व्यक्तिका शब्दमा त्यहाँको अवस्था यस्तो थियो :

सहर र जिल्ला सदरमुकाममा बसे र ठूलो स्वरमा बोल्न सब्ने मानिसहरूका लागि मात्र प्रजातन्त्र आयो। गाउँ र दुर्गम क्षेत्रमा बस्ने मानिसहरूलाई प्रजातन्त्र भनेको के हो थाहा भएन। उनीहरूले थाहा पाऊन् पनि कसरी! प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनाको लडाइँ काठमाडौंबाट सुरु भएर गाउँमा गएको थियो। त्यसको ठीक उल्टो माओवादीको आन्दोलन भने गाउँबाट सुरु भयो।

यस भनाइबाट राज्यसत्तामाथि कसको प्रभुत्व रहने भन्ने बारेमा राज्य र माओवादीको विपरीत धारणा छ भन्ने प्रस्त हुन्छ । राज्यले पिस्करका बासिन्दाहरूको चाहना र आवश्यकता बुझ्न सकेन भन्ने महसुस भयो । यसको ठीक विपरीत माओवादीहरूले उनीहरूका समस्याप्रति चासो र सहानुभूति राखे । यसले के कुरा देखाउँछ भने राज्य वा माओवादी जुनसुकै पक्ष होउन जनताका समस्या समाधानका लागि तत्परता देखाउने पक्षले स्थानीय जनताको समर्थन पाउँछ र केन्द्रीय नेतृत्वसम्म प्रभाव फैलाउँछ ।

पिस्कर काण्डका बारेमा राजनैतिक रूपले मध्यमार्गी थामी सांस्कृतिक समितिद्वारा पिस्कर घटनाका बारेमा उल्लेख गरिएको छ । यस काण्डमा मारिएका दुई जना थामीहरूलाई देशमा प्रजातन्त्र स्थापना गर्नका लागि ज्यान अर्पेका बहादुर भनिएको छ । लेखको अन्त्यमा सरकारले देशका लागि जीवन अर्पेका मानिसहरूको योगदानको कदर नगरेको भनी असन्तुष्टि व्यक्त गरिएको छ । शहीद वीरबहादुरका बारेमा लेखमा यसो भनिएको छ – विचरा गाउँको केटाले शत्रुसँग बहादुरीका साथ लडेर सच्चा राष्ट्रवादी बनेर आफ्नो ज्यान गर्वका साथ देशलाई अर्पे । लेखको अन्त्यमा प्रश्न सोधिएको छ – प्रजातन्त्रका लागि आफ्नो जीवन बलिदान दिने ती महान् व्यक्तिहरूको नाम शहीदहरूको पड्किमा नराखिनु अपमान होइन ? उनीहरूले गाउँलेको जीवनमा सुधार ल्याउँछ भनेर प्रजातन्त्रका पक्षमा लडेका थिए । तर प्रजातन्त्रको स्थापनाका लागि लडेका गाउँलेहरूका समस्यालाई प्रजातन्त्रले बेवास्ता गर्दै भने उनीहरू वैकल्पिक उपाय रोजन स्वतन्त्र हुन्छन् ।

अर्को अङ्ग उग्र थामी प्रकाशनले १५६७ मा छापेको थियो – ‘पिस्करमा मारिएका शहीदहरूको इच्छा पञ्चायती व्यवस्थाका ठाउँमा बहुदलीय व्यवस्था स्थापना गर्नु थियो ? त्यसो भए किन अङ्गै पनि पुरानै शासकले जस्तो जनताको खुन चुसिरहेका छन् ? वास्तवमा यो गलत कुरा हो । त्यसैले जनताको हक्कहितका लागि आगामी दिनमा पिस्करका जनताको रगत फेरि बग्नेछ ।’ पिस्करवासीहरूका अनुसार उनीहरूले २०४० सालमै आफ्ना गाउँलेहरू गुमाएर राष्ट्रका लागि ठूलो त्याग गरिसकेका छन् । शहीदको त्यागलाई राष्ट्रले उपहास गर्दै भने त्यसका विरुद्ध आफ्नो जीवन बलिदान गर्न उनीहरू फेरि तयार हुन्छन् । स्थानीय जनताको यसै संवेदनशीलताको फाइदा उठाउँदै माओवादीहरूले जनताको त्यागको सम्मान गर्ने र त्यहाँका बासिन्दाको आवश्यकता पूरा गर्ने बाचा गरे र उनीहरूलाई उपयोग गरे ।

स्थानीय जनतामा बढ्दो राजनैतिक चेतनाका विरुद्ध सरकारले चलाएको दमन अभियानबाट उसैलाई नोकसानी पुगेको एउटा उदाहरण हो ‘पिस्कर

काण्ड’। यस काण्डले जनताको चेतना अझै बढायो। सात जनाको मृत्यु भएको, पन्थ जना घाइते भएको र सरकारले धरपकड गर्ने र वेपत्ता पार्ने काम गरेकाले यस घटनाबाट त्यस क्षेत्रका सम्पूर्ण जनता मारमा परे। उक्त जात्रामा उपस्थित मात्र भएका सयाँ गाउँलेहरूलाई सरकारले कम्युनिस्ट भएको शड्कामा पक्राउ गयो र तीमध्ये कतिपयलाई तीन वर्षसम्म जेलमा राख्यो। पक्राउ परेकाहरूको पारिवारिक स्थिति खस्यो। गाउँलेहरूका अनुसार जेलबाट फर्केका मानिसहरूले वर्गसङ्घर्षका बारेमा धेरै जानकारी लिएर आए। उनीहरूले त्यस क्षेत्रमा कम्युनिस्ट विचारधारा फैलाउनमा सहयोग पुऱ्याए। यसरी पिस्कर हत्याकाण्ड राजनैतिक चेतना बढाउने माध्यम बन्यो जसलाई पछि माओवादीहरूले उपयोग गरे।

व्यावहारिक सिद्धान्तको तागत

सन् २००१ को सुरुमा पिस्कर माओवादीहरूको आधार इलाकाका रूपमा रहेको थियो। त्यो कुरा देखाउन उनीहरूले विदेशी संवाददाताहरूलाई त्यहाँ लगेका थिए। गाउँमा राजनैतिक चेतना पहिले नै जागिसकेको थियो। माओवादीहरू त्यहाँ पुगदा उनीहरूका विचारधारा र गाउँलेहरूका चाहना एकआपसमा मिल्दाजुल्दा थिए।

यहाँ मैले व्यावहारिक सिद्धान्तसम्बन्धी ग्राम्स्वीको विचारलाई छलफलको आधार बनाएकी छु। यहाँ व्यावहारिक सिद्धान्त भन्नाले मैले उनीहरूले गाउँलेहरूका दैनिक जीवनसँग सम्बन्धित विषयमा गरेका ठोस आर्थिक सुधारलाई भनेकी हुँ। यस्तो विचार सैद्धान्तिक विचारधाराको सहायक हो। यसमा वर्गसङ्घर्षका विचार र क्रान्ति दुवैलाई समेटिएको हुन्छ। यस्ता खालका आन्दोलनमा यी दुवै सिद्धान्त वा विचारबीच तालमेल हुनुपर्ने र एउटाले अर्कालाई सघाउनुपर्ने कुरामा अरू समाजशास्त्रीले पनि जोड दिएका छन्।

माओवादीप्रति सहानुभूति राख्ने स्थानीय गाउँलेहरूलाई आन्दोलनको लक्ष्य अनि अन्तर्राष्ट्रिय र ऐतिहासिक तथा त्यसभित्रको राजनैतिक जटिलताका बारेमा थाहा नहुन सक्छ। तर उनीहरू माओवादीले उठाएका भूमिसुधार, शोषक जमिनदारहरूमाथि कारबाही, प्रहरीलाई लखेट्ने तथा राजनैतिक शक्ति पूर्ण रूपमा आफ्नो हातमा लिनेजस्ता नाराहरूबाट आकर्षित भएका थिए। माओवादी विचारधाराका बारेमा केही माओवादी लडाकू अनभिज्ञ छन्, उनीहरू कि त डरले कि त भावी सानको लोभले यसमा लागेका हुन् भन्ने तर्क छ। २०४० सालमा पनि ती गाउँलेहरूले प्रजातन्त्रलाई यस्तै किसिमले बुझेका थिए, तर केही वर्षपछि उक्त व्यवस्थाले उनीहरूका चाहना पूरा गर्न नसकेको थाहा पाए।

पार्टीगत गुटबन्दीयुक्त राजनीति र खोको आश्वासनबाट वाक्क भएका धेरै मानिसहरूलाई माओवादीको उद्देश्य सही र अर्थपूर्ण लाग्यो । माओवादीमा नलागी घरै बसेर हासिल गर्न सकिने केही थिएन र माओवादी बन्दा धेरै घाटा पनि लाग्दैनथ्यो । मैले कुराकानी गरेका स्थानीय मानिसका विचारमा आफ्ना अधिल्ला प्रयोगहरू असफल भइसकेका थिए । उनीहरूले माओवादीलाई पनि एउटा अर्को प्रयोगका रूपमा लिए । माओवादीहरूले आफ्ना उल्लेखित लक्ष्यहरू पूरा गरेनन् भने उनीहरूले तुरन्तै माओवादी छोड्छन् । केहीले छोडिसकेका घटना पनि छन् । यसले माओवादी आन्दोलनमा लागेकाहरू केही कुरा बुझेर नै लागेका छन् भन्ने देखाउँछ । आफूले भत्काउन चाहेको वर्गीय संरचना माओवादीभित्रै पनि कायम रहेको थाहा पाउनेहरू माओवादी छाडेर हिँडेका पनि छन् ।

निष्कर्ष

व्यावहारिक सिद्धान्तले लामो समयसम्म पनि नेपाली समाजमा समतामूलक ढाँचा स्थापना गर्न सकेन । पिस्करवासीहरूको प्रजातन्त्रप्रति जस्तै माओवादीप्रति पनि ठिलो-चाँडो असन्तुष्टि बढ्न थाल्नेछ । एक जना पूर्वमाओवादीका अनुसार त्यहाँभित्र यस्ता घटना घट्न थालिसकेका छन् ।

राजनीतिका बारेमा स्थानीय मानिसमा जागृत चेतनालाई राष्ट्रिय हितका पक्षमा माओवादीले भन्दा फरक ढड्गले उपयोग गर्न सकिन्दू । नेपालका गाउँहरूमा पहिलेदेखि आफ्ऊो प्रभाव कायम राखेका शक्तिहरूको भन्दा माओवादीहरूको प्रभाव किन विस्तार भयो भन्ने कुरा नजिकवाट हेर्नुपर्छ ।

विकासका लागि समुदायको सहभागिताको कुरामा लगातार जोड दिइए पनि स्थानीय स्तरमा काम गरिरहेका व्यक्तिहरूलाई स्थानीय स्तरमै सीमित गरियो । उनीहरूलाई स्थानीय स्तरमा काम गर्ने राष्ट्रिय स्तरका सहभागी ठानिनुपर्यो । जनजातिका सम्बन्धमा पनि यही कुरा लागू हुन्छ । २०४६ सालपछि राजनीतिमा हावी रहेको जनजातिको एजेन्डा पनि त्यसभन्दा माथि अर्थात् जनजातिभन्दा माथि उठ्न सकेन । कुनै एक जातिभन्दा माथि उठेर राष्ट्रिय हितमा काम गर्नुपर्यो । धेरै रिपोर्ट र लेखहरूमा माओवादीले जनजातिको एजेन्डालाई मानेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । माओवादीले त्यसो गर्नुका पछाडि ती एजेन्डालाई राष्ट्रिय राजनीतिको माध्यमका रूपमा यसलाई लिनु हो । उनीहरूले आफ्ना कार्यकर्ताहरूलाई राष्ट्रिय राजनीतिमा समाहित गराएका छन् भन्ने मलाई लाग्छ । छोटकरीमा भन्ने हो भने राजनैतिक चेतना वा विषयवस्तुलाई विकासवादी वा जातीय दायराभन्दा माथि उठेर हेर्नुपर्छ । लिङ्गा,

वर्ग, जात, जातिजस्ता समुदायका हरेक क्षेत्रमा राम्रो पकड भएका स्थानीय व्यक्तिहरूलाई समान रूपमा सहभागी गराई मूलधारमा ल्याउनुपर्छ । नेपालमा समाज निर्माण गर्ने मुख्य तत्त्वका रूपमा सामूहिक प्रयासलाई लिइन्छ जबकि हरेक व्यक्तिमा हुैपर्ने राजनैतिक चेतनाको विकास गर्ने कुरालाई बेवास्ता गरिन्छ ।

राष्ट्रको विकासको मूल साँचो

अमेरिकाका शिक्षण संस्थाका मानवशास्त्री अर्जुन अप्पादुराईका अनुसार राष्ट्र निर्माणका लागि खास गरी विकासशील मुलुकको निर्माणका लागि हरेक व्यक्तिमा महत्त्वाकाङ्क्षी भावनाको विकास गर्नुपर्छ । यो महत्त्वाकाङ्क्षी भावना नै राजनैतिक चेतना बढाउने मुख्य कुरा हो र यसले हरेक व्यक्तिलाई आफ्नो भूमिकाका लागि सक्रिय गराउँछ । उनका अनुसार महत्त्वाकाङ्क्षी भावना प्रजातान्त्रिक प्रक्रियामा नभई नहुने पक्ष हो । तर माओवादी आन्दोलनमा यस्ता महत्त्वाकाङ्क्षालाई नकारात्मक रूपमा प्रयोग भएको सम्बन्धमा उनको भनाइ थियो – उनीहरूका कामको पश्चात्ताप गर्नुको साटो अरु ऐतिहासिक उपलब्धिहरूलाई प्रयोग गर्नुपर्छ । उनको कुरामा सहमत हुँदै म के सुझाउ दिन चाहन्छ भने हाल विद्यमान सङ्कटलाई समाधान गर्न राज्यले उपयुक्त कदम चाल्नुपर्छ । माओवादीहरू स्थानीय स्तरका मानिसमा भएको राजनैतिक जागरणलाई माध्यम बनाएर राष्ट्रिय स्तरसम्म पुऱ्याउन कसरी सफल भए भन्ने कुरालाई हेर्दै त्यस्तै खालका रणनीति राष्ट्रले पनि अपनाउनुपर्छ ।

अनुसूची

The Agenda of Transformation: Inclusion in Nepali Democracy

organised by

Social Science Baha

Birendra International Convention Centre, Kathmandu

24-26 April, 2003

Presentations

24 April (Thursday)

9:00 am – 11:00 am

The Mahesh Chandra Regmi Lecture delivered by **Harka Gurung**

Trident and thunderbolt: Culture dynamics in Nepalese politics

Parallel sessions

11:30 am – 1:30 pm

11:30 am – 1:30 pm

Social, cultural and economic exclusion ^ I

1. **Dilli Ram Dahal**—Hindu nationalism and untouchable reform: The status of dalits in Nepali society
2. **Jagannath Adhikari**—Exclusion and access to economic opportunities: Implications for political participation and conflicts
3. **Gopal Guru**—Spectre of exclusion

Chair: Chaitanya Mishra

Theoretical perspectives ^ I

1. **John Whelpton**—Nepalese democracy and its discontents
2. **Tom Carothers**—The end of the transition paradigm
3. **Neera Chandhoke**—Living with diversity

Chair: Lok Raj Baral

3:00 pm – 5:00 pm

3:00 pm – 5:00 pm

<i>Structures and visions ^ I</i>	<i>Theoretical perspectives ^ II</i>
<p>1. Walter Kaelin—<u>Inclusive constitutional law</u></p> <p>2. Sudhindra Sharma—<u>The dharmashastric view(s) of Hindu kingship: Implications for the debate on constitutional monarchy and democracy in Nepal</u></p> <p>3. Lynn Bennett—<u>Towards an inclusive society: The role of state policy and institutional reform in enabling more effective and equitable agency among diverse groups in Nepal</u></p>	<p>1. Stephen Mikesell—<u>Unfinished agendas of the 1990 Movement</u></p> <p>2. Saubhagya Shah—<u>Nepali dystopia: The search for an articulating state</u></p>

Chair: Pratyoush Ontha

Chair: Dilli Ram Dahal

25 April (Friday)

Parallel sessions

11:30 am – 1:30 pm	11:30 am – 1:30 pm
<i>Social, cultural and economic exclusion ^ II</i>	<i>Inclusion at the grassroots</i>
<p>1. Judith Pettigrew—Ethno-Political Concerns of Rural Gurung Women</p> <p>2. David Gellner—Inclusion, hybridity, social order: Preconditions of democracy</p> <p>3. Bishnu Raj Upreti—Social exclusion and the centralism as source of conflict in Nepal: Ways forward for rebuilding trust</p>	<p>1. Bihari K. Shrestha—Democracy and traditional social order in rural Nepal: The inclusionary ferment of change at the grassroots</p> <p>2. Sara Shneiderman—The Formation of Political Consciousness in Rural Nepal: Lessons from Local History</p> <p>3. Genevieve Lakier—Public spectacle and political power: The <i>bandh</i> and democracy in Nepal</p>
<i>Chair: Anup Pahari</i>	<i>Chair: Sharon Hepburn</i>
3:00 pm – 5:00 pm	3:00 pm – 5:00 pm
<i>Structures and visions ^ II</i>	<i>Politics of language</i>
<p>1. Krishna Bhattachan—Expected model and process of inclusive democracy in Nepal</p> <p>2. Krishna Hachhethu—The question of inclusion and exclusion in Nepal: Interface between state and ethnicity</p> <p>3. Krishna Khanal—Ethnicity, exclusion and autonomy: Remaking of the constitution</p>	<p>1. Pratyoush Onta—Radio and the politics of democratic culture in Nepal</p> <p>2. Mark Turin—The many tongues of the nation: Ethnolinguistic politics in post-1990 Nepal</p> <p>3. Rhoderick Chalmers—The language of Pushkin and the language of pundits: Perspectives on Sanskritisation, Nepali, and political participation</p>
<i>Chair: Anirudha Gupta</i>	<i>Chair: Santa Bahadur Pun</i>

6 April (Saturday)

Parallel sessions

11:30 am – 1:30 pm	11:30 am – 1:30 pm
<p><i>Structures and visions ^ III</i></p> <p>1. Bharat Raj Upreti—<u>Constitution and electoral reform</u></p> <p>2. Michael Hutt—<u>Ideal Nepal and the voices of Nepali writers</u></p> <p><i>Chair: A.C. Sinha</i></p>	<p><i>Institutional exclusion ^ I</i></p> <p>1. Teeka Bhattarai and Bijaya Subba—<u>Disabled democracy: Leaders lacking political consciousness</u></p> <p>2. Mahendra Lawoti—<u>Inclusive democratic political institutions in Nepal</u></p> <p>3. Tanka Subba—<u>'Inclusion' in Indian democracy: lessons for Nepal</u></p> <p><i>Chair: David Gellner</i></p>

3:00 pm – 5:00 pm

Institutional exclusion ^ II

- 1. **Anup Pahari**—From liberation to insurgency: The politics of paradoxes in Nepal, 1990-2003
- 2. **Seira Tamang**—Civilizing civil society: Donors and democratic space
- 3. **Hari Roka**—Towards a politics of inclusion: Redefining parties for democratisation in Nepal
- 4. **Dipak Gyawali**—Space for ethical voice

Chair: Lynn Bennett

नोट : कार्ल हाइन्ज क्रेमर सम्मेलनमा उपस्थित हुनुहन्नथ्यो । उहाँले आफ्नो कार्यपत्र वितरणका लागि पठाउनुभएको थियो । रामावतार यादवको कार्यपत्र उहाँले 'इन्क्लुजन एन्ड रिजनल स्पेस' प्लेनरी सेसनमा गर्नुभएको प्रस्तुतिको अंश हो ।

लेखकहरूको परिचय

अनुप पहाडीले युनिभर्सिटी अफ विस्क्सिन-म्याडिसनबाट समाजशास्त्रमा विद्यावारिधि गर्नुभएको छ । उहाँको थेसिस 'द ओरिजिन्स, ग्रोथ, एन्ड डिसोलुसन अफ फ्युडालिज्म इन नेपाल' प्रकाशनका लागि परिमार्जित भइरहेको छ । पहाडी हाल अर्लिङ्टन, भर्जिनियाको फरेन सर्भिस इन्स्टिच्युटमा कार्यरत हुनुहुन्छ । उहाँ अमेरिकामा बसिरहेका नेपाली समुदाय र गैरआवासीय नेपाली नेटवर्कमा सक्रिय रूपले लाग्नुभएको छ । सन् १९८६ यता उहाँ नेपालसम्बन्धी सम्मेलन र छलफलमा भाग लिई आउनुभएको छ । उहाँ वासिङ्गटन डि.सी. क्षेत्रको साप्ताहिक रेडियो कार्यक्रम दोभानको चिरफार कार्यक्रमका सञ्चालक हुनुहुन्छ ।

कार्ल हाइन्ज क्रेमर हाइडलबर्ग विश्वविद्यालय, जर्मनीको साउथ एसिया इन्स्टिच्युटको राजनीतिशास्त्र विभागसँग आबद्ध हुनुहुन्छ । उहाँ जर्मनीका धेरै संस्थामा नेपालसम्बन्धी विषयमा सल्लाहकार हुनुहुन्छ । उहाँले सन् १९७३ देखि नेपालको आधुनिक इतिहास, राजनीति र समाज विषयमा अनुसन्धान गरिरहनुभएको छ । उहाँले जर्मनमा नेपालसम्बन्धी तीनओटा पुस्तक लेख्नुभएको छ ।

कृष्ण खनाल त्रिभुवन विश्वविद्यालयको केन्द्रीय राजनीतिशास्त्र विभागमा राजनीतिशास्त्रका प्रोफेसर हुनुहुन्छ । नेपाली राज्यको पुर्नसंरचना : एक एजेन्डा, इलेक्ट्रोल सिस्टम : पिआर मोडेल फर नेपाल र डिस्कोर्स अन कन्स्टचुएन्ट एसेम्बली उहाँका पछिल्ला कृतिहरू हुन् ।

कृष्णबहादुर भट्टचन त्रिभुवन विश्वविद्यालयको समाजशास्त्र र मानवशास्त्र केन्द्रीय विभागमा पढाउनुहुन्छ । उहाँले सन् १९६२ मा पब्लिक डिवेट अन डेभलपमेन्ट : सोसिओलजिकल प्रस्पेक्टिभ अन द पब्लिक फिलोसफी अफ द डेभलपमेन्ट अफ नेपाल विषयमा फुलब्राइट-हेज छात्रवृत्तिअन्तर्गत युनिभर्सिटी अफ क्यालिफोर्निया, बकर्नेवाट

विद्यावारियि गर्नुभएको छ । आधुनिकता र विकास, जनजाति, संस्थागत विकास, स्थानीय स्वावलम्बी समूह, लैडिगिक विषय अनि प्रभाव मूल्याङ्कन र मूल्याङ्कन उहाँका विशेषज्ञताका क्षेत्र हुन ।

सन् १९८७ देखि हडकडमा अड्ग्रेजी पढाउदै आउनुभएका जोन ह्वेल्प्टनले नेपाली इतिहास र राजनीति सम्बन्धमा लगातार लेखिरहनुभएको छ । उहाँका मुख्य प्रकाशनहरूमा किङ्गस, सोल्जर्स एन्ड प्रिस्ट्स : नेप्लिज पोलिटिक्स एन्ड द राइज अफ जङ्गबहादुर राणा, १९३०-१९५७ (१९८१), नेसनालिज्म एन्ड इथिनसिटी इन हिन्दू किङ्गाडम : द पोलिटिक्स अफ कल्चर इन कन्टेम्पोररी नेपाल (डेभिड गेल्नर र योअन्ना प्याफ-जार्नेक्सासँग मिलेर सम्पादन गरेको), (१९८७), पिपुल, पोलिटिक्स एन्ड आइडियोलजी : डिमोक्रसी एन्ड सोसल चेन्ज इन नेपाल (मार्टिन हफटन र विलियम राइपरका साथमा) (१९८८) पर्दछन् । उहाँको पछिलो पुस्तक अ हिस्ट्री अफ नेपाल (क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस) जनवरी २००५ मा प्रकाशित हुई छ ।

टि.बी. सुब्बा नर्थ-इस्टन हिल युनिभर्सिटी, सिलड, भारतका मानवशास्त्र विभागका प्रमुख तथा प्रोफेसर हनुहुन्छ । उहाँले पूर्वी हिमालयका सम्बन्धका धेरै पुस्तक र असदृख्य लेखहरू लेख्नुभएको छ । जनजाति, राष्ट्रियता, विकास र एक ठाउँका मानिसहरूको अन्य क्षेत्रमा विस्तार उहाँका सचिका विषय हुन । उहाँले नर्थ-इस्टन हिल युनिभर्सिटीको जर्नल द नेहु जर्नल को सम्पादन गर्नुहुन्छ । उहाँ भारत र विदेशका धेरै प्राज्ञिक जर्नलहरूको सम्पादक-मण्डलमा पनि हुनुहुन्छ ।

डिल्लीराम दाहाल त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल तथा एसियाली अनुसन्धान केन्द्रमा मानवशास्त्रका प्रोफेसर हनुहुन्छ । उहाँका प्रकाशनहरूमा (नवीन राई र ए.इ.स्यान्जार्डोका साथमा) ल्यान्ड एन्ड माइग्रेशन इन फार वेस्टर्न नेपाल (काठमाडौं, सिनास १९७७), फरेस्ट्र युजर ग्रुप्स : अ केस स्टडी अफ फरेस्ट्री युजर ग्रुप्स इन धनकुटा, सडखुवासभा एन्ड इलाम डिस्ट्रिक्ट अफ द इस्टन हिल रिजन अफ नेपाल (काठमाडौं, इसिमोड १९८४) लगायतका पुस्तक र कैयै लेख लेख्नुभएको छ । उहाँका लेखहरूमा ‘अ नेपाली आन्थ्रोपोलोजिस्ट इन अमेरिका : रिफलेक्सन्स अफ फिल्डवर्क अमोड फ्रेन्ड्स’ (कन्ट्रिव्युसन्स टु नेप्लिज स्टडिज ३१:१, २००४), ‘सोसल कम्पोजिसन अफ द पपुलेशन : कास्ट/इथिनसिटी एन्ड रिलिजन इन नेपाल’ (पपुलेशन मोनोग्राफ अफ नेपाल, अध्याय ३, काठमाडौं : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग । २००३) छन् ।

डेभिड एन. गेल्नर युनिभर्सिटी अफ अक्सफोर्डको सोसल आन्थ्रोपोलोजी अफ साउथ

एसियामा लेक्चरर हुनुहुन्छ । उहाँले काठमाडौं उपत्यकाका नेवारहरूको बज्रयान बुद्धिजम विषयमा विचावारिधि (१५द२-४) गर्नुभएको थियो । त्यसपछि उहाँले काठमाडौं उपत्यकामा अनुसन्धान जारी राख्नुभएको छ । उहाँले राजनीति, जनजाति र धार्मिक परिवर्तन विशेष गरी थेराभडा बौद्ध आन्दोलनको इतिहास र प्रभावका बारेमा अध्ययन गर्नुभएको छ । उहाँ द आन्थोपोलोथी अफ बुद्धिजम एन्ड हिन्दूइजम : वेबरियन थेम्स (अक्सफोर्ड विश्वविद्यालय, २००१) र मंक, हाउसहोल्डर, एन्ड तान्त्रिक प्रिस्ट (सियुपि, १५द२) का लेखक हुनुहुन्छ । उहाँले एकै र अरुसँग मिलेर नेपाली समाजका विभिन्न पक्ष समेटिएका सङ्कलित सामग्रीहरूको सम्पादन गर्नुभएको छ ।

नीरा चन्दोक दिल्ली विश्वविद्यालयमा राजनीतिशास्त्रका प्राध्यापक र डिभेलपिड कन्फ्रेंज रिसर्च सेन्टरकी निर्देशक हुनुहुन्छ । उहाँले अहिले 'राइट्स, रिप्रेजेन्टेसन एन्ड द पुअर' र 'कन्फिलक्ट एन्ड इन्स्टिच्युसनल चेन्ज इन इन्डिया' नामक परियोजनाको निर्देशन गरिरहनुभएको छ । उहाँले स्टेट एन्ड सिभिल सोसाइटी, एक्प्लोरेसन्स इन पोलिटिकल थियरी (सेज, ११५५), बियोन्ड सेक्युलारिजम, द राइट्स अफ रिलिजियस माइनरिटीज (ओयुपि, १५६६); द कन्सिट्स अफ सिभिल सोसाइटी (ओयुपि २००३) पुस्तक लेख्नुभएको छ । उहाँले तीनओटा पुस्तक सम्पादन गर्नुका साथै धेरै लेखहरू लेख्नुभएको छ । उहाँ डेमोक्रेटाइजेसन (युनिभर्सिटी अफ वारचिक), जर्नल अफ डेभलपमेन्ट स्टडिज (आइडिएस, युनिभर्सिटी अफ सेक्युलर इन्डियन जर्नल अफ पोलिटिकल साइन्स (इन्डियन पोलिटिकल साइन्स एसोसिएसन) जस्ता जर्नलहरूको सम्पादक-मण्डलमा पनि हुनुहुन्छ । उहाँ सन् १५६७ देखि १५६६ सम्म जबाहरलाल नेहरू फेलो हुनुहुन्थ्यो । उहाँ अहिले विश्वव्यापीकरण र भारतीय राज्यहरूसम्बन्धी परियोजनाको नेतृत्व गर्दै हुनुहुन्छ ।

भरतराज उप्रेती विगत २८ वर्षदेखि नेपालमा कार्यरत कर्पोरेट वकिल हुनुहुन्छ । उहाँ त्रिभुवन विश्वविद्यालयको कानून सङ्कायमा वाणिज्य कानुनसम्बन्धी विषय पढाउनुहुन्छ । उहाँ नेपाल वार एसोसिएसन र अन्तर्राष्ट्रिय वार एसोसिएसनजस्ता राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय पेसागत संस्थाहरूमा पनि सक्रिय हुनुहुन्छ ।

महेन्द्र लाक्ती अमेरिकाको नर्थ क्यारोलिनाको वेक फरेस्ट विश्वविद्यालयको राजनीतिशास्त्र विभागमा भिजिटिड असिस्टेन्ट प्रोफेसर हुनुहुन्छ । उहाँको पुस्तक टुवार्ड्स अ डेमोक्रेटिक नेपाल : इन्क्लुसिभ पोलिटिकल इन्स्टिच्युसन फर अ मल्टीक्लबरल सोसाइटी (सेज प्रकाशन, नयाँ दिल्ली) बाट प्रकाशित हुँदै छ । उहाँले जर्नल, सम्पादित पुस्तक र अन्य प्रकाशनका लागि एक दर्जनजस्ति लेख लेख्नुभएको छ । हाल उहाँ नेपालको राजनीतिक

तिरस्कार, राजनीतिक संस्था, र कुलीनहरूको धारणासम्बन्धी आफ्नो विद्यावारिधि शोधपत्रलाई पुस्तकका रूपमा प्रकाशन गर्नका लागि परिमार्जन गर्दै हुनुहुन्छ। उहाँ माओवादी विद्रोहको तुलनात्मक अध्ययन गरिने पुस्तकको तथारी पनि गर्दै हुनुहुन्छ। उहाँ प्रजातान्त्रिककरण, राजनीतिक संस्था, संवैधानिकता, अन्तर्राष्ट्रिय विकास, हिंसात्मक द्रन्द, जनजाति/जाति/लैडगिक राजनीति, र सामाजिक आन्दोलनका वारेमा पढाउन र अनुसन्धान गर्न रुचाउनुहुन्छ।

रामावतार यादव अवकाशप्राप्त अड्ग्रेजी विषयका प्राध्यापक हुनुहुन्छ। उहाँले सन् १९७५ मा भाषाविज्ञानमा युनिभर्सिटी आफ क्यान्सस, लरेन्स, युएसएवाट विद्यावारिधि गर्नुभएको छ। उहाँले मैथिली फोनेटिक्स एन्ड फोनोलोजी (माइन्ज, जर्मनी : सेल्डेन उन्ड ताम, १९८४) र अ रिफरेन्स ग्रामर अफ मैथिली (बर्लिन र न्युयोर्क : माउन्टन डे ग्रुटर, १९८६) पुस्तक लेख्नुभएको छ। उहाँले द इन्डो-आर्यन ल्याङ्गवेजेज (लन्डन : रुटेलेज, २००३) मा मैथिलीसम्बन्धी अध्याय लेख्नुभएको छ। उहाँले हालै अन डायक्रोनिक औरिजिन्स अफ कर्न्भस्य इन मैथिली (कन्ट्रिव्युसन टु नेप्लिज स्टडिज, ३१ : २, २००४) लेख्नुभएको छ। उहाँ हाल नेवार मल्ल राजाद्वारा अठारौं शताब्दीको सुरुमा नेवारी लिपिमा लेखिएको मैथिली नाटकको पाण्डुलिपिको समालोचकीय संस्करण निकाल्न काम गर्दै हुनुहुन्छ।

विकास मानवशास्त्री लिन बेनेट हाल विश्वव्याङ्कको नेपाल राष्ट्रिय कार्यालयकी प्रमुख समाज वैज्ञानिक हुनुहुन्छ। उहाँ विश्वव्याङ्क र डिफिडद्वारा संयुक्त रूपमा सञ्चालित लिङ्ग, जाति र जनजातिका आधारमा भएका सामाजिक तिरस्कारका वारेको अध्ययन नेपाल जेन्डर एन्ड सोसल एक्स्क्युजन एसेसमेन्ट विषयमा काम गरिरहनुभएको छ। उहाँले पहाडे बाहुन-छेत्री महिला विषयमा कोलम्बिया विश्वविद्यालयबाट सन् १९७७ मा विद्यावारिधि गर्नुभएको थियो जुन पछि 'डेन्जरस वाइभ्स एन्ड सेक्रेड सिस्टर्स : द सोसल एन्ड सिम्बोलिक रोल्स अफ हाइ कास्ट हिन्दू विभिन्न इन नेपाल' (कोलम्बिया विश्वविद्यालय प्रेस, १९८२) नामबाट प्रकाशित भएको थियो। विश्वव्याङ्कमा प्रवेश गर्नुअघि उहाँले त्रिभुवन विश्वविद्यालय, काठमाडौंको सेन्टर फर इकोनमिक डेभलपमेन्ट एन्ड एडमिनिस्ट्रेशनमा सामाजिक-आर्थिक अध्ययनको नेतृत्व गर्नुका साथै युनिसेफ नेपाल र फोर्ड फाउन्डेशन, भारतका लागि काम गरिसक्नुभएको छ।

बाल्टर केलिन बर्न स्वीट्जरल्यान्डको प्याकल्टी अफ लमा अन्तर्राष्ट्रिय र संवैधानिक कानूनका प्रोफेसर हुनुहुन्छ। उहाँले विकेन्ट्रीकरण र शासनसम्बन्धी विषयमा १९८२ देखि स्वीस विकास संस्था (एसडिसी) को परामर्शदाता भएर पनि काम गर्नुभएको छ।

उहाँ सन् १९५८ को स्वीस संविधान मस्यौदा समितिको अध्यक्ष हुनुहुन्थ्यो ।

बिष्णुराज उप्रेतीले वेजनिड्गन विश्वविद्यालय, नेदरल्यान्डबाट द्वन्द्व व्यवस्थापनमा विद्यावारिधि गर्नुभएको छ । उहाँ द्वन्द्वको विश्लेषण र शान्ति स्थापनासम्बन्धी विषयमा अनुसन्धान गरिरहनुभएको छ । आफ्नो २४ वर्षे लामो पेसागत जीवनमा उहाँले युनिभर्सिटी अफ लन्डन र युनिभर्सिटी अफ सरि, संयुक्त अधिराज्यमा अनुसन्धान र प्राध्यापन गर्नुभएको छ । उहाँले युएनडिपी, एसडिसी, आइडिआरसी, आइयुसिएन, एसएनभी, युएमएन र आइएजस्टा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू पेसागत स्टाफ र परामर्शदाताका हैसियतमा काम गर्नुभएको छ । उहाँले सहायक कृषि अर्थशास्त्रीका हैसियतमा केही वर्ष सरकारी सेवा पनि गर्नुभएको थियो । उहाँले द्वन्द्व व्यवस्थापनमा चारओटा पुस्तकका साथै विभिन्न जर्नल र खबरपत्रिकाका लागि लेख लेखनुका साथै पुस्तक सम्पादन गर्नुभएको छ । आजभोलि उहाँ फेन्ड्स फर पिस नामक पिस रिसर्च इन्स्टिच्युट र रिसोर्स सेन्टरका निर्देशक हुनुहुन्छ ।

स्पेरा स्नाइडरम्यान कोर्नेल विश्वविद्यालय, युएसएमा मानवशास्त्र विषयकी विद्यावारिधिकी उमेदवार हुनुहुन्छ । उहाँले सन् १९५४ देखि (सन् १९५८ देखि २००० सम्म फुलब्राइट छात्रवृत्ति अन्तर्गत) नेपालमा अनुसन्धान गर्दै आउनुभएको छ । उहाँले मुस्ताडमा महिलाको धार्मिक चिनारी अनि दोलखामा माओवादी आन्दोलन, दोलखा र सिन्धुपाल्चोकमा राजनीतिक चेतना विषयमा लेखहरू प्रकाशित गर्नुभएको छ । उहाँ थाइमीको जनजातीय, धार्मिक र राजनीतिक चिनारी निर्माणको तुलनात्मक अध्ययन विषयक आफ्नो शोधका लागि नेपालका साथै भारत (दार्जीलिङ) र चीन (तिब्बत) मा पनि अध्ययन गर्दै हुनुहुन्छ ।

पहिलेका राजनीतिक कार्यकर्ता हरि रोका जवाहरलाल नेहरू विश्वविद्यालय, नयाँ दिल्लीमा अर्थशास्त्रमा विद्यावारिधि गर्दै हुनुहुन्छ । उहाँले नेपाली राजनीतिका बारेमा कैयौँ कार्यपत्र र लेख लेखनुभएको छ । उहाँ नेपालका विभिन्न समाचारपत्र र खबरपत्रिकाका ख्यातिप्राप्त लेखक हुनुहुन्छ ।

सोसल साइन्स बहा:

सोसल साइन्स बहा: नेपालमा समाजविज्ञानलाई प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यले २०५८ सालमा स्थापना भएको हो । यसले तीन किसिमका कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेको छ ।

सोसल साइन्स बहा: पुस्तकालय

यस पुस्तकालयमा समाजविज्ञानसम्बन्धी शास्त्रीय तथा सैद्धान्तिक, समसामयिक समाजविज्ञान र नेपालका विषय समेटिएका पुस्तक, अप्रकाशित पिएचडी शोधपत्र, जर्नल तथा पिरियोडिकल्स, मोनोग्राफ र प्राज्ञिक कार्यपत्रहरू राखिएका छन् । यो रिफरेन्स पुस्तकालयमा यस्ता सामग्री निरन्तर रूपमा थपिन्छन् ।

चार महिने इमर्सन कोर्स अन कन्टेम्पोररी सोसल इस्यु

यो कोर्स नेपाली समाजका जल्दाबल्दा विषयहरूमा चासो राख्ने विद्वान् तथा समाजविज्ञानको ज्ञान नभएका स्तानतकहरूका लागि सञ्चालित अभिमुखीकरण कार्यक्रम हो ।

कार्यशाला, सम्मेलन र लेक्चर

बहा:ले विद्वानहरूका लागि लेक्चरका माध्यमबाट आफ्ना सहकर्मीहरूसँग छलफल गर्ने अवसर प्रदान गर्दछ । यसले नेपालका राष्ट्रिय स्तरका जल्दाबल्दा तर उपेक्षित विषयमा नेपाली समाजलाई जागरूक बनाउन छलफल र सम्मेलनको पनि आयोजना गर्दछ । महेशचन्द्र रेग्मीले नेपालको समाजविज्ञानको विकासमा पुन्याएको योगदानको सम्मानस्वरूप बहा:ले हरेक वर्ष महेशचन्द्र रेग्मी लेक्चर सञ्चालन गर्दै आएको छ ।

